

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

5

1993 рік

Галицький маляр XVII ст. Дем'ян. Старозавітна Трійця.

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

НОМЕР ВИДРУКУВАНО КОШТОМ КИЇВСЬКОЇ ФІЛІЇ
ЗАКАРПАТСЬКОГО АКЦІОНЕРНОГО КОМЕРЦІЙНОГО
БАНКУ «ЛІСБАНК»

Головний редактор
П. П. ТОЛОЧКО

Редакційна колегія:

Ю. С. АСЄЄВ
В. Й. БОРИСЕНКО
О. І. БІЛОДІД
Я. П. ГОЯН
А. В. ДЕНИСЕНКО
(перший заступник
головного редактора)
І. М. ДЗЮБА
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ
С. З. ЗАРЕМБА
(заступник
головного редактора)
Я. Д. ІСАЄВИЧ
М. Ф. КОТЛЯР
В. С. МУЛЯВА
Ю. М. МУШКЕТИК
О. С. ОНИЩЕНКО
М. Ф. ОХМАКЕВИЧ
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
В. Д. ТУРКЕВИЧ
(заступник
головного редактора)

ЗМІСТ

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

2. Дмитро Степовик. Множинність і єдність Церкви.

ДО ДЖЕРЕЛ

13. Михайло Грушевський. Щоденник (1883—1884 рр.). Закінчення. Публікація та коментар Леоніда 'Зашкільняка.
25. Ігор Верба. Н. Д. Полонська-Василенко.
40. Борець за незалежну Україну.
42. Микита Шаповал. Минувшина і будучина української визвольної боротьби. Передмова та публікація Надії Миронець.
52. Всеволод Наулко (Україна), Ярослав Матвійшин (Сан-Маріно). Нові відомості про Де ля Фліза.

ПОЕЗІЯ. ПРОЗА. ЕСЕ

55. НАТАЛІЯ ОКОЛІТЕНКО. Спокуса. Фрагмент з історичної повісті «Рось-Марія».

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

67. Дмитро Телегін. Розкопки майдану на річці Оріль.
69. Юрій Мицик, Микола Кулинський. Київ у описі Рейнгольда Хайденштайна.
71. Віталій Щербак. Козацтво і православ'я.
77. Ігор Готун, Олександр Моця. З життя киян часів Батия.
80. Петро Кузь. Повстання Костки Наперського.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

84. Марина Скржинська. Музика Аполлона та Діоніса в Нижньому Побужжі.
88. Володимир Замлинський. Стисла хронологія українських гетьманів. Закінчення.
94. Олександр Пономарів. Історія в словах.

ЗАБУТІ ІМЕНА

96. Олександр Мукомела. Максим Славинський.
99. Максим Славинський. Национально-государственная проблема в СССР.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

104. Арсен Зінченко. Благовісництво Василя Липківського.
128. Пам'яті Бориса Мозолевого.

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

Дмитро СТЕПОВИК

МНОЖИННІСТЬ І ЄДНІСТЬ ЦЕРКВИ

«Я був у душі Господнього дня, і почув за собою голос гучний, немов сурми, який говорив: «Що бачиш— напиши те до книги, і пошли до сімох церков: до Ефесу, і до Смірни, і до Пергаму, і до Тіятирів, і до Сард, і до Філядельфії, і до Лаодикії... Таємниця семи зір, що бачив ти їх на правиці Моїй, і семи свічників золотих: сім зір,— то Анголи семи Церков, а сім свічників, що ти бачив,— то сім Церков».

Цей уривок з розмови воскреслого Ісуса Христа із своїм учнем і апостолом Іваном Богословом, який на старості літ був ув'язнений тодішньою владою на пустинному острові Патмосі в Егейському морі, має і прямий, і символічний зміст (Об'явлення Івана Богослова, 1:10, 11, 20). Ті, хто вірить у незмінність Божого слова в часі й просторі (а таку віру повинні мати усі християни), мають задуматися над цими словами, над їхнім значенням і тоді, наприкінці I ст. н. е., і зараз, наприкінці XX ст. Об'явлення або Апокаліпсис — це книга символічна і водночас пророка. Тобто, її зміст має переносний характер, а в часі описані там глобальні й космічні події ще відбудуться. Вони — перед нами або перед нашими нащадками. Проте підготовка до цих незвичайних, майже казкових подій — одночасно страшних і радісних — велася протягом останніх двох тисяч років, після того, як воскреслий з мертвих Ісус Христос піднявся із Землі на Небо.

Проте тут я не збираюся тлумачити символи Об'явлення-Апокаліпсиса. Я лише звертаю свою увагу й увагу читачів на одну обставину, яка може пояснити багато чого в сьогоденному світовому християнстві, а зокрема, у церковній (і духовній) ситуації в Україні. Маю на увазі, що тільки на порівняно невеликій території Анатолійського півострова (пізніше там був центр Візантійської імперії, а тепер це Туреччина) вже було сім Церков: усі ці міста з дещо зміненими тюркізованими назвами є й сьогодні. І сталося це не в епоху великих і малих церковних розколів, а на зорі християнства.

Коли багато років тому я вперше читав Апокаліпсис, то шукав серед Ісусових настанов до кожної помісної Церкви в Малій Азії одного заклику: об'єднатися. Я читав і перечитував перші три розділи книги Об'явлення-Апокаліпсису, але ніде такого заклику не здибав. «Як же це так,— думалося,— на такій цяточці земної суші існувало в першому столітті аж сім церков, кожній з них Ісус Христос давав окремі, чітко диференційовані настанови — не залишати любови до ближнього, не приносити ідолських жертв, не чинити розпусти, бути чуйним, не віддавати нікому вінця віри, зодягтися в білий одяг праведності,— але жодній не сказав *об'єднуватися* з другою, третьою, четвертою?»

Відсутність Божої настанови для майбуття суперечила у моїй свідомості іншим словам Ісуса Христа, зверненням до Бога-Отця: «Щоб були *всі одно*: як Ти, Отче, в Мені, а Я — у Тобі, щоб одно були в Нас і вони» (Євангелія від св. Івана, 17:21). Також ця уявна прогалина в посланні до семи церков не узгоджувалася з такими проханнями, багато століть проголошуваними у Божественній Літургії (найголовнішій службі у храмах): «За спокій всього світу, за добрий стан святих Божих Церков і за з'єднання всіх Господеві

помолімося» (третє проголошення з Великої Єктенії, що нею розпочинається Літургія), або: «Єдність віри і причастя Святого Духа виблагавши, самих себе і один одного і все життя наше Христу Богові віддамо» (з Благальної Єктенії після співу Символу Віри).

Ці неузгодження доповнилися фактами з історії Церкви. При найбільшій моїй цікавості до цих питань знайти повну й об'єктивну книжку із історії Церкви було важко. Великі бібліотеки тримали таку літературу під замком — у так званих «спецфондах», а малі бібліотеки її зовсім не мали. Проте у віруючих родинх деколи траплялися монографії, написані давно, коли ще церковна історія і Богословія були науковими дисциплінами і викладалися в університетах. Прочитавши певну частину цієї літератури, я здобув вельми цікаві знання і відкрив для себе й кілька неприємних речей. Головні з них дві: 1) тисячолітня історія Української Церкви, яка була вирішальним фактором у християнізації й гуманізації Східної Європи, або цілком ігнорується російськими та (за інерцією) західними істориками, або подається неправдиво як ухил до латинської ересі, або повністю відноситься до історії Російської Православної Церкви; 2) панорама історії християнства за дві тисячі років відкривається як невпинна боротьба з ересями у першому тисячолітті (гностиками, евіонітами, симонітами, монтаністами, донатистами, аріянами, пелагіянами, несторіянами, монофізитами, монофелитами, іконоборцями) і численними розколами (головні з них — великий розкол на православних і католиків у 1054 р. і вихід реформаторів-протестантів з лона Римо-Католицької Церкви на початку XVI ст.) — у другому тисячолітті.

Отже, яка «єдність віри», де те «з'єднання всіх»? Ставлячи подібні запитання, багато початківців-християн приходять до висновку, що Бог з Неба погано керує Землею, людством і своєю Церквою, яку Він створив як Своє безпосереднє посольство на земній кулі. Десь такі думки закрадалися і в мою голову, хоч я відчував, що вони йдуть від неповного знання, оскільки я переконаний, що Бог провадить свої справи виважено і досконало, без жодної помилки. Але це останнє переконання йшло від віри, тоді як реальності історії Церкви начебто заперечували цю досконалість в управлінні. Спостерігаючи, як уміло атеїзм грає на зовнішніх і нібито логічних (з погляду формальної логіки) протиріччях Біблії з метою її дискредитації, я шукав за формулою узгодження цих неузгодженостей. Звернення до авторитетів різних Церков нічого не роз'яснили, бо відповіді були або надто загальні, або ухильні. Складалося враження, що й отці, і пастири не давали ради з цією проблемою, навіть не знали, яка є література з цього питання. Це, звичайно, не їхня вина, а свідчення невисокого рівня розвитку Богословія в цілому і, зокрема, такої важливої її дисципліни, як еклезіологія.

Відповідь же містилася в самій Біблії. І послання до семи Церков у перших трьох розділах Об'явлення-Апокаліпсису — це швидше підсумок численних свідчень попередніх книг Біблії про розмаїтість і множинність всього у світі, ніж вихідна теза. Ніщо так не заважає правильно зрозуміти Святе Письмо, як однобічний і вузький підхід до нього і викладених у ньому правд. І це торкається також нашої теми про суть множинності та єдності. Звичайно, коли говорять про розділення між людьми й суспільствами, то трактують це як кару за гріх, що його вселив у людство Сатана. При цьому слушно посилаються на розділення Богом мов будівників Вавилонської башти, які поставили, щоб була «вершина її аж до неба», і вони змогли загородитися так, що «не буде для них тепер нічого неможливого, що вони замишляли чинити» (Книга Буття, 11 : 1—9). Цю тезу деякі біблієзнавці взяли собі за універсального ключа для трактування будь-якого розділення одних на множину як лиха, без уваги на те, що йдеться тільки про випадки, коли єдність приховує в собі небезпеку і наростання гріхів, тому розділення є вкрай необхідне. Але у Старому й Новому Заповітах Біблії описані інші випадки, де розділене, множинне, багатогранне і розмаїте, бажане для Бога і для людей як норма, як найкраще вираження повноти буття і розвитку. Пригадаймо 150-й псалом, що кличе хвалити Бога усяким умінням, здібністю, інструментом; різницю вдач пророків, апостолів і євангелістів; визнання Ісусом Христом необхідності поширювати добру новину (Євангелію) не тільки серед юдеїв, але й

(якщо не насамперед) серед поган, «щоб спасінням Ти був аж до краю землі!» (Дії святих апостолів, 13:47); миттєве й чудодійне навчання учорашніх простих рибаків і митарів, які тільки й знали, що галилейський діалект араміської мови,— багатьох мов світу у день П'ятдесятниці, так що мешканці Месопотамії, Юдеї, Каппадокії, Понту, Азії, Фрігії, Памфілії, Єгипту, Лівії, Кірени, Криту, Аравії з подивом говорили: «Усі чуємо ми, що говорять вони про великі діла Божі мовами нашими!» (Дії святих апостолів, 2:9-11); нарешті бажаність для Бога організації помісних Церков і його готовність розмовляти з кожною з них окремо.

Так що Біблія навчає одні множення й поділи трактувати по-одному, а інші — по-другому. Універсалізм її полягає не в догматичному застосуванні певних настанов для всіх без винятку випадків, а у всеохопленості різноманітного, у визнанні глибинного зв'язку між неповторно єдиним і безкінечно розмаїтим. І було б дивним, якби цей зв'язок зостався тільки теорією, або його практичне значення залишилося на рівні тих епох, коли записувалися ті чи інші книги Біблії. Історія Церкви в наступні після Вознесіння Ісуса Христа майже дві тисячі років є продовженням тенденцій біблійної епохи, практичним здійсненням усього того, що тоді намічалось й передбачалося. В цьому розумінні еkleзіастична наука про те, що Церква є тілом Христовим на Землі на період між першим і другим Його приходом, найточніше відповідає змістові діяльності Церкви,— хоча у цьому твердженні є певна доля алегоричної образності.

І тут знову виникає проблема: як може тіло, та ще й тіло Бога, так неймовірно роздрібнитися, як це ми бачимо в сучасному християнському світі? Але так неправильно може поставити питання лише та людина, яка сприймає тотожність Церкви і тіла Христового метафізично, надто буквально й матеріялізовано. Так, Церква — це дійсно тіло; одне тіло — у розумінні глибинної неподільності одних і тих же ідей щодо плану спасіння людства, яке колись зазнало космічної катастрофи (т. зв. первісного гріха). Але Церква — це також люди, що прийняли ці ідеї (тобто, увірували), і є дуже розмаїті на рівні рас, народів, націй, етнічних груп, а найголовніше — на рівні індивідуальної психології, здібностей і свободи.

Світовий атеїзм зображав і продовжує зображати християнство як царство закостеніння, догматизму, реакції, темноти, фанатизму, рабського пониження людини тощо. Може, якби атеїсти користувалися не такими «сильними» виразами стосовно християнства, то їхня брехня не так упала б в око. Борючись з уявним «фанатизмом», вони тому й зазнали поразки — разом з комунізмом, який їх випродукував. Насправді християнство, якщо його навмисно не спотворювати, покликане зробити з людини (з малої літери) — Людину (з великої літери). Усі найпрогресивніші закони держав і міжнародних спільнот теперішньої цивілізації впливають насамперед з Біблії і християнського віровчення. Є окремі мудрі істини й добрі поради у священних книгах інших (позахристиянських) релігій; але кожна об'єктивна людина скаже, що жодна з них не може зрівнятися з Біблією щодо сили й масштабності впливу на історію, на життя націй, окремих спільнот і кожної окремо взятої людини нашої цивілізації. Хоч Ісус Христос у своїх притчах часто користувався алегоріями пастиря, овець, стада, але його учення і віра ніколи не були спрямовані на виховання тоталітарної стадності, одної кошари, наповненої безликими вівцями. В основі конституцій багатьох країн, де поважаються права націй і права людини, а також головних документів ООН, лежать біблійні, християнські концепції і моральні принципи. Хто пам'ятає 60-ті роки нашого століття, той засвідчить, що навіть відомий безбожник і гонитель християн Микита Хрущов змушений був запозичити принципи десяти заповідей Божих для вигаданого його ідеологічними поплічниками «морального кодексу будівника комунізму». Цей «кодекс» був цирковим трюком; моралі він не підніс ані на вершок, і незабаром після усунення Хрущова від влади про нього навечно забули. Але цікавий сам факт: навіть вороги християнства тихенько викрадають з Біблії певні положення, не посилаючись на джерело.

Ісус Христос і навчені Ним апостоли знали, що в майбутньому навіть

Анти-Бог, Божий супротивник Сатана, буде багато чого красти з Біблії — терміни, символи, спосіб думання,— аби тільки обдурити людство, змусити його визнавати й шанувати його, а не Бога. Пророчі місця Нового Заповіту дали нам знати, що буде навіть лукава «трійця» — Лжепророк, Антихрист і Сатана; а цей останній з «трійці» наряджатиметься в білий одяг і буде старатися виглядати добрим і сяючим, мов ангел світла. Перестерігаючи людей не піддаватися цій акторській грі, апостол Павло писав: «Такі бо фальшиві апостоли, лукаві робітники, що підроблюються на Христових апостолів. І не дивно, бо сам сатана прикидається анголом світла!» (Друге послання св. апостола Павла до Коринтян, 11 : 13—14).

Власне, боротьба без правил цього псевдо-ангела світла (у небогословській літературі його називають космічним злом) проти світової Церкви Христової і зумовила драматизм, навіть трагізм церковної історії, неоднозначність побудови Церкви, розмаїтість і пластичність її життя крізь віки. Ясна річ, якби Церква не була тілом Христовим на Землі, якби вона не була ведена й опікувана Святим Духом, то вона, маючи таких сильних, мудрих, винахідливих ворогів у земному й духовному середовищах, давно зникла б, і про неї сьгоднішні учні й студенти читали б лише у підручниках давньої історії, як читають про античний світ, про фараонів, рабовласницький чи феодальний лад.

Що ж до пересторог ап. Павла й інших апостолів, то можемо нині засвідчити правдивість їхнього пророчого даю, їхню геніальну прозорливість. Світ буквально переповнений «фальшивими апостолами», «лукавими робітниками». Коли Церква була загнана в катакомби, а якась її частина поставлена під твердий контроль світської атеїстичної влади, цих «лукавих робітників» не було видно на поверхні: руйнівну роботу в Церкві виконували за них атеїсти. Але ось настав час виходу Церкви з підпілля, більшої свободи віровизнань. Негаймо Україну, як й інші республіки колишньої імперії СРСР, затопила хвиля окультизму й спиритизму. Історичним Церквам, дійсним носіям Святого Духу (в умовах України це Православна, Греко-Католицька, Римо-Католицька, а також Церкви ряду протестантських конфесій) була нав'язана боротьба майнового, обрядового й іншого малосуттєвого характеру, а натомість з усіх усюд понаїжджали ті, «що підробляють на Христових апостолів».

Вони готувалися і чекали сприятливого моменту. Хто не пам'ятає недавнього минулого, непевної доби «останніх генсеків» — Брежнева, Андропова, Черненко, Горбачова? У тому надвечір'ї імперії якимись фосфоричними блискавками спалахували на сторінках преси сенсації про екстрасенсорні дива, таємничі НЛО на небі, парапсихологію, розповіді тих, хто повернувся з того світу після хвилевої клінічної смерті. Входили у моду астрологічні календарі, східні містичні найменування років за назвами тварин. Згадали про «теософічне товариство» Є. Блаватської. У натовпах великих міст то там, то тут з'являлися кришнаїти. Навіть віруючі люди почали прив'язувати дні свого народження не до імені християнського святого, а до знаку зір чи планет — знаку зодіаку.

Це було тло, на якому тепер розростається новітній окультизм. Тоді, коли все це знаходилося в зародку, у церковних проповідях не чулося остережень. Церковна проповідь — може, хіба, крім протестантської, — була абстрактна, відірвана від життя, або вся звернена в історію. Це можна було зрозуміти — священники навмисно уникали актуальних проблем, щоб, бува, не зачепити всесильної світської влади. Не так було, як розповідали мої батьки й інші старші люди, в УАПЦ у 20-х р. Сам митрополит Василь (Липківський), його ієрархи і священники остерігали у всій Україні свою паству не тільки від гріха безбожництва, але й від псевдорелігійних угруповань і сект, проти «чорної магії», фальшивих вірувань і нехристиянських звичаїв та обрядів, проти замовлянь, нашіптувань, від гри на картах. УАПЦ була по правді Церквою Христовою, вона високо тримала мораль і постійно роз'яснювала людям суть прірви між правдивою вірою в Бога та ідолослужінням. Усе це робить короткий період відродження УАПЦ (1918—1930) не тільки фактором церковним, а й фактором культурним, цивілізаційним.

Зараз ситуація в чомусь краща, а в чомусь і гірша. Дія відбувається не в Україні-колонії, а в Україні-державі. Церковне життя регулюють демократичніші і ліберальніші закони, а державна влада однаково толерує всі визнання: традиційно-історичні й нові, які донедавна були гнані й переслідуювані і які співпрацювали із старою владою та її таємними органами; сприятливі для виховання високих моральних стандартів у народі і шкідливі та розбещувальні; які сприяють становленню української державності й демократії і які «тихою сапою» підривають і руйнують цю державність; які навчають людей слову Божому рідною мовою та народною обрядовістю і які чинять шалений опір упродовженню в церковні служби всього українського. Така терпимість держави гідна похвали. Це своєрідне торжество демократії на полі духовного життя. Але якби держава ясніше усвідомлювала, що духи є добрі і злі! І що станом на 1991 р., коли Україна дістала милістю Божою незалежність, добрі духи нагадували в'язнів, що ослабли після довгих років тюрми і щойно були випущені на волю, а злі були випестувані, нагуляли м'язи і зміцніли у своєму нахабстві. А тепер тим і другим пропонується помірятися силою — і хто переможе, той і запанує на духовному терені України. І таке змагання мало б відбуватися (і вже практично відбувається) прилюдно, на очах 52-мільйонного народу, у своїй більшості обездуховленого, темного в питаннях віри і вірувань (хоч це і не його вина); який нагадує отару без пастиря; якому все одно, чия візьме, аби було «цікаво дивитися» на саме змагання.

«Яка спільність у світла з темрявою? Або яка згода поміж Божим храмом та ідолами», — запитував апостол Павло (Друге послання св. апостола Павла до Коринтян, 6: 14—16). Інший апостол — Яків — ставить подібне запитання: «Хіба з одного отвору виходить вода солодка й гірка? Хіба може, брати мої, фігове дерево родити оливки, або виноград — фіги? Солодка вода не тече з солонця» (Соборне послання св. апостола Якова, 3: 11—12).

Важливо знати всім, що ці запитання — не засіб публіцистичної риторики, а частина Святого Письма, яке наставляє у питаннях вибору (усякого вибору, а надто — вибору між добром і злом) керуватися доброю волею і здоровим глуздом, а не пиляти гілку дерева, на якій сидиш. До чого, власне, закликають наведені запитання апостолів? Стверджуючи, що у світі є протилежності, які треба сприймати як реальність, вони закликають людей до вільного вибору чогось одного, що їм більше подобається, а не до «всеїдності», котра небезпечна роздвоєністю суспільства й людини, несумісністю «світла» й «темрями» і, врешті-решт, розпадом. Надання людині права вибирати — один з фундаментальних принципів християнства і докорінна його відмінність від інших світових релігій. Цей принцип є складовою частиною християнства як релігії любові до людини. Звідси випливає завдання Церкви: не змушувати іти до Христа силою, а приваблювати позитивним прикладом святого життя, обгрунтованою перспективою щасливого буття і нині, і у вічності.

З пошанування волі людини та із заперечення усякого насильства впливає множинність Церкви в її земному ладуванні, структурі, управлінні, обрядах. З самого початку Церква не пристосовувала народи до себе, а сама пристосовувалася до народів, аби не стати чужорідним тілом в численних укладах життя. Тому у формах відправлення культу Церква відразу запрограмувала себе на множинність. Вона не могла на етнічному полі бути абсолютистською і єдиною, якими намагалися бути світські держави, імперії чи політичні організації. Людинолюбність Христа і людинолюбність Церкви повинна була максимально враховувати уподобання не тільки більшості, але й малих груп, кожної окремої особи, приділяючи особливу увагу упослідженим і немічним: «прийдіть до Мене, усі струджені та обтяжені, — і Я вас заспокою!» (Євангелія від св. Матвія, 11: 28). У Біблії виразно проводиться думка, що правда і благодать часто-густо живуть не в сильному і величному, а в непоказному й немічному. Часто повторювані приклади, що викинутий камінь стане наріжним при побудові царства правди, найвиразніше декларується апостолом Павлом: «сила моя здійснюється в немочі... Коли бо я слабкий, тоді я сильний» (Друге послання св. апостола Павла до Коринтян, 12: 9—10).

Така увага до найменшого світоглядно притаманна християнству, допо-

могла цій релігії вистояти, коли в Церкву проникли ересі або коли деякими її земними владиками заволоділи імперські пристрасті — обмежити кількість мов Богослужіння (тільки давньоєврейською, грецькою і латинською), нав'язати один обряд для всіх, утворити «державні» чи «національні» Церкви, підпорядковувати одні Церкви іншим, ставити перепони тим громадам, які хотіли б мати незалежність в управлінні, тобто, автокефалію чи помісність. Принципи пошанування прав людини, демократизму, соборноправності, характерні для Вселенської (Всесвітньої) Церкви, допомогли перебороти і таку небезпечну тенденцію в житті Церкви доби Середньовіччя, як змішання світської влади з церковною, інакше кажучи, — цезаропапизм: щоб цар (або цезар) і священник виступали в одній особі. Подібні відхилення знаходилися у прямій суперечності зі Святим Письмом і традицією ранньої Церкви.

Множинність і розгалуженість Церкви — не її слабкість, а сила, її здатність до виживання у будь-яких умовах. Ця теза може виглядати як парадокс, оскільки людський спосіб думання налаштований на те, що сила кожної структури на світі прямо пропорційна єдності, монолітності. Така однозначна єдність неможлива у розмаїтому, розділеному світі, в якому, до того ж, постійно діє зло і розсівається гріх. Церква є основною мішенню зла. І коли йому вдається проникнути в якусь одну клітину Церкви, то інші відкидають її, самоочищаються — і церковний організм залишається здоровим. Якби хоч одна з численних ересей першого тисячоліття християнської ери перемогла і стала панівною в Церкві, тоді самій Церкві і християнській релігії давно настав би край. Більшість еретичних учень тої далекої доби була спрямована на те, щоб довести, що Бог-Син (Ісус Христос) не є співістотний Богові-Отцеві (учення арія, монофізитів та інших). Ясна річ, що ересі баламутили і розколювали християнський світ, «множили» Церкву. Найкраще, щоб цих ересей не було взагалі; але коли вже вони, таємно спонукувані космічним злом (Сатаною), заявили про себе, то ця множинність Церкви стала для неї порятунком. Роль хірургів для видалення заражених частин Церкви взяли на себе Вселенські Собори Церкви, яких у I тисячолітті н. е. було сім — від 325 до 787 р. Собори ці мають виняткове значення у справі збереження чистоти основних доктрин християнської релігії. На щастя, в епоху боротьби з ересями Церква була єдина і неподільна: на всі Вселенські Собори з'їжджалися делегати від усіх помісних церков, без різниці, чи були вони латинського (римського), чи візантійського (грецького) обряду. Усі ересі були переборені, і про них тепер можна лише прочитати у монографіях і підручниках з історії Середньовіччя.

На зміну ересям у II тисячолітті християнської ери з'явилася ще грізніша причина, яка сприяла дальшому множенню Церкви, — розколи. Їх було багато — на різних територіях. Християнство вийшло за межі європейсько-середземноморського ареалу і стало не тільки світовою, а й усесвітньою релігією. Згідно вчення засновника Церкви Ісуса Христа, християнству і його земним лідерам треба було врахувати цю обставину і пристосуватися до нових умов апостолату, місіонерської праці у розширеному колі новоохрещених земель і народів. Проте Вселенські Собори більше не скликалися; збільшувалася відстань між латинською і візантійською обрядовими системами Церкви; утворені п'ять церковних центрів (патріархатів) все більше відокремлювались один від одного, і в більшості з них брали гору консервативні сили, які не хотіли йти за життям, а воліли, щоб життя пристосовувалося до них; нарешті деякі патріархати захворіли тяжким недугом цезаропапизму: загальновідомо, що Візантійська імперія (або так звана Східна Римська) тривалий час жила в умовах двовладдя — управлялася імператорами і константинопольськими патріархами. Цезаропапизм був у певному відношенні страшніший за всі минулі ересі, разом узяті. Наприкінці I і на початку II тисячоліття н. е., коли християнізація у світі проходила особливо інтенсивно (в цей же період, як відомо, Христову віру прийняла офіційно і наша Батьківщина, Київська Русь-Україна), — цезаропапизм набув небезпечних форм — боротьби за вищу владу між імператорами й патріархами, воєн, повстань, грубого прозелітизму (насильного перетягування з однієї віри і віровизнання до іншого), хрестових походів тощо.

Провидіння Боже не могло залишати Церкву в такому небезпечному стані. Бо якби цезаропапізм був і надалі залишався, Церква стала б своєрідною урядовою політизованою організацією на зразок партії — інструментом політичної гри, інтриг, воєн, протистоянь, а не інструментом спасіння людей для вічності. Тому 1054 р. в Константинополі стався великий розкол Церкви на дві — Православну й Католицьку. Безпосередніми дійовими особами, що допровадили до цього розколу, були константинопольський патріарх Михайло Керуларій і папа Римський Лев IX. Не нам судити, хто з них винний більше, але багато історичних джерел свідчить, що ініціативу тут виявив Михайло Керуларій — типовий цезаропапіст, який ставив себе вище імператора Візантії Константина Мономаха. Людські мотиви розколу добре відомі; але загадковими є Божі мотиви допущення цього розколу. Адже розкол не був тимчасовим, а триває й досі, тобто майже тисячу років. Проте пізніші події мочуть де в чому прояснити Божий план і чіткіше побачити винних. Після великого розколу Церкви 1054 р. починається поступовий занепад Візантійської імперії, коли вона перестала існувати в 1453 р. Таке враження, наче Бог дав Візантії ще 400 років після розколу для усвідомлення гріха цезаропапізму в її Церкві; для виправлення становища, — як це наставляє Біблія: «Бо ти кажеш: «Я багатий, і збагатів, і не потребую нічого». А не знаєш, що ти нужденний, і мізерний, і вбогий, і сліпий, і голый! Раджу тобі купити в Мене золота, в огні перечищеного, щоб збагатитись, і білу одягу, щоб зодягтися, і щоб ганьба наготи своєї не видна була, а мастю на очі намасти очі свої, щоб бачити» (Об'явлення св. Івана Богослова, 3: 17—18). Проте становище не було виправлене, тому Візантія перестала існувати і, як караючий меч для неї, були використані турки. Це прямий аналог біблійної історії старозаповітних часів, коли Бог — для виправлення злочинних справ обраного народу — наслав на нього як кару інші, не «вибрані» племена і народи. В такий спосіб експорт цезаропапізму з Візантії до тих країн, які прийняли Христову віру через посередництво Візантії, був перекритий. За єдиним винятком, про який скажемо далі.

Свою долю вини і свою кару понесла й Римо-Католицька Церква: досить згадати Авін'йонське полонення пап, невдачі хрестових походів. Зробивши, проте, непогані висновки з раніше допущених помилок, Римо-Католицька Церква допустила у добу Пізнього Середньовіччя нові, а саме: поліційні методи боротьби з ересями (інквізицію), розпродаж посвідчень про знання гріхів нерозкаяним грішникам (торгівлю індульгенціями). Щоб припинити дальше поширення цих небезпечних тенденцій у Римо-Католицькій Церкві, Бог допустив її розкол на початку XVI ст. у вигляді руху Реформації та відділення від католиків Протестантської Церкви, яка в наступні віки сама зазнала значних розгалужень на інші церкви, конфесії та деномінації (лютеран, кальвіністів, англікан, методистів, пресвітеріян, квакерів, індепендентів, баптистів, п'ятдесятників, адвентистів тощо).

Поділи в Церкві, як і багато чого іншого у Біблії та в історії християнства, мають парадоксальний характер. Бог ясно заявив Свою прихильність до єдності людей в усьому, в тому числі і в питаннях віри. Але ще вище за єдність Він поставив справедливість. Тому, коли в результаті дії гріха єдність починає трансформуватися у неволю, гніт, спотворення віри, порушення десяти заповідей Божих, — Бог жертвує єдністю, допускає розколи (хоч ніколи не чинить їх Сам), щоб Його воля здійснювалася бодай в частинах, якщо неможливо її здійснити в цілому. Через процес множення Церкви протягом II тисячоліття християнства Господь не дозволяє повсталому ангелові Сатані завести Церкву на манівці, дискредитувати і знищити її. Помісні Церкви (в яких одна віра, але розмаїті форми, обряди й мови віровизнань), конфесії (громади, які дотримуються різних концепцій однієї й тієї ж релігії) та деномінації (конфесійно близькі між собою громади однієї релігії, які, проте, мають розходження в канонах або обрядах і виступають під зміненою назвою) сукупно виражають усе багатство, вселенськість Христового віровчення. Кожна частина досліджує і розвиває якусь одну сторону цього віровчення, дає можливість глянути на християнство як на коштовний камінь з багатьма гранями.

Не виключено, що в окремих частинах єдиної Церкви є дещо й помилкове. Існування помилок у семи первісних Церквах Азії робить імовірною наявність помилок і в окремих частинах сучасного розгалуженого християнства. До речі, множинна природа Церкви сприяє кращому усвідомленню й можливому усуненню цих помилок, ніж якби мова йшла про монолітний, тотально централізований церковний організм. У всебічному розвитку Богословії, в екуменічних зустрічах і дискусіях, а головне — у спільній молитві легше відділити бур'ян від добірної пшениці, за Євангелією: «Зберіть перше кукіль і його пов'яжіть у снопки, щоб їх попалити; пшеницю ж спровадьте до клуні Моєї» (Євангелія від св. Матвія, 13 : 30).

У цій панорамі єдиної і водночас розгалуженої Вселенської Церкви Христової своє місце посідає й Українська Церква. Мало обізнаним у церковній історії людям іноді здається, що нині існуючий поділ на православних, греко-католиків, римо-католиків, баптистів, п'ятдесятників тощо існував вічно. Безліч людей не має ані найменшого поняття про спільне і відмінне між ними. Кажуть, що це «окремі релігії», «окремі віри». Я особисто відношу цю темряву у поняттях на рахунок тривалого панування безбожної ідеології. Західний обиватель — далеко не історик Церкви — дуже гарно розуміється на відмінностях у віровизнаннях і релігіях, не плутає цих понять. Збаламучена ж свідомість більшості людей в Україні штовхає їх давати «поради» на кшталт: об'єднати усі церкви і навіть релігії (!) в одну, «дабы никакой разницы между ними не было» (цей вислів я взяв з одного документу російського царя Петра I).

Потрібно ще дуже багато зробити, щоб донести до свідомості віруючих і атеїстів в Україні, що наша множинна церковно-конфесійна ситуація не є винятковою у контексті інших країн і цілого світу: усі інші мають подібну, а то й строкатішу картину. І це нормально. Ненормальним є те, що наш звиклий до тоталітаризму (в суспільному житті) розум жадає такого ж тоталітаризму на церковному полі, а присутність поряд чогось іншого в обряді, мові, віровизнанні для деякого просто незносна!

І все ж, при багатьох спільних рисах Української Церкви з іншими помісними церквами Христа, її історія особлива, неповторна, унікальна — як унікальна Україна та історія українського народу. Насамперед важливо усвідомити всім і кожному, що Українська Церква є живою клітиною світового християнства, єдиної Вселенської Церкви. Усякі розмови про її «неканонічність» безпідставні та розраховані на простаків, які не знають справжньої історії українського народу та історії християнства на нашій землі. Друга істина, яку треба твердо засвоїти, — це та, що Українська Церква є найдавніша у Східній Європі — вона виникла 988 р., а 1037 р. стала митрополією, за тодішніми поняттями — Церквою-Матір'ю. Лише через три століття, у 1301 р., від Київської митрополії відділилася Московська митрополія, спочатку з осідком у Володимирі-на-Клязьмі, а трохи пізніше у самій Москві (хоч тамтешні владки продовжували, з огляду на авторитет Києва, називати себе «київськими митрополитами»). Отже, правильно вести літочислення Російської Православної Церкви від 1301 р., а не від 988 р., як це безпідставно й неісторично чиниться досі в ряді історико-церковних праць. Так само і Білоруська митрополія є похідною від Української Церкви.

Третя істина: Київська Русь-Україна офіційно прийняла християнство тоді, коли Вселенська Церква була ще організаційно і структурно єдина, не поділена на Православну і Католицьку церкви. З погляду канонічного права, українське християнство є правоспадкоємцем як православ'я, так і католицизму рівною мірою, оскільки розкол єдиної Церкви стався аж через 66 років після хрещення Київської Руси-України, тобто 1054 р.; причому християни нашої Батьківщини не мали ніякого стосунку до цього розколу, не брали в ньому участі і, судячи з тогочасних богословських текстів, не схвалювали цього розколу. Дивно було побачити 5 років тому, коли святкувалося 1000-ліття хрещення Київської Руси-України, такі гасла, заголовки в газетах, плакати: «1000-ліття хрещення Руси-України у святую православну віру». Це неправильно з будь-якого погляду! Якби було написано: «у віровизнання візантійського обряду», — то це було б куди точніше. Віра і віровизнання — далеко

не тотожні поняття. Віра відноситься до всього християнства, а віровизнання — до обряду, до конфесії, до помісної Церкви. Те, що віровизнання візантійського обряду пізніше, після розколу, стало обрядом Православної Церкви у Візантії і в країнах так званої «візантійської традиції», — не міняє справи з погляду канонічного права: є елементарною правовою й історичною помилкою переносити пізніші поняття на попередню історію.

Крім того, у цій православній запопадливості дехто робить Україні та її християнству ведмежу послугу. Позбавляючи нас усього християнського правонаступництва і зводячи нашу духовну традицію тільки до вузького «константинопольського вікна», ці люди свідомо чи несвідомо відтинають нас на духовному полі від величезного пласта західноєвропейської культури. Хоч прекрасно відомо, що тип української культури і української ментальності — це тип куди ближчий до західноєвропейського гуманізму, ніж до східного аскетизму. Є багато даних, що християнство проникало на наші землі і з нинішніх чеських земель, коли там проповідував великий Мефодій Солунський, і з Таврії (Криму), і з Болгарії, не кажучи вже про контакти з римокатолицьким світом. Константинополь був у цій довгій історії проникнення християнства до нас лише останньою крапкою над «і» — і ми з «Повісті минулих літ» та інших джерел знаємо, що в цьому виборі було більше політичних, стратегічно-військових розрахунків та чисто естетичного замилювання красою візантійського обряду, ніж богославської розважливості.

Але на те була воля Бога: візантійський обряд у нас прижився, полюбився народом, витіснив поганський зміст з давнього дохристиянського фольклору й побуту — і став, врешті-решт, обрядом українсько-візантійським. На жаль, разом з візантійським обрядом була спроба нав'язати Києву і візантійську імперську хворобу цезаропапизму. Греки поставили Київську митрополію під свою церковну юрисдикцію. Вони призначили на київську кафедру тільки своїх людей. Вони мали намір правити у наших церквах грецькою мовою і активно втручатися також і в життя нецерковне, починаючи з великокнязівського двору. Від установа митрополії в 1037 р. і до розпаду Київської Русі-України в середині XIII ст. тільки двом особам слов'янського походження (Іларіонові й Климові Смолятичу) вдалося посісти митрополичу кафедру в Києві. Усі інші були греками. Візантійський церковний імперіалізм обмежив культурно-політичні зв'язки нашої Батьківщини із Заходом, сприяв інтригам і розбратові між помісними князівствами Київської Русі-України, робив державу ослабленою перед кочовими племенами Азії, які й очікували слушного моменту, щоб повалити гіганта на Сході Європи.

Незважаючи на всі ці негативні наслідки, візантійський цезаропапизм не пустив в Україні глибокого коріння. В царинах культури і мистецтва не були прийняті ні грецька мова, ні принципи храмовлаштування. Як компроміс для Богослужіння використовувалася церковнослов'янська мова Кирила й Мефодія, більш-менш зрозуміла людності внаслідок лексичної близькості до мови місцевої. Архітектура храмів не наслідувала буквалістично ні грецьких, ні слов'яно-балканських моделей; вона була зорієнтована на місцеві будівельні традиції (особливо в дерев'яному храмовбудівництві) з використанням окремих рис романської та готичної архітектури. Не прижилася в Україні і мозаїка, а розвиток ікономалювання, починаючи з творчості київського майстра Алімпія Іконописця та його учнів, пішов самостійним шляхом, не прийнявши ані візантійської зворотної перспективи, ані владимиристо-суздальської площинності. Наші скрипторії (переписувачі книг) і мистці створили також чудове мистецтво рукописної книжки й мініатюри, стильово відмінне від грецького і будь-якого іншого. На жаль, усі найдавніші пам'ятки ікономалювання, мініатюри, письма, мистецьких виробів з металу й коштовного каміння потрапили пізніше в чужі руки і внаслідок низки спотворень в історичній та мистецтвознавчій науках не ідентифікуються сьогодні як пам'ятки давньої української культури.

Ідеологія цезаропапизму, яка спричинила руйнування Візантійської імперії і певною мірою Візантійської Церкви, не зникла з падінням Константинополя 1453 р. Вона ожила в несподіваному місці — у порівняно невеликому на той час Московському князівстві, яке виникло далеко на Півночі на тери-

торії одного з осколків зруйнованої Київської Русі-України, — але вже після розпаду гігантської клаптикової імперії завойовника — монгольської Золотої Орди. На релігійному полі московський цезаропапизм оформився у вигляді нехристиянської ідеї «третього Риму», тобто імперського правонаступництва: Рим — Константинополь — Москва. Введення цієї ідеї до рангу державної політики припадає на другу половину XVI ст., коли Іван IV Лютий назвав себе царем (модифіковано: від латинського «цезар»), а Московське князівство перейменоване було на царство. При ньому царська влада зрослася з церковною, як у колишній Візантійській імперії. У повній згоді з ідеєю «третього Риму», цар перейменував також Московську митрополію на Московський патріархат (1589 р.).

Як усі ці історичні перемини відбилися на Українській Церкві візантійського обряду? Після розпаду держави становище Церкви було хистким, головним чином унаслідок втрати Києвом своєї колишньої провідної ролі серед міст Східної Європи. Але через те, що наша Церква ще в X—XI ст. відкинула грецький цезаропапизм, Бог в усі ці тяжкі віки чужоземного поневолення зберіг високу духовність нашої Церкви, про що свідчать хоча б такі пам'ятки християнської культури, як «Киево-Печерський Патерик»; як ікони, перейняті глибокою молитовністю; як рукописні книги, оздоблені мініатюрами християнського змісту (наприклад, мініатюри в рукописному «Київському Псалтирі» 1397 р.). Українська духовна культура зуміла відновити свої зв'язки з культурою Заходу; мистецтво набувало стильового характеру; а церковні діячі шукали шляхів відновлення церковної єдності між Заходом і Сходом, порушеної 1054 р.

Українська Церква чи не найбільше потерпіла від наслідків розколу з огляду на вразливе геополітичне становище України між Сходом і Заходом. Якби Вселенська Церква залишалася єдиною, то Україна не була б тереном боротьби за сфери впливу сусідів, які її оточували, а Українську Церкву, мабуть, не змогли б силоміць «приєднувати» до себе ні Константинополь, ні Московське царство, ні князівство Литовське, ні королівство Польське. Найсвітліші голови в Українській Церкві розуміли, що нашій Церкві не вистояти без опертя на якийсь світовий духовний центр — серед агресивних сусідів. Тому Українська Церква, єдина серед православних церков, шукає порозуміння з Римо-Католицькою Церквою; більше того, прагне об'єднання з управлінським центром РКЦ у Ватикані. Це був благородний і згідний з канонами намір. Він започаткований ще великим князем Володимиром, який уже після прийняття християнства східного обряду принаймні п'ять разів (у 989, 991, 992, 994 і 1000-му) гостинно приймав у Києві посольства від папи Римського. Згодом, у період найбільшої монголо-татарської загрози, український православний архієпископ Петро поїхав на собор Католицької Церкви до Ліона (Франція), що його скликав 1245 р. тодішній папа Римський Інокентій IV з метою утворити християнську коаліцію західних країн для відсічі монголам і татарам на Сході Європи. Величезну роль у зупиненні азійських князів полчищ відіграла політика і військова стратегія галицько-волинського князя Данила, який 1253 р. був коронований, за згодою того ж папи Інокентія IV, на короля всієї Русі-України. За Данила Галицького була зроблена перша значна спроба поновити єдність обох Церков на терені України.

Майже через 200 р. київський митрополит Ісидор робить другу таку спробу на Флорентійському соборі обох Церков 1439 р. (в ньому взяли участь і папа Євген IV, і візантійський імператор Іван VIII Палеолог, і константинопольський православний патріарх Йосиф). Чудовий промовець, богослов і дипломат, надиханий Святим Духом, Ісидор зумів умовити патріарха Йосифа і папу Євгена об'єднати Церкву, що вони й зробили при схваленні цього об'єднання імператором Іваном. Проте після повернення греків до Константинополя церковна фракція фанатиків, так званих «фотіян», учинила заколот проти рішень Флорентійської унії. А через кілька років ослаблену чварами цезаропапистську Візантію повністю загарбали турки.

А наївний, по-дитячому довірливий київський митрополит Ісидор дав себе заманити до Москви, щоб поінформувати князя Василя про собор у Флоренції. Він сподівався на щирість і розуміння, а може — і на підтримку...

Натомість його очікував арешт і ув'язнення в Чудському монастирі, звідки 1441 р. йому вдалося втекти на землі своєї митрополії.

На цьому історичному тлі Берестейська унія 1596 р. виглядає не першою спробою Української Церкви дійти єдності і вже зовсім — не «зрадою» православ'я, як це віками твердила і продовжує твердити протиоб'єднавча пропаганда. Яка ж це «зрада» православ'я, коли в 33-х унійних статтях Берестейського собору застережені буквально всі обряди православ'я, до деталей збережені всі особливості українських церковних звичаїв? Невдачу Берестейської унії, як і попередніх об'єднавчих церковних змагань доби Данила Галицького і доби митрополита Ісидора, спричинили одні й ті ж сили, які не хотіли ані державності України, ані незалежної Церкви в Україні: польські магнати і єзуїти, Московський патріархат та царат, а також великі майстри інтриг — греки, які після падіння Константинополя роз'їхалися по країнах так званої «візантійської традиції», щоб робити з них свої колонії.

Чим закінчилося змагання християнської України до поновлення єдності Церкви, добре відомо: розколом самої Української Церкви. Ніхто нікого не «покатоличив» і не «латинізував»; як православні, так і греко-католики сповідували й донині сповідують той самий візантійсько-український обряд. Так що ж виходить: і в Церкві панує закон злочинності? Ні, в Церкві панує дух і закон Божої благодаті, тому що Він її створив. Але Бог — чудовий і незрівнянний вихователь, і наші людські плани й думки «не Мої це думки, а дороги Мої — то не ваші дороги, — говорить Господь. — Бо наскільки небо вище за землю, настільки вищі дороги Мої за ваші дороги, а думки Мої — за ваші думки» (Книга пророка Ісаї, 55 : 8—9). В XVI ст., коли готувалася Берестейська унія, ніхто, мабуть, не знав, що через сто років Московський патріархат — це відгалуження старої Київської митрополії — поглине свою Церкву-Матір і в наступні три століття уневажить усі її особливості, знищить її помісність, обрядову неповторність, її мову — усе те, що набувалося і плекалося за попередні 700 років. Це суперечило волі Бога, який словами псаломствіця сказав: «Все, що дихає, — хай Господа хвалить!» (Псалом 150 : 6), який створив помісні Церкви не для того, щоб одна поглинала іншу; який дав апостолам знання чужих мов не для того, щоб вони витісняли ці мови з Церкви. Отже, щоб зберегти Українську Церкву як необхідний орган Вселенської Церкви, Бог допустив відділення від неї тієї частини, яка могла б зберегти (і дійсно зберегла) сталість традиції старої Київської митрополії; яка не прийняла гріха цезаропапізму ні від Константинополя, ані від Москви; розвивала, долаючи опір пролатинських і пропольських угруповань, рідну мову у Богослужінні і чистоту візантійсько-українського обряду. Таким чином, відділена частина зберегла вихідні риси цілого.

На прикладі України простежуються загальні принципи церковної історії, її рух у певному напрямі, за Божим планом. Через множинність Церкви підтримується її єдність, цілеспрямоване виконання нею рятівної ролі в сучасному світі. Розділення Церков для чвар і міжконфесійної боротьби інспірується Божим і людським ворогом Сатаною; але Бог має силу й геніальність повернути ці розділення на благо. Крім того, множинність Церкви щодо помісності, мови, обрядів, конфесійності краще відповідає расово й національно строкатій картині людства, ніж унітарність. «Хто має вуха, щоб слухати, — нехай слухає!» (Євангелія від св. Марка, 4 : 9, 23), бо це стосується і сьогоднішнього дня: шалений опір відновленню української мови в Богослужінні, національної обрядовості і всіх інших атрибутів помісної Церкви, який чиниться на очах усього християнського світу псевдобоголюбивими «батьюшками», — це брутальний бунт проти волі Божої. Безславний кінець цього бунту не за горами: «Я Ісус, що Його переслідуєш ти. Трудно тобі бити ногою колючку!» (Дії святих апостолів 9 : 5).

ДО ДЖЕРЕЛ

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК (1883-1884 рр.)*

25 октября 1883. Вівторок.

Вот уж третий день я развлекаю себя разными мечтами, более или менее фантастическими — и о библиотеке, и переезде в Киев, и о вступлении инсургентов, и о поэтической славе, словом, о чем угодно... Вообще я имею склонность к мечтам, хоть не всегда, но периодически. По всей вероятности это вредно, так как отучает ум от правильного мышления, но я не имею сил отказаться от этого развлечения.

Сегодня я опять просматривал свою тетрадку стихотворений и заметок — за этот год как раз составитя одна тетрадь, с Рождества начну другую...³⁷ Я всегда прихожу в недоумение при мысли о своем пачкомарани — следует ли брать его, как глупую ребяческую забаву, недостойную человека, претендующего на некоторую умственную развитость, или, может быть, есть во мне действительный поэтический талант и эти стихотворения служат только началом других, истинно поэтических произведений. Надежда есть благо, не буду же лишать себя этого блага и стану надеяться на лучшее, буду подбирать и нанизывать рифмы **, в ожидании великих произведений, буду упорно бороться с непокорным стихом, надеясь когда-нибудь достигнуть славы. Да, такая слава выше всякой другой, — великий мыслитель, великий поэт в картинах, в рельефных образах представляющий неясные надежды и чаяния общества, указывающий пути среди туманных и темных дебрей сомнений и разочарований к истине и добру, такой великий мыслитель царствует над умами, над сердцами своего народа, а что может быть выше, прочнее, больше власти над умами людей? С этой славою не сравнится ни слава тех, кто мановением руки двигали груды пушечного мяса друг против друга и решали судьбу народа, ни тех, кто взвесил и измерил пути небесных светил, кто законами своими ограждает благосостояние — все они царствуют в том или другом отношении, над тою или другою отраслью человеческих интеллектуальных способностей, один лишь мыслитель и поэт, конечно великий действительно, так сказать гений универсальный, царствует над душою, разумом и сердцем человека всецело, без ограничений и исключений. Конечно, о такой славе было бы более чем самонадеянно мечтать, но как солнце блестит и отражается в маленькой луже, так и талантливый писатель, более чем какой-нибудь другой талант, заслуживает уважения. Однако нанес я, кажется, такой превыспренней чепухи, что за фразами и смысла не видать. Довольно, пора перу на отдых!

29 октября (1883 г.). Суббота.

Ще тиждень минув, ще пройшло й не вернуться вже ніколи скількись годин, на скількись-то годин став я ближе до смерті... Пройшло, а що принесла (?) вона з собою? Нічого, лизь день за днем, усе однаково, усе на один кшталт, один день — як і другий. Марно проживати, марно тратити мушу дорогі годи, ці годи, коли чоловіку тра найбільш жити, робити як не над другими, так над собою, а не киснути, як я... Перше бувало хоч і сумно та погано бувало, але ж зато багато думаєш, мізкуєш, усе ж не дарма живеш, а тепер і цього нема, цілисенський день тільки те й робиш, що або

* Закінчення. Початок у «Київській старовині» № 3 1993 р.

** У рукописі «рихмими».

грецьку мову, або іншу яку нісенітницю мимриш, думаєш, аби тільки скоріше і покочити, а покочивши, думаєш, як би виспацця, або поїсти, або регочесся казна-що з товаришами, чи дратуєсся, лисий его знає за що, бо немає нічого луччого, бо дурієш щодня й дурітимеш, поки не зробисся якою-небудь халявою, поки не вийдеш мовби́то «чоловіком» й почнеш дратуватись з-за шеляга, думати, аби тільки як-небудь день промаятись: бо дуже неначе довгий — сумно й робити нема нічого.

Полночь, сейчас пробьєт 12 часов. Тихо кругом, все в доме заснули уж должно быть, только я сижу одиноко средь тишины, прислушиваясь к стуку часов. Изредка зпрогремит фазтон, да стукнет что-нибудь в комнате... Сейчас кончил читать Шиллеровских «Разбойников». Как-то неспокойно на душе, какия-то смутные, томительные грезы, предчувствия, невыясненные желания гнетут меня. Что-то шевелится внутри меня, просит выхода, хотело б вылиться гармоническою речью, но немота сковывает мой язык и что-то улегається, уходит, оставляя на душе какую-то неудовлетворенность...

31 октября 1883 г. Понеділок.

Думав писати в неділю, але ж якось не прийшлося, хоч було й свято але ж якось так чи діла багато, чи замордувавсь трохи, то вийшло, що й оцих заміток щоденних, й у другу книжку свою нічого я не писав. Та й сьогодні не дуже багато, чого писати. Але ж дальше писатиму вже по-московськи.

Вчера совершенно неожиданно пошел я в театр — товарищи задумали идти и стали умолять меня так горячо, как будто от этого зависела судьба России. Должна была идти оперет(т)а «Корневильские колокола». Сначала я не соглашался, так как был что-то не в духе, но потом согласился, так как хотелось составить понятие о оперет(т)е, да кроме того, и молитвы К(орневильских) к(олоколов) довольно хороши. Но вдруг сказалося, что вместо это(го) дают Демона, а на закуску 2-й акт Фатимицы. Я осерчал, так как Демона уже видно раз... Демон на этот раз не произвел на меня особенно хорошего впечатления — исполнители большею частью были хуже прошлогодних... Лермонтов очень хорошо поступил, что заставил явиться Демона Тамаре при трупе Синодала — когда Демон уверился в склонности Тамары, или, по крайней мере в своем влиянии над ней, он — это неукротимо-гордое, высокомерное создание, не захотел постепенно, медленно, шаг за шагом приобретать расположение Тамары — Синодала убивают горцы, одно препятствие устранено. Обыкновенная личность стала б ожидать, пока рассеется, утишится горе Тамары, но в явлении Демона у трупа Синодала выказываются черты его характера — он не терпит хитрых отходов, мудрых правил *Festino autē*³⁸, и капля гору точит, он придерживается пословицы — либо пан, либо пропал, он хочет, так сказать, дать битву врагу тогда, когда он собрал все свои войска, чтоб сразу, одним ударом уничтожить их, пред остатками разбитого счастья, средь слез и воплей зовет он Тамару на новую любовь, на новое счастье. В это время он, вероятно, испытывал жгучее, демоническое удовлетворение — своим поступком он топтал их любовь, издевался над нею: а, она любит тебя, она плачет над тобою, посмотрим, долго ли она будет плакать — раздастся голос мой, она забудет тебя, забудет свое горе и пойдет за мною. Может показаться странным, что в разгар ее горести на нее производят так сильное, магическое действие слова Демона. Но, я думаю, что это легко объяснить — когда проходит первый взрыв отчаяния, первый вопль души, прежде чем превратиться в медленное, тихое, гнетущее отчаянье, человек ощущает желание скинуть с себя это горе, старается противодействовать ему, словом, в нем происходит некоторая реакция. Пользуясь этою реакцией (можно) не только смягчить, но даже иногда и изгладить горе. Вот во время такой-то реакции, по моему мнению, и является Демон, его пылкие, проникнутые жаркой страстью речи производят на Тамару, еще раньше почувствовавшую какое-то тяготение над собою этого человека или демона, что в данном случае не имеет особенного значения, необыкновенное впечатление... Но в то же время она сознает, что не имеет права последовать влечению сер(д)ца, она чувствует, что долг повелевает ей подавить это чувство, но она понимает также, что переломить, подавить это чувство она не в силах. И вот следствием борьбы между влечением к Демону и сознания долга, требующего от нее отречения от этого чувства, является у ней желание, так сказать, уйти от самой себя, она просит отца отпустить ее в монастырь. Чем слабее, чем более шатким чувствует свое положение человек, тем

сильнее старается он устоять, и конечно, напрасно; Тамара, умоляя отца пустить ее в монастырь, была уж совсем побеждена им, и его пламенные речи, произнесенные им в кельи, были каплей, переполнившей чашу.

1 ноября (1883). Вівторок.

Сегодня я опять читаю Михайлова. Я прочел уж несколько повестей, роман, стихотворения, так что, более или менее, компетентен буду в своих суждениях. Как писатель, г. Михайлов заслуживает полного уважения — он является выразителем чувств, страданий, упований наших передовых бойцов, аванпостов прогресса. В этом отношении сочинения его имеют большой интерес. Жаль только, что эти упования, мысли Михайлов не всегда умеет облечь в истинно художественную форму, вот в такую, в какую облекает их Тургенев, например, он не может взглянуть объективно: на этих бойцов, чего, конечно, от него требовать нельзя, так как это были его мнения, его упования, кроме того, весьма часто сочинения его пахнут прописями, многие лица его совершенно тенденциозны, мало того, одни представляют идеалы добра, другие представляются какими-то вместилищами всех добродетелей и достоинств. Особенно выдаются в этом отношении Обносков, чиновник, забыл его фамилию, в романе. Засоренные дороги, Маруся (Грачева), Крючников (Засоренные дороги), полька из романа Обноскова и мн. др. В то время как одним он придает всевозможные прекрасные черты, у других отнимает всякое человеческое достоинство. Обносков(а) шаг за шагом, все более и более погружает он в болото — он приписывает ему узкий умственный кругозор, эгоизм, необыкновенную самонадеянность, злость и ненависть против всех сколько-нибудь непохожих на него, чиновника заставляет он просить жену кокетничать с Баумжилле, обшаривать покойницу мать, другим же, Крючикову, он приписывает столько хороших качеств, что тот является не человеком, а стенною таблицей, для наглядного обучения человечества истинному благородству, Маруся является даже совсем неправдоподобной — он(а) серьезно развита, собирается держать университетский экзамен, а меж тем является какою-то наивною простушкою, — все это весьма трогательно и умилительно, но уже совсем неправдоподобно... Лучше в этом отношении стихотворения — многие из них по глубине, непосредственности чувства могут стать наряду с лучшими произведениями. Вообще они близко подходят к стихотворениям г. Некрасова — та же любовь и сочувствие к угнетенному человечеству, злоба против угнетателей, скорбь о даром потраченных годах, о мрачной неприглядной юности.

Но исключив эти недостатки, нельзя не признать Михайлова писателем весьма почтенным, не только писателем, но и мыслителем. В своих романах выказывает он много наблюдательности, необыкновенную гуманность, сочинения его переполнены замечательными мыслями, мыслями оригинальными и весьма верными. Выпишу одну из них...

«Довольно в наших кружках вертелось подлецов, повторявших либеральные фразы. Теперь они так опошились, что их произносить стыдно, но каждый истинно честный человек должен делом доказывать возможность осуществления честных идей» (Соч. Мих. Т. 3, Засоренные дороги). Мысль эта мне кажется катехизисом, программу всей теперешней общественной жизни. И мне особенно приятно, что я, не умея, может быть, формулировать ее, давно держался этой мысли — я всегда с отвращением смотрел на болтунов, прикрывающих свое убожество десятком красивых фраз о либерализме и гуманности, я всегда ставил дело на первом плане и слову отводил последнее место. Отчасти эти мысли выразились в моих стихотворениях («В уединении», «Я молод годами» и проч.).

Вчера меня неожиданно посетило вдохновение, да еще какое — два стихотворения набросал я — «Много ль лет прошло» и «Я малоросс». Хоть этими стихотворениями я пока еще не совсем доволен, но думаю, что отделавши, отшлифовавши на сколько станет уменья, я буду иметь возможность, не стыдясь, внести (их) в свою тетрадь. Особенно я полагаюсь на второе (стихотворение) — «Я малоросс», в этом стихотворении я старался (выразить) мою глубокую любовь к отчизне, скорбь о ее страданиях, ненависть к притеснителям и надежды свои на будущее, не знаю, удалось ли мне выразить, едва ли...

Вот уже несколько дней, будней и праздников прошло, а я все еще не брал в руки своего дневника, то нечего было писать, то было некогда. Вообще в последнее время уроков что-то стало очень много задаваться, мало-помалу как-то притупляешься и совершенно пассивно подчиняешься обстоятельствам, ведя жизнь совершенно животную — жду закуски по утрам, учу урок, думая о говядине, вечером мечтаю о сне, все мысли как-то ступшевываются в этой животной апатии... Впрочем, этому я не придаю особенного значения, это было уж не раз и по истечении некоторого времени (проходило — ?). Мой характер и образ мыслей, занятия и стремления вообще почти не меняются, по крайней мере, меняются весьма медленно (это, я думаю, весьма ясно выражается в моих стихотворениях, в этом отношении, как бы плохи они не были, но для меня будут иметь значение — они служат выразителями происходивших перемен, медленных изменений моих дум, мыслей и стремлений), но выражаются попеременно скачками, изменением некоторых моих занятий и мыслей — при этом переменяются, так сказать, ближайшие цели, интересы — то целью служат занятия учебные, приобретение старых книг, дневник, моя библиотека, переписка, мои поэтические работы, то как-то все эти мелкие цели и интересы сглаживаются и начинается бесцветная, мутная, однообразная жизнь, какое-то апатическое отношение ко всему...

До сих пор, говоря о себе, своих сочинениях, о своих мыслях, я относился к ним скептически и третировал их, но мне кажется это несправедливым — такое отношение неискренне, деланно, человек в это время маскирует свои мысли, подчас весьма самонадеянным и заносчивым, ложным самоунижением, тем самым настраиваясь на похвалы и лесть, следовательно, такое самоунижение, представляющее лишь видоизменение хвастовства, не может иметь место в откровенной беседе с самим собой. Поэтому на будущее время буду стараться (относиться) к себе беспристрастнее и, не маскируя своих многочисленных недостатков и промахов, не буду прятать (их) под маску самоунижения...

Теперь почитываю я роман Золя «Искушение»³⁹. Не представляя ничего особенного, в общем эта повесть выражает идею довольно замечательную — часто жизнь человеческая служит лишь искуплением какого-нибудь преступления. Это преступление, совершенное часто неумышленно и невольно, всю жизнь тяготеет над человеком, довлеет ничтожного повода, чтоб оно разбило счастье и довольство не только преступника, но и людей, нисколько не причастных к нему. В этом романе таким преступлением служит любовь Магдалины и Жака. Эта любовь, эта связь отравляет жизнь женщины. Это преступление тяготеет незаметно, выражается лишь смутным ужасом, опасениями, жена надеется честною и спокойною жизнью, супружеским счастьем загладить свой проступок, прогнать мучившие ее кошмары. Но приезжает Жак и все иллюзии мгновенно разлетаются пред призраком преступления. Счастье Жака разбито, мало того, разбито и счастье Гильома, кроткого, любящего существа, получившего горе и страдания за свою любовь. И этот призрак преступления, разбив тихое счастье, доводит Магдалину до самоубийства.

К недостаткам романа, по моему мнению, нужно отнести некоторую тенденциозность и несколько деланных характеров — старая фанатичка Жене(е)вьева и проч. Некоторая фатальность объясняется самою идеею...

13 ноября (1883 г.)

Давненько не писал уж, я, видно, как и все, и желание делиться своими мыслями было временное, которое, впрочем надо полагать, скоро возобновится.

12 ноября (1883 г.)

Много передумалось, перевиделось за эти сутки, а писать не хочется — лень забирает. Сегодня первый раз я присутствовал при свадьбе и при свадьбе, притом, замечательной. Свадебные мотивы всегда производили на меня сильное впечатление, мое ухо чутко к ним прислушивалось, подобно тому как конь втягивает в себя воздух, стараясь узнать, что ожидает его впереди... Но какой контраст с этими восторженными, величественными напевами представляли новобрачные — жених, сгорбившийся старик, сухой, слабый на ноги старик в мундире; его руки дрожат, глаза смотрят как-то

безжизненно, невеста — полная баба с сединою в волосах, старающаяся держаться по-генеральски... Кругом стоял смех и шепот, все острили над парюю, передавали друг другу сальные заметки и пр. Я так смеялся, но мало-помалу совесть стала тревожить меня. В это время жених и невеста обходили, спотыкаясь, вокруг (а)налоя, все начали смеяться им пусть не в лицо, но я не смеялся, когда же во время взаимного поцелуя все присутствующие прыснули и отошли, меня охватило негодование на смеющихся, досада за поругание человеческого достоинства... Говорят, что жен(и)лись они по расчету, конечно, в таком случае они порицания заслуживают, хоть не в такой наглой, все попирающей форме, а что если брак заключался по любви, по взаимной склонности? Что тогда, ведь всякий ложный упрек обращается с удесятеренной силой на оказавшего его.

14 ноября 1883 года.

Решительно погода имеет громадное значение на настроение духа и на занятия человека — вот уж несколько дней подряд все слякоть и мрякоть, и среди этой унылой, расплывшейся погоды сам становишься какой-(то) апатической размазней — нет охоты к занятию, все не клеится, валится из рук. Начато две поэтические работы — «Свадьба» и «Победа», не знаю, будут ли они когда-нибудь кончены, а я очень хотел бы закончить их, особенно «Победу»; дописал, кроме этого, я «Душу» и, право, мне кажется она вышла недурно, тем более, что она написана на малороссийском. Из этого видно, что муза «меня еще ласкает не перестала».

Вчера читал я статью (Истор. Вест. 1883) «Очерки украинской литературы», где разбиралась деятельность — Старицкого, Левицкого, Марко Вовчка, Глибова, Руданського⁴⁰. Дальше буду писать по-малорусски. Більш усе похваляють Левицкого, про него кажуть, що він найлуччий з теперішніх писателів, а з компонуваній его — Причепи, дві Московки і інше дещо; хвалять его за те, що він, не шуткуючи, взявся за письменство українське, не на смішки, на потіху тільки, як хоч би й пан Котляревський, а на потребу, на науку поучення пише свої повісті й оповідання. Старицького хвалять дуже за сербські співанки, а за другі переклади его більше лають, Глибова, Марко Вовчка теж хвалять, але ж потрохи, Руданського — не хвалять і не ругають, так якийсь собі мовчки проминули. Ось між другим іншим писано, що Руданський переклав на мову українську Ілі(а)ду Гомера, прописан(а) й частина невеличка з цього переводу — перевод гарний. Ось після цього хай і кажуть, що українська мова бідна, ні, не бідна вона, коли можно було на їй написати стільки вже компонуваній і віршей усяких, а тепер перекласти цілу Іліаду. Нехай тепер казати-муть оці кацапи, що вже дуже напанувались, та й забули, як пріпекали їх колись тачарва й ляхи, сами тепереча стали дуже ласи, щоб другим на шиї седіти, хай, кажу, кажуть вони, що не може бути українській, або краще русській, люд, самостойне житте мати, не може він мати свого письменства — не велике діло засунути чоловікові келеп у ріт, та й казати: «ось бачете, не може він говорити, ось шось пнецца»⁷², попитаецца, мирить шось під ніс, та й тільки». Дали б вони перше волю Україні, а потім побачуть, яким(и) пишними квітами красуватимецца письменство українське промез других. Уже й теперечка, і в неволі маємо ми таких великих й гарних писателів, як Тарас (Шевченко), Левицький, Куліш, Квітка, Стороженко, Старицький, Гулак, Котляревський й других. Жалко, що деякі часто промінують мову українську на руську — ось би хоть и великий наш Гоголь, якби писав він по руській, дуже мог би допомогти народови й письменству українському... А поки що піду спати.

15 листоп(а)да 1883.

Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну. Що ж, може, Бог і pomoже міні зробитись ватажком, працюватиму вже для цього, скільки сможу. А дуже мені хочеться — бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії... А багато чого є робити на ниві рідного письменства, лучче сказати на стерні, бо були легки (?) хліба, розцвітли пишно, гарним колосом красувались, та покосили лихі люде, засталась тільки колючая стерня — ось тра і словниці гарную (?), й русько-українськи (?) і інші, і такі, як ось Далева словниця, нема ще й

граматик, нема гарних виданій рідних писателів, й іншого, ще чого багато робити. Якби й половину цього зробити, зробився б я ватажком гурту українського, а тоді було б можна міні і багато родині своїй дуже зробити, хоч би й, як сказав, «поднимем мы свободы знамя».

16 листопада 1883.

Сьогодні балакав я з нашим дворником, він, бач, читав Тараса Бульбу і розісказував міні про Остапа та Андрія, а потім дещо про свої краї — він з Новооскольського повіту Курської губернії. Тутечки, каже, погано, не то що у нас, тутечки гора, й за цієї гори нічого й не бачно, а тамечки далеко кругом розляглись степи, якби мав трубу прозору, забачив би чоловік й за півтораста верств. Одій дворник, хоч трохи й набрався москальського поганого духу, хоч і зробився трохи й сам перевертнем (це він казав, що у їх у Курській губернії перевертнями звуть русських, що поженились на московках та й рідну мову знають тільки сдебільшого й вимовка у їх зробилась погана — замісто сьогодні кажуть сєня), але усе ж більш над другі знає і любить рідну мову.

Здається міні, що теперечка міні легше писати по-руські, мов і писання мое стало трошки виразніше і вільніше, писатиму й опісля, щоб ще дотепнішим бути до рідної мови.

18 листопада 1883 року

Сьогодні окончил я роман И. Шерра «Михель». Этот роман, о котором я раньше не имел никакого понятия, имеет довольно значительные достоинства, он немного напоминает роман З(ахер) М(азоха) Ид(еалы) н(ашего) вр(емени).

Идея романа — описать жизнь человека образованного, гуманного, но чуждого идеальных витаний и хорошо тертого жизнью. На этой канве рисуется современное общество, все поглощенное своими меркантильными расчетами, чуждое всякого идеала — грош правит всем. Но за это они несут и наказание — они среди богатства не находят счастья (Кипплинги), а меж тем гуманные люди в конце концов пользуются счастьем — мораль, как видно, довольно прописная, к этому присоединяются некоторые мистические, романтико-сантиментального направления и оценки, слишком уж стереотипно построенные по шаблонам классических романов. Но автор высказывает много дельных мыслей, верных взглядов, он резко, яркими красками очерчивает современное состояние Швейцарии, и это заставляет забывать его недостатки; много также выигрывает от легкого, простого слога, чуждого вычур и туманностей, чем грешит Г. Шпильгаген.

21 ноября 1883.

Много набралось мыслей за эти три дня, постараюсь изложить некоторые. Г. Михайлов говорит, что венгерский поэт Петефи превосходил Шевченка, Кольцова и Бернса, что не ограничивался узкою рамкою народных песней, но был певцом гражданским. Хоть я и не фанатичный поклонник Шевченки, но думаю, что укор этот относительно характера Тарасовой поэзии несправедлив. В чем состоит гражданственность Ш. Петефи? В том, что, как видно из слов самого Михайлова и стихотворений Петефи, что он призывает очнут(ь)ся Венгрию от сна, оружием завоевать себе свободу. Шевченко не призывал Украину к оружию, хоть и сознавал несправедливое отношение к ней Москвы. Что же, значит, Шевченко не был борцом за свой народ, не был поэтом гражданским? Нет, он был им, постараюсь доказать это. Всякое действие имеет свою причину. Всякое проявление умственной жизни, а особенно поэзии, находится под влиянием условий жизни политической и социальной. Эти или другие условия влияют на характер поэзии, порождают те или другие направления ее. Поэт, подобно философу, открывает глаза народу, дает ему правильный взгляд на вещи, указывает ему путь и, по мере возможности, выходит из того или другого положения. Каковы же были условия жизни Венгрии и Украины при жизни Петефи и Шевченка и какой исход видели они из бедственного положения своих народов? Петефи действовал в 1840 годах. В это время положение венгерцев, насколько я знаю, было настолько безотраднo, что побудило их к восстанию, вызвавшему потом венгерскую кампанию. Петефи, как

и большая часть венгеров, не видел другого исхода, как взяться за оружие, естественно было ему проповедовать это в своих стихах. Положение Украины в 1840—1850 (годах), в период пробуждения народного самосознания, было неблагоприятно — московская централизация затягивала Украину в великорусскую пучину, ко всему самобытному украинскому относились крайне неблагоприятно. Каков был исход из этого положения по мнению Шевченка — спасение видел он в идее панславизма и искренно, с увлечением проповедовал он до смерти своей эту идею, искренно веруя, что он доставит счастье всему славянскому племени. Из этого видно, что Шевченко и Петефи оба старались избавить свой народ от унижений, один выбрал тот, другой этот путь, но оба они были поэтами-гражданами. Не буду разбирать, который был лучше, но скажу, что идея Шевченка была выше, шире, гуманнее идей Петефи (хоть эта идея (не) принадлежала Шевченке, как и Петефи в своих стихотворениях не открыл Америки). Кроме того, я беру лишь сочинения Шевченки общеизвестные, в запрещенных же, наверное, было и кое-что другое. Из этого, я думаю, видно, что слова Михайлова несправедливы, и я приписываю это тому, что он, вероятно, не был хорошо знаком с сочинениями Шевченки, а говорит с чужого голоса.

22 листопада 1883 року.

У понеділок узяла мене туга та смуток. Став знов я думати — пораюсь оде я, пораюсь, працюю, працюю, а нащо? Слави не матиму, та й що слава — гулка пісня, що весело співаєця, та скоро кончаеця, гроші — хіба з грошами в світі гарно жити, для чого ж більше працювати, усе счастья не дає. Чи не лучше жити, як живуть другі мої товариші, — живуть вони, знають і дівоче кохання, знають вони й пива-меди, хіба це житте не лучше над мое (?). То що ж, шкода й думати, якби й схотів, не зроблюсь вже таким, не житиму гарно — хіба я тепер чоловік — не вмію ні стати, ні сісти, ні слова мовити, привик к своєму працюванню невеселому, й схочу — не зможу перестати, — привикла собака за возом бігати, побіжить і за саннями. Погано... Але ж з ціми гіркими думами йдуть в мене й трошки веселіці — що ж як не дає міні Біг бути гарнім хлопцем, джигуном, як не житиму весело, як другі, але ж маю собі деякі втіхи, яких вони, певне, не мають, — є в мене й товариші вірні, є з ким свою думу за водою пустити. Товариші мої — книжки добрії, але ж, що не кажи, не стануть вони за живого чоловіка, а живого чоловіка — товариша — нема, та, мабуть, й не буде.

27 листопада 1883 р.

Давно не писав я свого дневника — було много чого писати, но не было охоты. И теперь я пишу собственно потому, что стыдно мне, что я так давно уж ничего не пишу. В последнее время после многих дум, грез, мечтаний, бессмен(н)ых порываний и горестных недоумений, словом, после душевной вспышки, во мне началась реакция — какое-то безнадежно (это слово не идет апатичное состояние. Мечты о светлом будущем, разные думы, занятия, чтения не интересуют меня — на сер(д)це как-то пусто, тяжело, неприятно, и я стараюсь только как-нибудь забыть, заглушить это неприятное ощущение. Словом, холодно, пусто, непроглядно... Кстати и погода подслужилась — пасмурный, сырой день, резкий, холодный, сильный ветер(—) все это навеваает какую-то ипохондрию, еще более усиливает мой сплин и делает тщетным(и) все мои старания рассеяться.

3 декабря 1883 г. Воскресенье.

Вчера вечером звала меня Л(юбовь) М(ихайловна)⁴². Там представила она меня своему зятю А., дочери, внучке и сыну. По обыкновению, я слышал от них много комплиментов, а сын Л(юбови) М(ихайловны), артиллерист, отпускал на мой счет различные остроты, которые я старался по мере возможности отражать... Я сидел в гостин(н)ой с хорошей мебелью, мне было тепло, лампа светила ярко, разговоров об уроках я не слышал, мадам А. работала, В. заигрывал с племянницей, они пели отрывки из разных арий, дети резвились возле стола — все это до такой степени было не похоже на пансионщину, что мне по временам становилось как-то странно — отчего эти дети не дудят, заткнувши уши, отчего этот офицер смеется так весело и пр.

Вот что делает трехмесячное околачивание в пансионе, решительно тупеешь и дичаешь.

А тут, как контраст, поднимаются новые суеты — умер ученик, умерла М. Э. Ни того, ни другую я не видал, их не хоронил, но рассказы очевидцев производили на меня большое впечатление — я видел мать, рвущуюся к гробу сына, ломающую руки и задыхающуюся в старческих рыданиях, я видел беднягу мужа, потерявшего голову средь своего несчастья, не находящего себе места, выплакавшего уж слезы и только молчащего... что молчанье сильнее вел(и)ких рыданий... Да, тяжело!

29 февраля (1884 г.)

Давно уж не брал я в руки дневник — мало-помалу надоедал он мне, и я оставил его. На этот раз хочу записать несколько выписок и фактов.

Мнение Забелина о Новгороде и Варягах. Забелин держится такого мнения, что колонизацию Новгорода нужно приписать не Киевским и вообще южнорусским Славянам, которым не было надобности покидать своей цветущей страны для бедной и холодной, но славянам прибалтийским, которые, теснимые германскими племенами и имея большую склонность к торговым предприятиям, двигались на Восток. Таким образом, сношения Новгородцев с Прибалтийскими народами были весьма обыкновенного (свойства — ?) и призвание Варягов или может быть, Славян Прибалтийских не представляло ничего особенного. При этом, так как в первые века русской исторической жизни мы видим в Новгороде уже сложившийся общественный строй, он (Забелин — Л. З.) полагает, что развитию такого торгового центра должны были задолго предшествовать торгово-промышленные пункты и вообще должна была предшествовать долгая общественная жизнь народа. И вообще Забелин в общественной жизни не признает родового быта, но выводит его из соединения семейно (—) родового и городского общинного начала.

Хотя гипотеза о колонизации Новгорода мне кажется довольно правдоподобной, однако она, мне кажется, в сущности не решает вопроса... Если мы предположим, что, как думает Забелин, сношения славян были миролюбивы, то как объяснить нападения варягов на Новгород, так как мы должны полагать, что варяги, напавшие на Новгород, и те, откуда пришли князья, были тождествен(н)ы. Следовательно, положение о миролюбивых сношениях и наряду с этим о призвании князей прибалтийских славян мне кажется шатким. Колонизация славянами новгородской земли могла быть или полным заселением ее, или только переселением единиц и торговых деятелей. Первое положение не имеет места вследствие более близкого сходства новгородцев с Славянами русскими, чем с Западными, второе не исключение вопроса, кем была заселена первоначально новгородская земля.

Березіля 4-го дня (1884 р.)

Некоторые сведения о литературном панславизме (из статьи Пыпина «Литературный панславизм», В(естник) В(ропы), 1879 г.)

Славянская семья, разъединенная вследствие различных политических причин, начала сознавать свое единство и сродство лишь в XVI, XVII веках (Юрий Крижанич⁴³, Богорич⁴⁴ и др.), хотя это сознание не проникало глубоко в общество и было достоянием отдельных людей. Собственно же начало панславизма едва ли можно отнести к периоду раньше 1-ой половины нынешнего века. К этому времени национальное славянское возрождение, возникшее в связи (мое мнение) с результатами народных достояний, получило уже некоторую санацію⁴⁵, произвело целый ряд писателей и ученых, которые, ища поддержки против угнетающих масс, естественно стали стремиться к единству славянскому. Но жизнь славянских народностей была так разнообразна, стремления и идеи народов столь разнообразны, что мысль о славянском единстве, возникшая у передовых людей всех почти народностей, на первых порах представила столько дилемм и затруднений, предлагала такие несогласные между собою средства для выхода из этих затруднений, что в конце концов получается общество лебеда, щуки и рака, соединенные усилия всех деятелей вряд ли двигают славянскую фуру⁴⁶. Главным образом панслависты образуют три направления: одни (партия русских славянофилов) проповедуют, что вне России нет спасения, поэтому они полагают, что Славяне мало-помалу должны слиться с русским народом и принять русский литературный язык. Другие полагают, что славяне во что бы то ни

стало должны стремиться к объединению и созиданию единого литературного языка. Но другие думают, что это хорошо лишь на словах, на деле это невозможно в близком будущем — созидание литературного языка общего — это утопия, этот язык всем был бы чужд и непонятен, принять чужой язык — да кто согласится от своего языка (отказаться)? Согласится ли какой-нибудь болгарин, не имеющий почти совсем литературы, отдать свой необработанный язык за культурный язык польский? Какие такие преимущества имеет русская культура? Ведь она ниже немецкой, следовательно, славяне должны предпочесть последнюю. Мало того, при нынешних обстоятельствах она стеснена так, как не стеснена нигде (?) из славянских народов? Да во всяком случае такой принятый язык оставался бы чуждым для массы, а это повело (бы) к отчуждению, которое, я думаю, было главною причиною нынешнего бедственного положения. По мнению последних (этого же мнения держится и сам Пыпин), не должно стеснять отдельных литератур, пусть они развиваются, такова историческая судьба славянства, нужно стараться лишь, чтобы в литературе и обществе распространялось сознание единства славян, сознание, которое, не ограничиваясь словами, шло бы глубже, скрывалось в изучении, всеславянском взаимном обмене мыслей между славянами, взаимной помощи. Жаль только, что это желание оказывается в большинстве *Pia desideria*⁴⁷, большинство имеет лишь понятие о сербах, которых резали турки, да чехах, прохаживающихся по нашему отечеству с арфою и угощающих наши варварские уши культурными немецкими романсами. Да по правде сказать, и правящие классы не особенно покровительствуют этому сближению, верно глядя в нем некую «преlestь латинскую». Доказательств довольно.

Березиль день 5-ий, понеділок (1884 р.)

Знов міні до сей книжки або зшитку пріпала охота, котрої у мене вже три місяці (не було). Трошки побалака(ю) сам з собою про те, що зо мною сталося за ці три місяця. Ну, слухайте, панове чи то пані книжка, за ці місяці зробився я зовсім ~~явчезим~~ українцем та панславистом. З-за «листовної книги» Даньки Гирмана чуть-чуть било я й не зробився писакою українським, аж самому теперечка, як згадаю, чудно, звідкіль у мене узялися такі думи та надії⁴⁸. Чи, бач, задумав я, чи не надрукуе часом Л(ебединцев) у «Київської старині» цю книжку листовну, міркував та й послав листи до його (Лебединцева — Л. З.), а далі взялася думка, а що якби деякі вірші надрукувать? Нумо, пробуймо, але ж перше тра їх виправити, а для цього тра словницю. Бебех за словницею та у гурті з цим прохаю, напишіть, чи не збираецця часом (редакція — ?) видать яку-небудь збірку або збірник. Словницю прислали, та ще й обшарпану якусь, а про видавців — мовчки. З старини («Киевской старини — Л. З.) теж нічого не чути, так я й зустрівся з своїми надіями, як рак на лотоках⁴⁹. Теперечка і я писатель назадашний, урядом, бачте, трошки вище став.

Словниця Левченкова⁵⁰ нічого собі, словень багато, але ж деяких я не найшов тамечки — сёрбати и др деякі інші.

Збираюсь я чеську мову мімрити, інспектор лагодицця вчити, не знаю тільки, що з того буде. Хотів би я навчитися усім більшим мовам словенським — чеської, лясської, болгарської та сербської й маю тепер прігоду вивчитися у Пайз., Як]щича [Рог. і Дроб[язгіна]⁵¹. А поки що, пане Михайло, «жери мовчки», йди їсти хліб с маслом.

Березля день шостий, вівторок (1884 р.)

Прочитав я зараз або лучче мовити скінчив (бо почав я її дуже давно) писання Данилевського «Українська старовина», де є живнеписі або житія Сквороди, Каразина й Квітки. Дуже міні вдівовижу цей пан Данилевський, дуже вже гарно писав він ці житея — це усе письменні, мисловаті, котриє багату мали повагу й у тогочасних, і у теперішніх українців, але ж цього щось і не дуже бачно, дуже мало каже він про писання їх, та й про саме житье не дуже багато. До чорта усяких витребенек, котрим у книжці бути так гарно, як сідло на корові. Але ж побалакаю я про ціх українців.

Григорій Савич (Варсава) Скворода (Мейнгард) родився року 1722, умер 1794. Був він сином... був співаком у царіці Єлісавети, потім вчився у Академії, був за кордоном у різних землях, а вернувшись на Україну, став з місця на місце переходи-

ти й усюди людей до усього доброго й словом і життяю своєю привертати. Писав писання деякі, більш на мистическій та ставерическій або жартливий кштат. Був чоловік дуже й письменний і писав річи дуже глибокі й самостійні, котрих й у закордонних писателів часом не було. Але ж творі були дуже темною мовою написання й не дуже багато їх читали. Проте велику славу й шанобу мав він на Україні.

Василій Назаревич Каразин (1773—1842) більш тім себе прославив, що багато помог університету у Харкові з'явитися й багато писаній по науках естественніх зуоставив, багато й дечого нового найшов. Був перше у великій повагі од Александра I, та потім глека шось розбили.

А щодо Квітки (1778—1843), не багато буду про его гадати, бо лучше писати (не можу, як) у Київської старині про його е. Скажу тільки, що Квітка свої оповідання українські, котрі далеко лучше усіх других, его творів, менш усього їх шановав.

14 марта. (1884 г.)

В настоящее время, после нескольких недель безмятежного существования, я очень обуреваем разными стремлениями и заливаем волнами на пансионском море... Я часто прихожу в отчаяние, это, впрочем, не ново, так как я 50 раз в день прихожу в отчаяние и 50 (раз) ободряюсь и наполняюсь великодушными чувствами. И так говорю я, говорю серьезно, я подчас поддаюсь отчаянию — такая жажда борьбы, плодотворной деятельности, славы и так мало оснований для достижения этих целей, высокие мечты, залетистые думы и мелкие, мизерные дела. Я мечтаю об объединении Украины, о борьбе всю жизнь для этой цели и сердечно сокрушаю(сь), что какой-нибудь гацук поставит мне меньшую отметку. Я подчас так бываю зол на себя за всю эту массу противоречий, что желал бы расколоть себе голову, впрочем в последнем позволяю Вам усомниться, но смягчающим обстоятельством считаю всеобщую ложь и привиранье людей, благодаря которым и мне соврать не пред(о)судительно.

6 травня 1884 року.

Давно шос(ь) нічого не писав я у цьому зшитку, це було, певне, від того, що досі я жив собі, хвалити Бога, нічого — пив, вчивсь, спав, й усе було гаразд. Тепер же знов заспівав «міні моркотно молоденький», насупивсь, наче побігуха напала, а після цього що ж робити, як, взявши зшиток, верзати усякі витребенки. От «повинуясь неугомонному закону судьбы», почну верзати і положу начало слова сіце — усі люди ходять носами попереду. Чом се так? А може б, я чого часом не зхорів? Це вже мене не спитати, а нос міні попереду посадили. Необходимо протештоватись на таке «насилованіє над убежденіями». Але ж годі, нема чого самому з себе глузувати, хай иньшя глузують і сего уже довили.

7 травня 1884 року.

Хочу дуже писати, але ж що? Драму почав — не можу, світу-людей не знаю й не бачив, до епоса — недотепний, лирики — й самому осточортіла така лирика, як моя, кому вона потрібна, почав би роман — але ж для роману багато тра і роботи і знати тра багато того, чого я зовсім не знаю, да не маю охоти розпознавати... щоб знать людей, тра з іми завше (?) коловодитись й торочитись, а я на се не дуже здатний, хоч иньший раз і рад був би бити яким-небудь джигуном. Одначе тра як-небудь перевернутись хоч на який час у джигуна, бо без сього не буде з мене ніколи писакки дотепного. А тут ще й мова — якою писати — московською — не хочу, не маю охоти орати чужій перелог, щоб потім оцім хлібом, як зійде, моїх братів дорікали, а свою рідну землю не гаразд знаю. Але усе ж таки бачу я, що щобільш усе лучше знаю я мову українську, сподіваюсь, що як Біг допоможе, за три роки виїде з мене знавця рідної мови немалій...

8 травня, 1884 року

Хочу трохи спробувати пера та чорнила, що то в ему за сила. Починаю:

Був майський вечер. Сонце, сідаючи, уже не гарячим обливало жовтим світлом дахи і вишки Тихлизьскі. Од дерев та кущів легли довгі тіні, на стовбурах, на піскуватах стежках.

Де жили Скифи по Геродоту.

(Заб(елин). Ист(орія) р.(усской) жизни(я).

т. I. стр. 217—271).

Скифия простиралась от устья Днепра вверх, немного далее Воронежа, Курска и Чернигова. Возле Ольвии жили Каллипиды — смесь Греков и Скифов, выше них — Алазоны, а еще севернее — Скифы Оратаи на вершинах Ингула и Ингульца вверх по Днепру до Киева (земля Полян). Эти Скифы сеяли хлеб не только для себя, но и на продажу. За Оратаями живут Невры (бассейн Припяти). Эти Невры за 30 л(ет) до похода Дария переселились на северо-восток от Скифов, в землю Вудинов (Радимичи и Вятичи?). По левую сторону Днепра на юге находится Илея (Лесной-Великий Луг?). Выше тех, в губ. Полтавской и Харьковской и выше живут скифы Борисфениты (Борисфен-Березань?). За Борисфенитами Андрофаги — нескифы. К востоку от Борисфенитов жили Скифы-пастыри до Донца, а за Донцем жили Царские Скифы, самые главные из всех Скифов. К северу от Царских Скифов жили Меланхлены (Чернигов, Воронеж — понятие, корень одно и то же). За Доном жили уже Савроматы — по сказаниям Греков, помесь Скифов с Амазонками. Выше Савроматов жили Вудины, люди нечистоплотные (вшееды), кочевники (вероятно, финские племена).

(Замітки без дати)

Квітка 1) Перекотиполе, 2) Підбрехач(ки) ⁵². Саме оповідання добре, певне, що в уст народніх узятє й тільки оброблене, через се багато в єму правди й щиронародовського духу. Трохи тільки де-не-де сантїментальність Квітчина або — краще буде — мелодраматичність — от хоч Денне в лісі, як він метушиця (нерозб. слово) свої вини. Біл(ь)ш помилок та недостач у мові — під впливом теорії «високого складу» або, може, добре мови не знають(ь) щиронародної, Квітка ліпить багато не дуже-то часом до прикладу — от хоть би такє — «Господь бачучий...», «впав нечувственно...», («) качаецця камінья громаднє...», «безділніча...», «безбильнича...»; я вже не кажу про такі випадки, як «на заробітки пішедши», «мілоч», їм усе несть числа — може, й справд так говорять люд або полки Харківські. Мині здаецця, що се права от тіх теорій «вис(окого) скл(аду)» — Квітка пише що-небудь поважнє й сипле без міри кацапських виразів,— важче виходить, он у «Підбрехачок» сього нема, бо тут і випадок, і оповідання «вульгарнє», язик добрий, щиронародний, мабуть,— бо кацапські вирази, що є й тут де-не-де, певне, висуваця мовою харківської. Але затє саме оповідання ані к бісу, й думку свою, що з брехні не буде користі, не підкрепля ані на (нерозб.), вийшла карикатура, та й то дуже погана, бозна-що такє..., може, й справді Квітка узяв що-небудь з уст народніх та хтів тільки розмалювати, ну та й *наляозив*...

Древности изданн(ые) Киевск(ой) комиссией для изд(ания) древ(них) актов. Про могилу Перепитиху 60 в(ерст) до Київa, Васильков(ского) повіту, розкопану Іванішевим зд(ається), 4(8) р. про хулігілу вперше сказано в грамоті Андрія Боголюб(ського) 1159 р., в тій грамоті з млинном, на речцє..., але є й в(елико)руські вирази — березняк... Ах... Могила 5 с(ажєнів) і 10, круг її щє 48 малих (могил), на помості лежали костяки, коло їх усяка посудина й якісь довбанки з дерева з попїлом; були макітри, верхків 12 завбільшки, й мисочки з каміню і глини; є вже річі залізні — ножі, сокіри, кілька золотих і срібних, гарні коралі... ⁵⁴.

⁵² Згаданий М. Грушевським зошит віршів і заміток зберігся у фондї Грушевських у Центральному державному історичному архіві у Києві (ф. 1235, оп. 1, спр. 260, арк. 1—64). Ще один зошит з ранніми поезіями М. Грушевського, названий ним «Зібрані кращі вірші Михайла Заволоки 1883—1884 рр.», зберігається у ЦДІАУ у Львові (ф. 401, оп. 1, спр. 56, арк. 1—23).

⁵³ *Festina aute (lat.)* — спіши не поспішаючи.

⁵⁴ Про Е. Золя див. примітку 32. Роману «Искупление» у Е. Золя немає. Під цією назвою у російському перекладі в 1879 р. було опубліковано літературну обробку п'єси Е. Золя «Мадлен» (Искупление // Журнал романов и повестей (приложение к «Неделе»). СПб., 1879. № 5—7.

⁵⁵ Автором статті «Очерк из украинской литературы», надрукованої у «Историческом Вестнике» (частина I — 1882. Т. IX, част. II — 1883. Т. XIII.) був відомий український літературознавець, філолог-славїст Микола Іванович Петров /1840—1921/ — на той час професор Київської духовної академії, член-кореспондент Російської АН /1916/, академік Академії наук України у 1919 р.

⁴¹ М. Грушевський має на увазі «Толковий словарь живого велико-русского языка» В. І. Даля, перше видання якого вийшло в 4-х томах в 1863—1866 рр. і потім витримало ще п'ять видань /1880—1882, 1903—1909, 1913, 1935, 1955/.

⁴² *Любов Михайлівна Валицька* була начальницею дівочого пансіону у м. Ставрополі, де родини Грушевських проживала у 70-ті роки XIX ст. У «Споминах» М. С. Грушевський пише, що у його батьків завелось сімейне знайомство з Л. М. Валицькою, вдовою військового. У її помешканні часом влаштовувались вечірки з іграми для дітей. Стосунки з родиною Валицьких підтримував М. Грушевський і під час навчання у Тифліській гімназії (*М. Грушевський, Спомини* // Київ, 1988. № 9. С. 138; 1988, № 12. С. 130).

⁴³ *Крижанич Юрій* /бл. 1617—1683/ — хорватський історик і філософ, священник, отримав богословську освіту у Відні, Болоньї, Римі. Виступав за об'єднання всіх слов'янських народів у єдину державу з центром у Москві. У зв'язку з цим відвідав Росію у 1658 р., по дорозі побував у Галичині, Україні, залишив твори «Опис подорожі від Львова до Москви» /1659/ і «Бесіда з Черкасом» /1659/, в яких наполягав на об'єднанні з Росією в інтересах зміцнення слов'янського світу, але ставив умову зміни політики царизму стосовно українців. За самостійні судження російський цар заслужив його у Тобольськ, де він займався літературною діяльністю. Написав працю з російської історії та історії слов'ян взагалі під назвою «Політика», в якій висловив поради щодо шляхів зміцнення російської держави та її впливу на інші слов'янські народи, а також декілька філологічних і богословських творів. У 1676 р. повернувся з вигнання і виїхав з Росії. Одним з перших він зробив спробу створення «загальнослов'янської мови», поширював ідеї зміцнення абсолютистської влади в Росії, спрямування її зовнішньої політики у південно-східну Європу.

⁴⁴ *Богорич Адам* /поч. XVI ст.—1598/ — словенський педагог і письменник, закінчив Віттенберзький університет, магістр наук. Працював у протестантських школах Словенії, де пропагував гуманістичні ідеї. Видав перший словник словенської мови /1584/, а також декілька книжок для шкіл.

⁴⁵ Санація (мед.) — оздоровлення.

⁴⁶ Фура — віз.

⁴⁷ *Pia dezerideria* (лат.) — благочестиві наміри.

⁴⁸ У «Споминах» М. Грушевський писав, що під впливом публікацій у «Киевской старине» йому прийшло бажання розшифрувати і опублікувати матеріали з записної книжки Л. Гирмана, яка потрапила йому до рук під час перебування у родини в Сестренівці. У князі були різдвяні і великодні вірші, замовляння від хвороб, лікарські рецепти, взірці для офіційних паперів. Юнак зробив декілька виписок з книжки і переслав їх у редакцію «Киевской старини». Головний редактор — Ф. Г. Лебединцев відповів йому «кисло» і це сильно образило юнака, і він навіть написав батькові, щоб той не передплатував цей журнал на 1884 р. (*М. Грушевський, Спомини* // Київ, 1988. № 12. С. 123). Близьких даних про особу Д. Гирмана немає.

⁴⁹ Лоток — канали, по яких тече вода на водяному млині.

⁵⁰ Йдеться про книгу — *Левченко М.* Опыт русско-украинского словаря.— К., 1874. 190 с.

Михайло Левченко /1830—1892/ — український етнограф і лексикограф, співробітник першого українського суспільно-політичного і літературного журналу «Основа», який виходив в Петербурзі в 1861—1862 рр.

⁵¹ Напевно, М. Грушевський називає скорочено прізвища вчителів, у яких він збирався брати консультації по вивченню слов'янських мов: серед них був хорват за походженням, вчитель латинської мови Адольф Фабіанович Якшич, можливо, теж йдеться про наглядча (вихователя) Дробязгіна (*М. Грушевський, Спомини* // Київ, 1988. № 11. С. 127—130). Інших осіб ідентифікувати не вдалось.

⁵² Йдеться про твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

⁵³ Йдеться про розкопки доскіфського кургану VI ст. до н. е. «Переп'ятиха» поблизу с. Мар'янівки Васильківського району Київської області, які проводив М. Д. Іванишев у 1845 р.

⁵⁴ На цьому щоденник обривається, хоча в зошиті ще залишалися 2,5 незаповнені сторінки.

Публікація та коментарі Леоніда ЗАШКІЛЬНЯКА

Н. Д. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко народилася 31 (13) січня 1884 р. в Харкові у старовинній дворянській родині. У 1889 р. сім'я переселилася до Києва. Тут Наталія Дмитрівна прожила більше 50 років, вчилася, кохала, тут почала наукову діяльність. Заїдси вона змушена була виїхати, щоб уже ніколи не повернутися, тут про неї незаслужено забули. Але все життя в пам'яті своїй зберігала вона спогади про це місто, про все, з ним пов'язане. Її чоловік О. М. Моргун (1874—1961) у спогадах про дружину писав, що вона «з 1889 р. і до еміграції 1943 р. проживала в Києві, який добре знає, палко любить і за яким тужить»¹. Справді, Наталія Полонська усе життя вважала себе киянкою, хоча 30 років прожила у таких великих і відомих містах Німеччини, як Мюнхен, Штутгарт, Новий Ульм.

Батько Наталії — кадровий військовий Д. П. Меньшов, генерал-лейтенант, крім того, ентузіаст історичної науки, один із фундаторів Російського відділу Військово-історичного товариства у Києві, відомий знавець історії Києва. Він часто брав із собою Наталку у мандрі по місту, і вона на все життя запам'я-

тала розповіді про київські дружини, про князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава. І не дивно, що саме вивчення історії України княжої доби стало першим кроком у її майбутній дослідницькій діяльності. Уже навчаючись у Фундуклеївській гімназії, а згодом на Вищих жіночих курсах, дівчина брала участь в експедиціях відомого археолога В. Хвойки. Під керівництвом цього відомого знавця давньої історії України Наталка поглиблювала свої знання з краєзнавства. За кілька років вона збрала велику кількість матеріалу, що стосувався Києва та його околиць, а в 1912—1914 рр. видала три томи «Історико-культурного атласа по русской истории» під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського. Майже увесь перший том був присвячений різним аспектам соціального і політичного життя давнього Києва. Багатий ілюстративний матеріал стосувався одягу, кераміки, прикрас, зброї, побутових речей мешканців Києва, а також його архітектури, церковного начиння, мистецтва. У дожовтневій роки Наталія Дмитрівна написала ще кілька праць, присвячених Києву, висвітлювала побут міських і сільських жителів (Городское

і селянське населення *Древней Руси*// *Русская история в очерках и статьях.*— М., 1910.— Ч. 1), юридичні норми життя міста (Происхождение и состав «Русской Правды»// Там же), писала про кочових завойовників, які протягом багатьох віків загрожували давньокіівським мураам (Степняки // Там же), про церковні пам'ятки (Церковные древности Киева // Вестник «Знание».— 1912); історію раннього християнства (К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журнал Министерства Народного Просвещения,— 1917.— Т. IX) та ін.

Наталія Дмитрівна у ці роки читала лекції на Вищих жіночих курсах і в Київському університеті з питань історії Київської Русі. Лекції Наталії Дмитрівни стали предметом загального зацікавлення. Їх вирізняли образність мови, самостійність суджень, широке залучення невідомого і маловідомого фактажу. І через багато років студенти, що слухали її лекції, із вдячністю і захопленням розповідали про них².

З Києвом пов'язане ще одне захоплення цієї талановитої жінки. Багато років вона працювала в Київському архіві давніх актів, збираючи матеріал з історії Південної України XVIII ст. і особливо Запорозької Січі. «Ціле життя вхоплена була Полонська-Василенко незвичайною пристрастю до архівів. Вишукувати серед поживклих, напівзітлілих древніх актів історію рідного краю — це найвища її насолода, велике щастя»³,— пригадував О. М. Моргун.

Багато документів з київської тематики, використаних істориком, загинули під час драматичних подій ХХ ст. і лише завдяки її працям вони будуть ще довго використовуватися в науковому обігу.

У ці роки Наталія Дмитрівна активно спілкується з кращими представниками української науки і культури, не стоїть осторонь громадського життя. Вона підтримує тісні творчі взаємини з історіографом В. С. Іконниковим, що був головою Історичного товариства Нестора-літописця, членом якого була й вона сама, з відомим малеографом і архівістом І. М. Каманіним, визначним вченим-орієнталістом, енциклопедистом, різнобічність обдарування якого дивує й тепер,— А. Ю. Кримським. Серед її друзів — професори В. М. Довнар-За-

польський, Д. І. Багалій, С. О. Єфремов, сім'я Михайла Старицького, його донька Людмила Старицька-Черняхівська, її чоловік О. Черняхівський.

У 1906 р. Наталія виходить заміж. Іще в 1904 р. їй, тоді молодій вчительці, сподобався поручик Сергій Полонський, який приїхав до Києва у відпустку з театру російсько-японських дій. Два роки молоді люди зустрічалися, розлучалися, знову шукали одне одного. Усе вирішила така романтична акція, як дуель: Сергій Полонський стрілявся за Наталію Меньшову*. У 1906 р. молоді побрались, але подружнє життя не склалося. Сергій Полонський поїхав служити до Бердичева, а потім до Петербурга, молода дружина залишилась у Києві. Мотивуючи своє небажання їхати до чоловіка, Н. Д. Полонська як на одну з причин вказувала на те, що вона не хоче залишати Київ, до якого прикипіла душею⁴. Були, щоправда, й інші обставини. Молода жінка закохалась у свого давнього знайомого — Миколу Прокоповича Василенка (1866—1935), вченого-правознавця, пізніше міністра народної освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського, другого президента Української Академії наук, чоловіка освіченого, зацікавленого історією. Крім взаємних почуттів, їх єднала і спільність духовних інтересів.

Н. Д. Полонська між тим успішно займається педагогічною діяльністю. Вона стала однією з перших професорів-жінок у Київському університеті, продовжувала викладати і на Вищих жіночих курсах, у кількох київських гімназіях. Але ця плідна праця була раптово перервана в 1917 р. Це був важкий для неї рік. Н. Д. Полонська опинилась без роботи, тоді ж вона втратила батька і матір.

Але в 1918 р. з ініціативи групи наукових і культурних діячів Києва, в тому числі і Наталії Дмитрівни, було утворено Археологічний інститут, її обрано вченим секретарем цієї установи. До роботи в стінах цього вищого навчального закладу України Н. Д. Полонській вдалося залучити спеціалістів, які, без перебільшення, становили цвіт української гуманітарної науки. Так, історію Туреччини читав академік А. Ю. Кримський, палеонтологію — професор В. П. Смирнов, археологічне мистецтво Греції — професор С. О. Гіляров, побу-

* Про це 23 березня 1991 р. розповів авторові відомий вчений-українознавець О. Й. Прицак.

ту Древньої Русі—професор М. В. Довнар-Запольський, курс архітектурних об'єктів — В. М. Реріх, історію України викладав В. О. Романовський. Наталія Дмитрівна читала лекції з археології. Цей курс вона викладала і в університеті. Передаючи випадково почуту розмову студентів, історик пізніше пригадувала, що її лекції викликали «багато розмов: люди не вірять, що археологію можна читати інтересно, і хочать переконатись, що це правда. Я була дуже рада, коли почула таке пояснення. Мушу сказати, що скільки я не читала курсів археології — вони завжди викликали інтерес»⁵. Однак з встановленням радянської влади відбулася реорганізація вищої школи, були закриті всі заклади, де викладала Н. Д. Полонська-Василенко. Наталія Дмитрівна знову стала безробітною. Друзі з Московського й Петроградського університетів звали в Росію, пропонуючи очолити престижні кафедри. Але вона не могла залишити своє місто. За короткий час Наталія, росіянка, опанувала українську мову і всі свої наступні наукові праці писала винятково українською мовою.

Незабаром Наталія Дмитрівна стала співробітником Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Працювала вона дуже активно і в кожному своєму дослідженні зверталася до історії Києва. Так, підбираючи матеріали для комісії (при ВУАН) у справах видання Біографічного словника, дослідниця занотувала історичних осіб, діяльність яких так чи інакше була пов'язана з Києвом: тут і князь Аскольд, і військовий суддя запорожець Федір Бабира, канцлер граф Безбородько, дружина київського князя Володимира Анна, суздальський князь Андрій Боголюбів, самозванець «царевич Ахія»⁶. Більше ста імен внесла Н. Д. Полонська-Василенко у словник.

Невдовзі Наталія Дмитрівна одружилась з М. П. Василенком. Їх квартира на Тарасівській, 20 стає місцем спілкування академічної інтелігенції. Ось як пише про це О. М. Моргун: «Де б вона не проживала, хата її притягає інтелектуальну українську еліту, починаючи з останніх могикианів Старої Української Громади. Через «салон» Полонської-Василенко пройшли майже всі культурні діячі України: Ніде не можна було почути стільки жартів, дотепів, ідких сарказмів! Серед постійних відвідува-

чів її виділялися такі класичні майстри гострого українського гумору, як А. Кримський, С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, С. Буда, Д. Багалій, Д. Яворницький»⁷. Товаришувала Наталія Дмитрівна і з молодими талановитими науковцями. На все життя зберегла вона дружні стосунки з істориком О. П. Оглобліним, мистецтвознавцем Ф. Л. Ернстом, правознавцем Л. О. Окиншевичем, археологом П. П. Курінним. Частими гостями у Наталії Дмитрівни і Миколи Прокоповича були і київські студенти, переважно з художнього інституту, де викладала Н. Д. Полонська-Василенко. Як пригадувала доктор історичних наук К. І. Стецюк, це була надзвичайно душевна, скромна й інтелігентна людина. Часто вона запрошувала до себе в гості співробітників Інституту історії України, де працювала упродовж 1938—1941 рр.*.

На початку 30-х років сталінська репресивна машина активізувала свою діяльність. Інтелектуально насичений Київ одразу посірів. З лав академічного середовища були назавжди вирвані видатні українські вчені, друзі і колеги Н. Д. Полонської-Василенко: С. О. Єфремов, М. С. Грушевський, М. Є. Слабченко, зацьковано і вислано А. Ю. Кримського, О. П. Оглобіна, Л. М. Старицьку-Черняхівську, злочинно укорочено вік академіку М. П. Василенку.

Несправедлива критика його праць, нервові напруження, зумовлене загальною обстановкою терору, призвели до того, що у Миколи Прокоповича почала прогресувати хвороба Паркінсона. Поступово він втрачав здатність рухатися, втратив голос, слабшав зір, його мучило безсоння. Так минуло два важких роки, і 3 жовтня 1935 р. Миколи Прокоповича не стало.

Тільки серед діячів історичної науки, яких знала Н. Д. Полонська-Василенко, було репресовано 185 чоловік, серед них істориків — 80, істориків права — 20, археологів — 14, етнографів — 22, антропологів — 2, мистецтвознавців — 9, економістів — 6, сходознавців — 5, соціологів — 2, істориків літератури й церкви — 15⁸. Під час репресивної компанії були піддані нещадній критиці школи М. В. Довнар-Запольського, І. Багалія. Роботи ж самої Полонської за тодішньою термінологією кваліфікувались як націоналістично-буржуазні, націонал-

* Про це 20 березня 1992 р. повідомила автора К. І. Стецюк.

фашистські, великодержавницькі. Почаліся багатоденні проробки — «чистки» Академії наук. Н. Д. Полонська-Василенко пригадувала пізніше: «Це були «чистки», що їх проводила «трійка». Ці «чистки» влаштовано було так, що кількості співробітників відбували прилюдні допити на відкритих сценах заводів, підприємств Києва, в присутності тисяч сторонніх слухачів»⁹. Доходило до блюзнірства: грала музика, скликаючи маси народу, а після «очищення» жертв усі присутні, як правило, дивились художній фільм про переваги соціалізму. Середина 30-х років принесла нові поневіряння — були знищені чи осіли в шухлядах написані твори¹⁰.

Як зазначалося, Н. Д. Полонська-Василенко з 1938 р. працювала старшим науковим співробітником Інституту історії України Академії наук. В науковому плані це були надзвичайно плідні часи. У цей період вона захистила докторську дисертацію, ставши чи не першою жінкою доктором історичних наук в радянській Україні. Як до визначного вченого, знавця історії Києва до неї постійно звертались за порадами і консультаціями. Так, упродовж 1940—1941 рр. вона була постійним консультантом творчої групи кінематографістів, що знімала фільм «Київ»¹¹. Організаторські і наукові здібності Н. Д. Полонської-Василенко були справді видатними, і не дивно, що на початку 1941 р. вона очолила досить представницький колектив учених, що мав намір написати і видати чотиритомну історію міста Києва. В цю комісію увійшли академік-економіст К. Г. Воблий, професори-історики С. М. Білоусов, О. П. Оглоблін, М. Н. Петровський, П. А. Лавров, К. Г. Гуслистий, археолог П. П. Курінний та ін. Група мала намір «поставити діло вивчення минулого Києва з усією повнотою і глибиною, використавши всі наявні архіви і археологічні джерела, кінчаючи особистими спогадами старожилів»¹², висвітлити історію Києва від палеоліту до 1940 р. Н. Д. Полонська-Василенко залучила до роботи найкращі академічні сили — істориків, археологів, економістів, географів. Безумовно, робота над «Історією Києва» стала найяскравішою сторінкою творчого життя Наталії Дмитрівни у ці роки. Дослідниця цікавилася не лише минулими, вона переймалася й сучасними їй проблемами, з обуренням спостерігала процес варварської руйнації давньоки-

ївських храмів, що вціліли в інші часи, незважаючи на багатостраждальну історію міста. Вона пише листа до відомого московського вченого академіка В. Е. Грабаря, порушує питання про долю національних святинь, зокрема Софійського собору. «Замах на цілість Софійського собору відбувається в літні часи, коли нікого в Києві немає, да і, боюся, — немає і в Москві. Наші інститути обурені, але що вони можуть зробити? Право «вето» належить Москві. Знищивши будови XVII ст., авторам «реставрації» захочеться йти далі, відтворюючи пейзаж часів Володимира, коли ще не було Софійського собору, і навіть заглибитись до часів неоліту та палеоліту. Не існує межі для творчої фантазії. На совісті цих архітекторів лежить оголення собору в Чернігові. І зараз він стоїть, виблискуючи ребрами цеглин. Та ж участь торкнулась і церкви Спасна на Берестові у Києві. І все це робиться во славу тріумфу великокняжого мистецтва. Я не розумію, навіщо треба проводити експерименти над дорогоцінними пам'ятками мистецтва?»¹³.

Почалася Велика Вітчизняна війна. Наталія Дмитрівна залишається у Києві. На що могла розраховувати історик, дочка царського генерала і дружина «ворога народу»? На ці запитання відповідь була відома. У липні 1941 р. почалася евакуація Академії наук України. Наталію Дмитрівну вразило, як нищили здані до друку рукописи, особливо справи, документи, фотографії, карти. Почався вибірковий вивіз архівних цінностей, решта, те, що залишилось, було звалено в різні бомбосховища Києва, частина згоріла в Феодосійській церкві біля Лаври¹⁴. Знову почалася репресія. Органами НКВС були знову заарештовані близькі друзі Н. Д. Полонської-Василенко: Л. М. Старицька-Черняхівська, А. Ю. Кримський. Коли ситуація максимально загострилась, почався масовий від'їзд, але Полонська-Василенко залишається в окупованому Києві. Зважаючи на авторитет її як історика, на обмежену кількість наукових кадрів, німецька адміністрація призначила Н. Д. Полонську-Василенко директором Інституту археології та історії України, а з грудня 1941 р. — ще й директором Київського архіву давніх актів. Дослідниця продовжує займатися науковими проблемами. Так, не без участі Наталії Дмитрівни архівістам вдалося повернути унікальний комплекс акто-

вих книг, що становили єдиний суцільний масив джерел з історії Правобережної України XVI—XVIII ст., інші документи. Робота проходила в надзвичайно важких умовах. Як свідчила Н. Д. Полонська-Василенко, «життя складалось так, що для наукової праці не залишалося часу: щоденно служба в Архіві—до 6-ї години вечора; холод в неопаленому будинку університету (там, де вона викладала.— І. В.); холод удома; відсутність електрики (освітлювалось помешкання каганцями, електричне освітлення давали тільки німці та зв'язаним з ними дольметчерам та фольксдойчам); голодне існування, бо ціни на базарах були неймовірні,—все це позбавляло надії на можливість наукової праці. До того, під час евакуації Академії було вивезено всі мої архівні матеріали, незакінчені праці і т. д.»¹⁵ Але і в цих умовах вона пише монографію «Київ—стольний град Володимира та Ярослава». Наталія Дмитрівна працювала, крім того, над шкільними підручниками з історії України, почала писати монографічне дослідження «Україна в XVIII ст. (1725—1795 рр.)», написала передмову до збірки документів з історії Магдебурзького права. Вона бере участь у створенні історичних закладів та організацій, працює в Комісії по перейменуванню вулиць Києва (Відділу впорядкування Київської міської управи, де головував С. Драгоманов). Ця установа працювала дуже активно і змогла за короткий час запропонувати цілий список як дореволюційних, так і нових назв вулиць¹⁶. Входила історик також до Комісії охорони пам'яток старовини та мистецтва (голова С. Гіларов)¹⁷. Зусиллями багатьох культурних та наукових діячів вдалося скласти реєстр втрачених пам'яток міста Києва. Ця праця була продовжена Наталією Дмитрівною в Музеї-архіві переходною доби, що організувався під керівництвом професора О. П. Оглоблін¹⁸. Співробітники музею провели велику роботу і мали намір видати серію книжок під загальною назвою «Київ, зруйнований більшовиками».

З наступом радянської армії у вересні 1943 р. історик виїхала з Києва. Ненадовго зупинившись у Львові, в 1944 р. опинилась у Празі, а в 1945 р. переїхала до Німеччини.

Слід згадати й про інший бік життя Н. Д. Полонської-Василенко за часів німецької окупації. Вона в силу своєї

досить високої посади змушена була бувати на офіційних прийомах, засіданнях, зборах. Без сумніву, сліди її діяльності можна відшукати в документах нацистів, але при цьому, як нам здається, теза про тісне співробітництво історика з окупантами перебільшена. На нашу думку, тут ігнорується та об'єктивно корисна праця історика на терені української науки. Знаменно, що згадавши вже нами К. І. Стецюк в своїй розповіді навела такі дані. В Інституті історії України одразу після визволення міста була створена група, що підготувала матеріали про діяльність істориків в окупованому Києві. Про Наталію Дмитрівну не було наведено жодного компрометуючого факту.

Перебуваючи в еміграції, дослідниця не забувала свого улюбленого міста. За кордоном з'являються її численні дослідження про життя столиці України, починаючи від своєї давнини і до першої половини ХХ ст. Це такі її праці, присвячені взаєминам України княжої доби та Західної Європи: «Княжна Ольга» (Гомін України.— Мюнхен, 1955.— Ч. 32); «Київська Держава і Захід» (Визвольний шлях.— Лондон, 1954.— Ч. 1); «900-річний ювілей Київського князівства» (Сучасна Україна.— Мюнхен, 1945); «Євпраксія—Адельгейда» (Наше Життя.— Мюнхен, 1959.— Ч. 9); «Дочка Володимира Мономаха» (Там же.— 1961.— Ч. 5) та ін.

Багато сторінок, що відтворюють наукове життя Києва, відведено Н. Д. Полонською-Василенко в праці «Українська Академія Наук. Нарис історії», у двох томах (Мюнхен, 1955—1958) та у великому додатку до неї «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків» (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173).

В останні роки життя Наталія Дмитрівна працювала над темою першого хрещення Русі за правління князя Аскольда. У 1952 р. було надруковано її статтю «Київський князь Аскольд і перше хрещення Русі» (Наша культура.— 1952.— Ч. 8), а у 1962 р. побачила світ її робота «Початок держави України-Руси» (Визвольний Шлях.— 1962.— Ч. IV). В цих та інших дослідженнях наголошувалося, що у 867 р., за часів Аскольда, відбулося хрещення Русі; що в Києві знаходилась резиденція митрополита; держава Аскольда була великою, з високим рівнем культури, знаною у

світі. Історик вважала, що Київська держава не мала жодного зв'язку з державою Рюріка. Таким чином, вважала вона, поняття «спадщина Рюріка», «дім Рюріка», «князі Рюріковичі» до України не мають жодного відношення¹⁹.

Значне місце відведено історії Києва і в найважливішій праці Н. Д. Полонської-Василенко — «Історія України», що вийшла у двох томах у Мюнхені (1973—1976). Це дослідження можна вважати підсумком всієї наукової діяльності Наталії Дмитрівни.

В еміграційний період вона писала мемуари, залишила спогади про багатьох видатних українських діячів:

А. Ю. Кримського, М. С. Грушевського, М. П. Василенка, Л. М. Старицьку-Черняхівську, С. О. Єфремова, М. Є. Слабченка, М. К. Зерова та ін.

Наталія Дмитрівна боляче реагувала на спроби фальшування історії, про це свідчить її робота, присвячена заснуванню Української Академії наук, виданню архіва Запорозької Січі тощо²⁰.

Підводячи підсумок титанічної і плідної праці Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко, наголосимо, що вона була чи не найвідомішим науковцем, що активно вивчала, висвітлювала історію Києва, а, крім того, усе життя зберігала любов до міста своєї молодості.

¹ Моргул О. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргул // Укр. історик.— Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1983.— № 2/4(78—80).— С. 51.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 137.— Арк. 2. (далі — ЦДАМЛМ України).

³ Моргул О. До життєпису...— С. 54.

⁴ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 228.— Арк. 5.

⁵ Полонська-Василенко Н. Революція 1917: Спогади // Укр. історик.— 1989.— № 1—3 (101—103).— С. 12.

⁶ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України. Відділ рукописів.— Ф. 42.— Спр. 283.— Арк. 1—2 (далі — ВР ЦНБ АН України).

⁷ Моргул О. До життєпису...— С. 54.

⁸ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173.— С. 63—69.

⁹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (нарис історії) : У 2 ч.— Мюнхен, 1958.— Ч. 2.— С. 9.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Видання Всеукраїнської Академії наук у Києві, знищені большевицькою владою // Українські бібліологічні вісті.— УВАН — Аугсбург, 1948.— С. 51—53.

¹¹ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 275.— Арк. 51.

¹² ВР ЦНБ АН України.— Ф. 42.— Спр. 1.— Арк. 1—3.

¹³ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 101.— Арк. 4—5.

¹⁴ Грімстедт П. К. (за участю Боряка Г). Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.— К., 1991.— С. 15.

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет: Сторінки спогадів // Укр. історик.— 1965.— № 3/4 (7/8).— С. 40.

¹⁶ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 275.— Арк. 38—39.

¹⁷ Там же.— Спр. 275.— Арк. 39.

¹⁸ Омельченко В. Олександр Оглоблін (життя і діяльність) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобліна.— Нью-Йорк, 1977.— С. 53—63; Гирич І. Архів-музей переходової доби // Старожитності.— 1992.— № 17 (41).— С. 5.

¹⁹ Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко // Укр. історик.— 1969.— № 1/3 (21/23).— С. 93.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Нове фальшування історії // Український збірник. Інститут для вивчення СРСР.— Мюнхен, 1960.— Кн. 17.— С. 45—52; її ж. Архів Запорозької Січі та питання про видання його // Укр. історик.— 1968.— № 1—4 (17—20).— С. 134—137.

* * *

Документальні матеріали про життя та науково-педагогічну діяльність Н. Д. Полонської-Василенко в основному зосереджені в таких архівосховищах, як Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України та в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Це приблизно 1000 одиниць зберігання. Фонди формувались протягом багатьох десятиріч років і об'єднали документи чотирьох поколінь роду Меншових: прадіда Олексія Васильовича та прабабусі Августини Карлівни (з роду голштинських німців Тізен), діда Петра Олексійовича та бабусі Ольги Гаврилівни, батька Дмитра Петровича та матері Марії Федорівни (з роду дворян Мухортових). Частина документів стосується чоловіків Н. Д. Полонської-Василенко — С. Г. Полонського, М. П. Василенка та О. М. Моргуна.

Хронологічно основу архіву становлять: документи дореволюційних років (1884—1917); джерела, що охоплюють найскладніший етап життя дослідниці в радянські часи (1917—1941); корпус архівних матеріалів періоду німецької окупації та перших років еміграції (1941—1945).

Тематично їх можна розподілити на такі категорії: матеріали, що висвітлюють різні сторони біографії дослідниці, матеріали наукової та громадської діяльності, матеріали творчого характеру, численне листування.

Досить значний комплекс документів (приблизно 250 одиниць зберігання) стосується передреволюційних років життя: копія метрики про народження й хрещення Н. Д. Меньшової за 1888 р., атестат про закінчення Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії та ін.

Наукові статті та розвідки Н. Д. Полонської-Василенко (21 справа) представлені рукописами її статей («Степняки», «Городское и сельское население Древней Руси», «Матриархат в Древней Греции и его отражение в сказаниях об амазонках»), численними підготовчими матеріалами, що стосуються колонізації Південної України греками, німцями, шведами тощо. Є в архіві і документи, що стосуються роботи над «Историко-культурным атласом по русской истории».

Цікавим є і корпус епістолярної спадщини Наталії Дмитрівни. Досить значний масив документів освітлює життя батька та матері Наталії Дмитрівни. Ці листи мають переважно особистий характер і цікаві з погляду взаємин в сім'ї дворян Меньшових. Найвні й листи першого чоловіка Н. Д. Полонської-Василенко — С. Г. Полонського.

Найбільшу за обсягом тематичну групу становлять матеріали 1917—1941 рр. (більше 600 одиниць зберігання). Значна частина з них стосується роботи Наталії Дмитрівни в Археологічному інституті.

В архівах також зберігаються поздоровлення у зв'язку із захистом дисертації на ступінь доктора історичних наук (1940), численні запрошення Н. Д. Полонської-Василенко на ювілейні засідання, присвячені науковій діяльності академіків М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського. Творчі матеріали історика представлені рукописами книг та статей як тих, що були надруковані, так і таких, що ще ніколи не бачили світ. Серед останніх варто назвати такі роботи, як «Підсумки колонізації в Новоросійській губернії», «Ограничение Новороссийской губернии», «Адміністрація Новоросійської губернії», «Історія заселення Новоросійського краю», «Києво-Межигірська фаянсова мануфактура».

Окрема група архівних документів освітлює редакційну та археографічну діяльність Н. Д. Полонської-Василенко, серед них — прокоментовані дослідницею роботи академіка Д. І. Багалія «Заселення Південної України» та «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры», збірник документів, упорядкований Наталією Дмитрівною, «Заселение Южной Украины в XVIII веке» в 2-х томах, історичні довідки про архів Коша Запорозької Січі.

Особливу частину архівного фонду становлять документи особистого та творчого життя дослідниці за часів німецької окупації та перших років еміграції.

Ряд документів висвітлює роботу Н. Д. Полонської-Василенко в стінах Українського Вільного Університету (УВУ) у Празі (1944).

Цікавим уявляється нам і листування Наталії Дмитрівни з багатьма ученими, істориками, археологами та правниками. Збереглися листи Н. Д. Полонської-Василенко та до неї академіків А. Ю. Кримського, Д. І. Багалія, О. О. Богомольца, М. П. Василенка, К. В. Харламповича, Ф. І. Шмідта, Д. І. Яворницького, професорів О. П. Оглобліна, В. І. Пічети, істориків та правників Л. О. Окиншевича, В. О. Романовського, письменниці та громадського діяча Л. М. Старицької-Черняхівської тощо.

Пропонуємо увазі читачів кілька документів, що стосуються життя та діяльності Н. Д. Полонської-Василенко. Матеріали ці ніколи не публікувались. Всі документи подаються без змін, із збереженням лексичних особливостей оригіналу.

№ 1

1888 р., жовтня 21.— Свідоцтво про народження Меньшової Наталії Дмитрівни.

№ 8486

СВИДЕТЕЛЬСТВО.

По указу его императорского величества вследствие прошения старшего адъютанта харьковского окружного артиллерийского управления капитана Дмитрия Петровича Меньшова духовная консистория надлежаще подписью с приложением казенной печати свидетельствует, что в метрической книге города Харькова Крестовоздвиженской церкви за тысяча восемьсот восемьдесят четвертый год в 1-й части о родившихся под № 29. записано так: генваря тридцать первого родилась, а крещена пятнадцатого марта Наталия; родители ее: капитан Петров сын Меньшов¹ и законная жена его Мария Федорова дочь², оба православные. Восприемники были: инженер путей сообщения Николай Борисов сын Малым и жена штабс-ротмистра Наталия Дмитриева дочь Мухортова. Таинство крещения совершал священник Павел Григорович с диаконом Кириллом Поповым.

Причитающийся гербовый сбор уплачен.

Октября 21 дня 1888 года.

Член консистории протоиерей Павел Солнцев

Секретарь Ив. Венгеров

Исполняющий д[ела] столоначальника [подпись]

Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (далі — ВР ЦНБ АН України).— Ф.42.— Спр. 286.— Арк.1.— Незавірена копія.*

* Тут і далі вказано місце знаходження документа.

№ 2

1900 р., травня 30.— Аттестат Меньшової Наталії Дмитрівни про закінчення загальному курсу Києво-Фундуклеївської Маріїнської жіночої гімназії.

АТТЕСТАТ.

Окончившая курс Киево-Фундуклеевской Марининской женской гимназии³ девица Наталия Дмитриевна Меньшова, дочь полковника родилась 1884 г. 31-го января, вероисповедания православного, во время пребывания в сем заведении, при отличной нравственности показала успехи: в Законе Божиим — отличные, в русском языке и словесности отличные, в математике отличные, в географии — отличные, в истории — отличные, в естествознании — весьма хорошие, в педагогике — отличные, в французском языке весьма хорошие, в немецком языке — отличные, в чистописании — не обучалась, в рисовании и живописи не обучалась, в Женском Рукоделии не обучалась и музыке не обучалась. Сверх того она обучалась танцам⁴.

Постановлением Педагогической Конференции 30 мая 1900 г. удостоена награждения серебряной медалью.

На основании сего аттестата, в силу гл. V § 46 Высочайше утвержденного Устава училища для приходящих девиц Ведомства учрежденной императрицы Марии, она, Наталия Меньшова, получает, не подвергаясь особому испытанию, свидетельство на звание Домашней Учительницы вышеозначенных предметов.

В удостоверение чего дан сей аттестат за надлежащей подписью и приложением печати заведения.

Киев мая 30 дня 1900 г.

Попечитель гимназии

(подпись)

Начальник гимназии

(подпись)

Главная надзирательница

(подпись)

Секретарь Пелагической Конференции

(подпись)

ВР ЦНБ АН України.— Ф.42.— Спр.287.— Арк. 1.— Оригінал.

№ 3

1922 р., січня 4.— Лист Н. Д. Полонської до М. П. Василенка*.

4/1

Дорогой Николай Прокофьевич!⁵

Я точно знаю, при каких условиях Вы получите это письмо³. Б[ыть] м[ожет] у Вас тоже явится вопрос — все ли прошло естественным путем — и да, и нет. Но

* Датується за змістом інших документів Н. Д. Полонської-Василенко (див.: Центральний державний архів — музей літератури та мистецтва України) далі — ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1. Спр. 80.— Арк. 2.

більше жити і ждати ці мелькаючі роки я не могла. Я пишу тільки Н[ине] І[вановне]⁷ і Вам, хоча і знаю, що взагалі такі листи завжди смішні. Чому я пишу Вам? Странна річ, багато людей, з кот[орими] я частіше інтимно зустрічалася, котрі виражали мені більше уваги, ніж Ви, а все ж мені хочеться, що смішно, Ви щиро вгадайте мене.

І так хочеться жити. Вам дякую за Ваше завждишнє хороше ставлення до мене. Мені було б ще поважніше жити, коли б я не відчувала Вашої руки, кот[ора] підтримає мене. А м[ожет] б[уть] я помилилася в цьому?

Прощайте, усього, усього Вам доброго.

Ваша Н. Полонська.

О книжці я пишу Н[ине] І[вановне]. Вона, певно, звернеться до Вас — допоможіть мені⁸.

Грешний каприз — пишу те, що забула сказати Вам — знаєте ли Ви, що Ви моя перша любов? Я все хотіла сказати це Вам — але забувала⁹.

Цей лист знаходиться в конверті, який особисто підписаний Н. Д. Полонською: «Николаю Прокофьевичу Василенко (передать в случае моей смерти)». ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 26.— Арк. 144—146.— Автограф.

№ 4

1925 р., червня 2.— Попередження голови історико-філологічного відділу ВУАН акад. А. Ю. Кримського до Н. Д. Полонської-Василенко з приводу надання нею бібліографічної праці до академічного видання.

2. VI. 1925.

Останній раз нагадую Вам, як і всім членам інституції, що згідно з постановою Історико-Філологічного Відділу Ви маєте прислати для надрукування в «Звідомленні» бібліографічного списку Ваших праць, надрукованих за весь час існування Академії Наук (1919—1925).

Коло прізвищ тих осіб, що не пришлють негайно своєї бібліографії, буде в «Звідомленні» залишено порожнє місце з тире.

Підписав Голова Історико-Філологічного Відділу

акад. А. Кримський¹⁰
С. Єфремов¹¹

Секретар

ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 280.— Арк. 3.— Машинопис.

№ 5

1926 р., грудня 20.— Запрошення ВУАН Н. Д. Полонській-Василенко взяти участь у роботі Харківської науково-дослідної кафедри історії України.

До Полонської-Василенко

Київський відділ аспірантів Харківської Науково-Дослідної Кафедри Історії України¹² запрошує Вас взяти участь в першому науковому засіданні Відділу, що має відбутися 22/XII 1926 р. в приміщенні Етнографічної Комісії УАН о 6-й год. вечора.

Порядок денний.

- I. Вступна промова Голови Катедри акад. Дм[итра] Ів[ановича] Багалія¹³.
- II. Інформаційна доповідь дійсного члена Катедри проф. Оглобліна¹⁴ про організацію праці Київського Відділу.
- III. Наукова доповідь проф. О. П. Оглобліна «До історії української державної ідеології XVII ст.».

Секретар

М. З. Левченко¹⁵.

ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 275.— Арк. 2.— Машинописна копія.

№ 6

1932 р., травня 28.— Історична довідка, складена з приводу видання Археографічною комісією «Архіву Коша Запорозької Січі».

До Археографічної Комісії ВУАН.

1. Приступаючи до видання матеріалів Запорозького архіву, конче потрібно насамперед зібрати ті частини Архіву, які були вилучені з основної частини Запорозького Архіву, тобто, опинилися по різних архівосховищах. Ця основна частина архіву після

скасання Запорозької Січі р. 1775 була передана спочатку до м. Покровського¹⁶, далі перейшла з іншим архівом Покровська р. 1776—1777 до фортеці Св. Єлизавети, а р. 1784, коли було скасовано Єлизаветградську провінцію — до м. Катеринослава. Тут перебував Запорозький Архів цілком, або частково в «уездном суді», поки р. 1841—45 його не було надіслано за вибором канцеляриста Спичака до А. О. Скальковського¹⁷ до Одеси. Частина раніш одібрав сам А. О. Скальковський під час своєї експедиції до Катеринослава з метою розшуків важливих історичних матеріалів для Історичного архіву в Одесі, який мав влаштувати в Одесі за наказом Воронцова¹⁸. Але, як відомо, цього архіву не було засновано, і Запорозький архів залишився в руках А. О. Скальковського до його смерті р. 1898, і тільки після того Запорозький Архів було передано до архіву Одеського градоначальника, і звідти він потрапив до Історико-Крайового архіву.

З цього стислого нариса його історії вже видно, що ми не маємо підстав вважати, що до Скальковського перейшов весь архів Запорозької Січі — дещо могло залишитися в Катеринославі, так, воно є в Дніпропетровському крайархіві, в фондах Новоросійської губернії залишилось декілька справ з фонду Запорозького Архіву.

2. Про другу частину справ, вилучених з Запорозького архіву, знаходимо вказівку в передмові до «Опису матеріалів Архіву Запорозької Січі», виданого ЦАУ¹⁹ р. 1931 — там читаємо, що Потьомкін²⁰ вилучив р. 1776 низку документів, як свої листи до Калнишевського²¹, копію атестата на звання товарища Кущевського куреня²², записку кошового Малашевича²³ про перебування коша під кримською протекцією тощо, і всі ці документи перейшли разом з архівом самого Потьомкіна до Московського Відділу архіва Головного Штаба (колишній Лефортовський, нині — Воєнно-Історичний Архів опис № 195 Дела кн. Потемкіна).

3. А. О. Скальковський повідомив Воронцова, що представник Воєнного Міністерства Росет, що досліджував Новоросійські архіви в той самий час, що й сам Скальковський, встиг захопити його 4 справи Запорозького архіву — про участь запорожців у війні 1773—4 рр. і надіслав до Військово-Топографічного Департаменту в Петербурзі, згодом вони могли бути передані до того ж Лефортовського архіву.

4. Після смерті А. О. Скальковського його син подарував низку запорозьких документів Російській АН — вони тепер перебувають в рукописному Відділі бібліотеки Академії Наук в Ленінграді, і складаються з 51 документа.

5. Частина документів в різні способи вилучалися із збірки, що була в руках Скальковського, і деякі з них опинилися в бібліотеці Одеського Товариства історії та Древностей, які зараз переховуються в Одеському Державному Історичному Музеї.

6. Крім цих частин, вилучених з архіву, які можна вважати за певне відомі, можливо, ще існують ще окремі документи, які треба розшукати і виявити, а саме:

7. В збірці О. М. Лазаревського²⁴ були документи з Запорозького архіву: один з них він надрукував р. 1883—84 в Київській Старовині, кн. 9; збірка О. М. Лазаревського переховується в рукописному відділі ВБУ²⁵.

8. В архіві Каменець-Подільська Ф. І. Кравченко²⁶ знайшов копію цікавого документа з історії Запорожжя (після скасування Січі); за його відомостями, там були й інші документи (або копії) з катеринославського архіву, які були перевезені під час перебування в Каменець-Подільську В. О. Беднова²⁷, який до того працював в Катеринославському архіві.

9. Звичайно — чимало документів могли залишитися в руках приватних осіб — на це є натяки в тому ж таки «Описові матеріалів».

Таким чином, треба виявити, де можна, оціх частин Архіву, які за різних часів були вилучені з нього і вжити належних заходів, щоб вони були, хоч тимчасово, на час підготовки Архіву до видання, прилучені до нього. Не виключаючи можливість, що випадково могли потрапити окремі справи чи документи і до інших архівів, наприклад, Київського Архіву Давніх Актів, або Харківського, а може — Катеринодарського (в Катеринодарі).

28/V. 1932.

Н. Полонська-Василенко, М. Тищенко²⁸.

ЦДАМЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. Спр. 283. — Арк. 9—13. Машинопис.

№ 7

1936 р., травня 26. — Відгук на п'єсу О. М. Стешенко «Красный петух»²⁹.

26/V — 1936.

П'єса Стешенко «Красный петух» отражает интересную историческую эпоху русской истории, мало освещенную в художественной литературе, эпоху екатерининской комиссии 1767 г. с ее рассуждениями о вреде крепостного права с одной стороны и зарева Пугачевщины с другой. П'єса написана с полным знанием эпохи, автор хорошо владеет языком XVIII в.

ЦДАМЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. Спр. — 283. — Арк. 9—13. Машинопис.

№ 8

1939 р., лютого 27. Заява Н. Д. Полонської-Василенко до ВЦРПС щодо з'ясування питання про безперервність трудового стажу.

В ВЦСПС

Старшого научного співробітника Інституту історії Академії Наук УРСР Полонської-Василенко Наталії Дмитрівни (Київ, Тарасівська 20, кв. 5)

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прошу ВЦСПС дати мне разъяснение по нижеследующему вопросу: работаю я без перерыва с 1910 г. в разных ВУЗах и научно-исследовательских учреждениях, в т. ч. с 1924 г.—также без перерыва—в системе Академии Наук УССР. В 1934 г. я тяжело заболела (эндокардитом) и после пребывания на соцстрахе ввиду временной потери трудоспособности переведена на пенсию по инвалидности на 12 мес. как инвалид III категории. После трех лет пребывания на пенсии по инвалидности с ежегодным переосвидетельствованием, я восстановила трудоспособность и в мае 1937 г. снова приступила к работе в системе Академии Наук, где работаю и по сей день.

Следует ли считать, что непрерывность моей службы в системе Академии Наук нарушена пребыванием в течение 3 лет в состоянии инвалидности III категории вследствие временной потери трудоспособности и что я, восстановивши свою трудоспособность и снова приступив к работе в той же системе Академии Наук, в случае болезни приравниваюсь к лицам, прослужившим в одном и том же учреждении менее 2 лет?

ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 276.— Арк. 21. Машинопис.

№ 9

1939 р., грудня 22.— Заява Н. Д. Полонської-Василенко в Комітет у справах вищої школи при РНК СРСР з приводу отримання дозволу на захист дисертації вченого ступіня доктора історичних наук.

В Комитет по делам высшей школы при СНК СССР старшего научного работника Института Истории Украины Академии Наук УССР Полонської-Василенко Наталії Дмитрівни (Київ, Тарасівська 20, кв. 5).

Прошу Комитет по делам высшей школы разрешить мне защиту диссертации для получения степени доктора исторических наук без защиты кандидатской диссертации.

Я работаю на научном поприще 29 лет. С 1912—16 я была ассистентом по кафедре русской истории и методики преподавания истории на Высших Женских Курсах в Киеве; в 1915 г. сдала магистерский экзамен при Киевском университете и с 1916 г. была приват-доцентом того же университета; с 1918 по 1924 была профессором Киевского Археологического института и других ВУЗов; с 1927—1932 г. я была профессором Киевского Художественного Института. С 1924 г. состояла старшим научным работником Академии Наук УССР, теперь работаю в Институте Истории Украины.

С 1910 г. мною написано свыше 30 научных работ, в общей сложности свыше 100 печ. листов. Статья «Роль Петра в подготовке Полтавской победы» печатается; «Сборник документов и материалов по истории заселения Южной Украины XVIII ст.»—2 тома, 40 печ. листов, поставлен в издательский план Института Истории на 1940 год. Свыше 200 печ. листов, приготовленных к печати, лежат в рукописях.

К настоящему заявлению прилагаю:

- а) рекомендацию Института Истории Украины,
- б) список печатных работ,
- в) отзывы о них академиков Ю. В. Готье³⁰, В. И. Пичеты³¹ и проф. А. П. Оглоблина³²,
- г) выписка из протокола заседания сектора истории феодализма Института Истории Украины.

Н. Полонская-Василенко
22/XII. 39.

ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 280.— Арк. 28. Машинопис.

№ 10

1942 р., січня 10.— Лист Н. Д. Полонської-Василенко до німецького командування м. Києва про вирішення питання її роботи на посаді директора Інституту археології АН.

Многоуважаемый господин Доктор.

Я старый научный работник, свыше 30 лет я работаю в области археологии и истории Украины, имею около 50 печатных трудов, ученую степень доктора истории. С 1916 г. я была приват-доцентом Киевского университета и после непрерывно работала как профессор в разных высших учебных заведениях и как научный сотрудник в Академии Наук.

20 октября 1941 г. я была назначена директором Института археологии Академии Наук и до сих пор несу все обязанности, связанные с этой должностью.

В начале декабря непременный секретарь Академии Наук заявил мне, что он меня уволил, однако письменного наказа об увольнении меня и назначении другого лица директором не последовало и я продолжала выполнять свои обязанности, не имея формального основания оставить службу; я продолжала подписывать все бумаги, направленные в Президию. Правда, недели через две мне передали, что непременный секретарь настаивает на моем увольнении, но и после того никаких наказов не было получено. Все это создавало для меня оскорбительное и двусмысленное положение и принудило меня наконец самой подать заявление в Президию об увольнении меня, однако и на него никакой резолюции не последовало. Тем временем выяснилось, что по распоряжению непременного секретаря жалование с 15 ноября выписано мне уже не как директору, а как научному работнику, а директорское жалование выписано другому лицу, не имеющему отношение к управлению институтом.

В то же время в Академии стали просачиваться слухи о том, что мотивом моего увольнения является мое «не украинское происхождение», то, что я «чужа людина» для каких-то украинских группировок и т. (д.)

Между тем я по происхождению украинка, т. к. мой отец — генерал царской армии — был украинец. Я родилась в Харькове, и всю жизнь проживала в Киеве, все мои работы посвящены археологии и истории Украины, главным образом Южной Украины и Запорожья. Во время защиты мною диссертации в Москве отмечалось, что мои труды внесли ценный вклад в историографию Украины³³. Мой доклад во Львове в июне 1941 г. имел большой успех³⁴. Эти факты показывают, что я, как историк Украины, известна не только в Киеве.

Я была замужем за известным историком Украины и историком украинского права акад. Н. П. Василенко, бывшим министром просвещения во время гетманства.

Таким образом и по происхождению, и по личной деятельности, и по семейным связям я неразрывно связана с лучшими представителями украинской общечеловечности. Академики Крымский, Ефремов, Багалея³⁵, Вернадский³⁶, семья Старицких³⁷ были моими ближайшими друзьями, и утверждение, что я не «украинка» и «чужа людина» не имеет никаких оснований. Правда, я человек по преимуществу кабинетный, педагог, исследователь; я никогда не принадлежала к политическим партиям и каким-либо группировкам и возможно, что для членов некоторых из них я действительно «чужой человек».

Ввиду того, что увольнение от должности является одной из наиболее тяжелых форм наказания, что в моем деле усугубляется весьма странными и необычными обстоятельствами, я обращаюсь к Вам, как к одному из высших представителей власти руководящему личным составом, с просьбой разъяснить, допустимо ли подобное обращение с научными работниками, добросовестно выполняющими свои обязанности и возможно ли ему рассчитывать на какую-либо защиту своих прав, нарушенных таким образом и по таким мотивам.

Директор института археологии

д-р Полонская-Василенко

10/1—42.

ЦДАМЛМ Украины.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 291.— Арк. 1—2. Машинопис.

№ 11

1942 р., вересня 23.— Лист Н. Д. Полонської-Василенко до А. І. Яковліва з приводу видання документів з історії Магдебурзького права.

Вельмишановний Андріє Івановичу³⁸.

Велике спасибі Вам за Вашого листа, за те, що Ви так швидко відгукнулися. Я хотіла писати Вам сама, але якось вгадала і дуже рада, що Ви звернулися до мене. Широ дякую за Вашу позицію надрукувати Магдебурзьку збірку³⁹. Я ще не втрачаю остаточної надії на те, що вона знайдеться. Можливо, що рукопис з видавництва Академії Наук не був знищений, але до цього часу його не знайдено. Коректурні аркуші я найближчими днями надішлю Вам, додавши до них невеличку передмову. Крім того, я хочу надіслати Вам статтю Ник [олая] Прок [офьевича] про магдебурзьке право. Взагалі в справах спадщини його я єдиний й повноправний спадкоємець як його удова, й інших спадкоємців він не мав.

Складніше справа з другом праці Ір. Черкаського⁴⁰: ми знаємо, де він: його було заарештовано 20 липня 1941 р., і ми не знаємо, яка доля його: чи його вивезено, чи немає на світі. Таким чином, я не маю юридичного та й морального права розпоряджатися його працею. Якби то мова йшла про збірник в цілому — інше діло, що ж до

окремого видання, це незручно. Спадкоємців її взагалі родичів його я не знаю, та й не знаю навіть, чи існують вони на білому світі.

Працю Вашу я знаю, мені залишив її в тимчасове користування проф. Клейн⁴¹. Проф. Окиншевич⁴², якого я бачила вчора, сказав мені, що не має її, й просив навіть передати для тимчасового користування примірник Клейна. Якби була можливість надіслати мені Вашу монографію, не дурно звичайно, я була б дуже вдячна Вам. Взагалі тут з новими книжками дуже зле: не маю ні Ваших праць, ні Д. І. Дорошенка⁴³, ні Б. Крупицького⁴⁴, окрім тих, що він мені ласкаво надіслав. Тому, наприклад, я затримую цілком готову працю, пустити яку до друку в Празі чи Львові неможливо, не ознакомившись з одною з праць д-ра Андрусика⁴⁵. І таких прикладів звичайно багато.

Що знаєте й що маєте з статей Ник[олая] Прок[офьевича]. Якби я знала, я б надіслала Вам дещо в відбитках. Можливо, що Ви не знаєте його нарисів про «Права, по котормым судится малор[оссийский] народ»⁴⁶.

Дуже добре, що Ви нарешті звернули увагу на цей виключного значення пам'ятник українського права. Від широкого серця бажаю Вам успіху в цій великій справі. Перед ліквідацією юридичного відділу Академії Наук в комісії по вивченню історії зах[ідно] руськ[ого] та українського права стояло питання про видання корпусу українського права, починаючи з договорів з греками та Руської Правди. На жаль, нічого не вдалося здійснити, крім збірки грамот Магдебурського права, але й вона заринула в видавництвах.

На все добре, сподіваюсь, що наше знайомство, що почалося з листування, повернеться на персональне, а поки що чекаю на Вашого листа.

Тарасівська 20, кв. 5

23/IX—42

ВР ЦНБ АН України.— Ф. 42.— Спр. 166.— Арк. 1—2. Машинописна копія.

№ 12

1945 р., січня 30. Коротка біографія, написана Н. Д. Полонською-Василенко для Українського Вільного Університету в Празі.

Народилась 31 січня ст. ст. 1884 р. в м. Харкові; батько Д. П. Меньшов був українцем з Слобожанщини, військовий старшина.

Р. 1901 скінчила Київську Фундуклеївську гімназію.

Р. 1911 скінчила Вищі Жіночі Курси у Києві, Істор[ико]-Філ[ологічний] факультет.

Р. 1913 скінчила Іст[орико]-Філ[ологічний] Факультет Київськ[ого] Університету Св. Володимира.

Р. 1913—16 склала магістерський іспит в Київськ[ому] університеті; року 1940 захистила дисертацію на ступінь доктора історичних наук в Всесоюзній Академії Наук.

З 1910 року викладала до 1924 року історію та географію в жіночих та хлоп'ячих гімназіях Києва.

Рoku 1912 була обрана асистентом Вищих Жіночих Курсів у Києві; року 1916 обрана приват-доцентом К[иївського] Унів[ерситету] Св. Володимира, залишалась до ліквідації його р. 1920. Завідувала університетським кабінетом археології.

Р. 1916 обрана проф. В[ищих] Жіночих Курсів А. В. Жекуліної, Географічного Інституту, Народного Університету. Рoku 1918 Археологічного Інституту. Залишалась там до року 1924, коли Інститут було ліквідовано. Рoku 1927—1933 була професором Київського Державного Університету.

Головну увагу приділяла науково-дослідницькій праці: з 1924 р. була старшим науковим співробітником Української Академії Наук до 1934 р., коли була звільнена. Повернулася до Академії р. 1937 спочатку до Інституту Економіки, з 1938 р.— до Інституту Історії. Залишалась до 1941 р.

Рoku 1941 була призначена директором Інституту археології Академії Наук (в жовтні, залишалась до грудня). З грудня 1941 р. призначена директором К[иївського] Центрального Архіву Давніх Актів. (Залишалась до евакуації Києва до вересня 1943 р.).

З жовтня 1943 р. була референтом культ[урної] праці УЦК⁴⁷ у Львові. В 1944 р. була обрана УВУ⁴⁸ в Празі читати лекції з правами «лербеауф фрагте»⁴⁹.

Була членом наукових товариств: «Товариства прихильників соціальних студій», «Історичного товариства Нестора Літописця», «Охорони пам'яток мистецтва», «Старого Києва», «Вченої Архівної Комісії в Симферополі», «Музея Переходової доби» в Києві, «Українського Історично-Філологічного Товариства» у Празі.

Була членом наукових з'їздів: Обласного археологічного з'їзду в Костромі р. 1909, Всеросійського Археологічного З'їзду в Новгороді р. 1911; Архівного з'їзду в Харкові р. 1927; історичної сесії Української Академії Наук у Львові р. 1941.

30/І. 1945.

Н. Полонсько-Василенко
Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України.— Ф. 3859.— Оп. 1.— Спр. 221.— Арк. 27—27 зв.— Машинописна копія.

¹ Меньшов Дмитро Петрович (1855—1917) — батько Н. Д. Полонської-Василенко, військовий діяч та історик, служив у Харкові та Києві, у Києві був начальником Головного артилерійського складу, з 1915 р. генерал-лейтенант, помічник начальника артилерійського постачання Південно-Західного фронту, у 1917 р. гарматний отаман Української армії. Одяг із засновників Військово-

Історичного товариства у Києві. Праці переважно за історії фортифікаційного будівництва в Україні.

³ *Меньшова Марія Федорівна* (?—1918) — мати Н. Д. Полонської-Василенко, з роду потомствених дворян Мухортових.

⁴ Києво-Фундуклеївська жіноча гімназія відомства імператриці Марії у Києві — один з провідних і привілейованих жіночих навчальних закладів того часу. Знаходилась на вулиці Фундуклеївській, буд. № 6.

⁵ Як згадував останній чоловік Н. Д. Полонської-Василенко Олександр Михайлович Моргун (1874—1961), Наталія Дмитрівна з дитинства дуже любила танцювати і цю пристрасть зберігала все життя.

⁶ *Василенко Микола Прокопович* (1866—1935) — другий чоловік Н. Д. Полонської-Василенко. Український історик права, публіцист, академік ВУАН, її другий президент (1921—1922), посідав посаду міністра освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського. За радянської влади зазнав переслідувань за свою колишню політичну діяльність.

⁷ Лист Н. Д. Полонської до М. П. Василенка написаний у дуже складний період життя Наталії Дмитрівни. Упродовж 1918—1923 рр. вона двічі перенесла тиф, іспанку, а весь 1922 р. пролежала з ендекардитом, мала хворе серце, з 30-х років вона стала інвалідом III групи.

⁸ *Мухортова Ніна Іванівна* — тітка Н. Д. Полонської-Василенко по материнській лінії.

⁹ *Мотрона Іванівна* — служниця, що допомагала хворій Н. Д. Полонській.

¹⁰ Як пригадувала Наталія Дмитрівна, 15 травня 1897 р. вона вперше зустріла свого майбутнього чоловіка М. П. Василенка, що викладав у Києво-Фундуклеївській жіночій гімназії. У 1923 р. Н. Д. Полонська та М. П. Василенко побралися.

¹¹ *Кримський Агатангел Юхимович* (1871—1941) — український сходознавець, славіст і письменник, академік ВУАН з 1918 р. У 1918—1928 рр. неодмінний секретар ВУАН. В 1921—1929 рр. очолював Інститут української наукової мови.

¹² *Єфремов Сергій Олександрович* (1876—1939) — український історик літератури, публіцист, видавець, активний громадський діяч. Був засновником Української демократичної радикальної партії (УДРП), Товариства українських поступовців (ТУП), Української партії соціал-федералістів (УПСФ), в Центральній Раді у 1917 р. займав посаду секретаря з міжнародних справ. Академік ВУАН з 1919 р., віце-президент ВУАН з 1923 р.

¹³ Науково-дослідна кафедра історії України у Харкові була створена академіком Д. І. Багалієм у жовтні 1921 р. Навколо кафедри групувалися відомі українські вчені: В. О. Барвінський, М. В. Горбань, О. П. Оглоблін, В. О. Романовський, М. Ф. Сумцов та ін. Кафедра поділялась на секції історії України, історії Росії, історії українського права, етнографії, етнології та краєзнавства. Крім того, при кафедрі функціонували комісії: словібська, бібліографічна, техніки історичного дослідження та аспірантська. Кафедра мала філіал в Одесі та відділ аспірантів у Києві.

¹⁴ *Базалій Дмитро Іванович* (1857—1932) — український історик і громадський діяч, академік ВУАН з 1918 р. З 1919 р. очолював історико-філологічний відділ, член президії ВУАН, віце-президент ВУАН. Упродовж 1921—1932 рр. голова науково-дослідної кафедри історії України у м. Харкові.

¹⁵ *Оглоблін Олександр Петрович* (1899—1992) — відомий український історик. Професор науково-дослідної кафедри історії України в Харкові, керівник комісії соціально-економічної історії України XVIII — початку XIX ст. (з 1929 р.), директор ряду архівів, в 1937—1941 рр. працював в Інституті історії України АН УРСР, за часів німецької окупації Києва голова міської управи (вересень — жовтень 1941 р.), в 1942—1943 рр. — директор Музею-архіву переходною доби; з 1944 р. в еміграції.

¹⁶ *Левченко Микола Захарович* (1900—1934) — український етнограф, фольклорист. Секретар і помічник академіка А. Ю. Кримського, який його усиновив. Директор видавництва ВУАН. Секретар Етнографічної комісії.

¹⁷ Мова йде про академічний збірник «Праці Комісії соціально-економічної історії України» (К., 1932.— Т. 1), де була вміщена названа стаття Н. Д. Полонської-Василенко. В ній історик на базі великого архівного фактажу дійшла висновку, що головною причиною ліквідації Запорозької Січі було непорозуміння між козацькою старшиною та імперськими амбіціями нової адміністрації на чолі з князем Потьомкіним.

¹⁸ *Скальковський Аполлон Олександрович* (1808—1899) — російський і український історик, статистик, економіст, етнограф, письменник і публіцист, член-кореспондент Петербурзької АН з 1856 р. Один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей.

¹⁹ *Воронцов Михайло Семенович* (1782—1856) — російський державний діяч, генерал-фельдмаршал (1856), князь. З 1823 р. новоросійський генерал-губернатор і намісник (з 1828 р. генерал-губернатор) Бессарабії, у 1844—1854 рр. намісник на Кавказі.

²⁰ ЦАУ — Центральне архівне управління.

²¹ *Потьомкін Григорій Олександрович* (1739—1791) — російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал (1784), фаворит і найближчий помічник імператриці Катерини II. Сприяв освоєнню Південного Причорномор'я. З ініціативи Потьомкіна 1775 р. було зруйновано Запорозьку Січ.

²² *Калнишевський Петро Іванович, Калниш* (бл. 1690—1803) — останній кошовий Запорозької Січі (1762; 1765—1775). Після зруйнування Січі у 1775 р. Калнишевського було ув'язнено в Солов'євському монастирі, де він пробув 25 років.

²³ Мова йде про події російсько-турецької війни 1768—1774 рр., в якій брали участь запорозькі козаки. Частина запорозців перебувала під командуванням Г. О. Потьомкіна. Життя запорозців, їх звичаї та сміливість так сподобались Потьомкіну, що він і собі захотів приписатися до запорозького товариства і звернувся з цього приводу до кошового з листом від 15 квітня 1772 р., в якому, називаючи Калнишевського батьком, просив милостиво зарахувати його до Кущівського куреня. Запорозці прийняли Потьомкіна до товариства і дали йому січо-

ве привіє Грядця Нечоса (князь козака на голові вишну перуку). Тоді ж Потьомкіну було видано й атестат про належність до козацтва.

³⁰ Йдеться про кошового Олешківської Січі на Кардашевському лимані у 1710—1714 рр. Малашевича Івана Олексійовича і про його записку, складену 1734 р. для царського уряду, коли запорозькі козаки повернулися з Туреччини в Україну.

³¹ *Лазаревський Олександр Матвійович* (1834—1902) — український історик, член Історичного товариства Нестора-Літописця при Університеті Св. Володимира, один із засновників журналу «Киевская старина».

³² ВБУ — Всенародна бібліотека України (тепер Центральна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського АН України).

³³ Мабуть, мова йде про *Кравченка Василя Григоровича* (1862—1945) — відомого українсько-го краєзнавця. Врховуючи, що В. Г. Кравченко був заарештований в 1929 р. як учасник надуманої «справи СВУ», Н. Д. Полонська-Василенко могла навмисне змінити його ініціали.

³⁴ *Біднов (Беднов) Василь* (1874—1935) — історик церкви, освітній і громадський діяч, з 1910 р. викладав у духовній семінарії в Катеринославі, де досліджував українську старовину. З 1922 р. в еміграції, викладав в Українському Вільному Університеті у Празі.

³⁵ *Тищенко Микола Федорович* (1893—?) — український історик. Деякий час працював в історичних установах під керівництвом академіка М. С. Грушевського, в Комісії історії українського права. Репресований у 1938 р.

³⁶ П'єса «Красный петух» написана відомою письменницею та громадською діячкою Л. М. Старицькою-Черняхівською (1868—1941), якій як засудженій у справі СВУ було заборонено друкувати літературні твори. Тому Людмила Михайлівна вимушена була підписувати роботи правірцем своєї сестри О. М. Степаненко.

³⁷ *Гог'є Юрій Володимирович* (1873—1943) — історик і археолог, академік АН СРСР з 1939 р. Досліджував історію СРСР з часів палеоліту до кінця XIX ст.

³⁸ *Пічета Володимир Іванович* (1878—1947) — історик, академік АН СРСР з 1946 р. Праці з історії Росії, Білорусії, Польщі, Литви і України (періодизація історії України, етногенез українців, Національно-визвольна війна 1648—1654 рр.).

³⁹ Див. прим. 14.

⁴⁰ Н. Д. Полонська-Василенко захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук в Інституті історії СРСР (Москва) 18 жовтня 1940 р.

⁴¹ Йдеться про наукову сесію АН УРСР, що відбулася 3—7 червня 1941 р. у Львові.

⁴² Див. прим. 10, 11, 13.

⁴³ *Вернадський Володимир Іванович* (1863—1945) — природознавець, академік, перший президент АН УРСР (1918—1921).

⁴⁴ Мова йде про Л. М. Старицьку-Черняхівську та її чоловіка О. Г. Черняхівського, з якими у Н. Д. Полонської-Василенко встановилися дружні взаємини.

⁴⁵ *Яковле Андрій Іванович* (1872—1955) — видатний учений-правник, громадський і політичний діяч. Закінчив факультет права Юр'ївського та Київського університетів, досліджував київські архіви. У 1917—1918 рр. член Центральної Ради, директор її Канцелярії, голова надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Голландію та Бельгію. З 1923 р. в еміграції. Доцент, професор Українського Вільного Університету у Празі (1930—1931, з 1945 р. його ректор). По закінченні другої світової війни перебував у Бельгії, з 1952 р. у США.

⁴⁶ Йдеться про збірник документів (грамот і привілеїв) про встановлення Магдебурзького права в містах України (2 томи), що підготував археограф-правознавець В. О. Романовський під керівництвом академіка М. П. Василенка. У 1943 р. Н. Д. Полонська-Василенко передала три аркуші коректури професору А. І. Яковліву, а він переслав їх з німецьким перекладом до Магдебурзького університету, який підготував збірку грамот. Дальша доля цих архівних матеріалів не відома.

⁴⁷ *Черкаський Гринарх Ювеналович* (? — 1941) — історик українського права. Був заарештований у 1934 та 1941 рр.

⁴⁸ *Клейн* — професор, представник особоуповноваженого німецького державного міністра для завідування слов'янськими науковими установами.

⁴⁹ *Окіншевич Лев Олександрович* (1898—1980) — історик українського права, учень М. П. Василенка. У 1921—1933 рр. науковий співробітник ВУАН та секретар Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. У 1933 р. професор Нижинського інституту Народної Освіти. З 1944 р. в еміграції. В 1945—1949 рр. професор Українського Вільного Університету (ВВУ), з 1954 р. співробітник Конгресової Бібліотеки у Вашингтоні.

⁵⁰ *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882—1951) — історик, публіцист, громадський і державний діяч. Вчився в університетах Варшавському, Петербурзькому і Київському, останній закінчив 1909 р. Член Товариства українських поступовців (ТУП). В 1917 р. генерал-губернатор Галичини і Буковини, в травні — листопаді 1918 — міністр законодання справ Української Держави. З 1919 р. в еміграції. В 1921—1951 рр. професор ВВУ (у Відні, Празі й Мюнхені), в 1926—1931 рр. директор Українського Наукового Інституту в Берліні.

⁵¹ *Круницький Борис Дмитрович* (1894—1956) — історик, з 1920 р. вихованець Київського і Берлінського університетів, з 1920 р. в еміграції в Німеччині, науковий співробітник, а згодом професор Українського Наукового Інституту в Берліні, доцент (з 1932 р.) і професор (з 1941 р.) ВВУ, дійсний член НТШ. Праці з історії України XVII—XVIII ст.

⁵² *Андрусак Микола* (нар. 1902) — історик, професор ВВУ, дійсний член НТШ. Праці переважно з історії Галицько-Волинської держави, козацчини, національного відродження Галичини.

⁵³ Йдеться про роботу академіка М. П. Василенка «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII ст.» (Стаття вміщена в «Ювілейному збірнику на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шіст-

десятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності». ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу, № 76.— К., 1928.— Т. 1.— С. 245—252).

⁴⁷ УЦК—Українська Церковна Комісія, створена з ініціативи митрополита А. Шептицького у Львові з метою видання та дослідження церковних пам'яток.

⁴⁸ УВУ—Український Вільний Університет у Празі.

⁴⁹ *Lehrbeaftagter* (нім.)—дослівно не перекладається. Щось на зразок: викладач з ви-пробувальним терміном.

БОРЕЦЬ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

Творча спадщина Микити Юхимовича Шаповала і саме його ім'я донедавна було мало відомо широкій громадськості України. Адже він був причетний до діяльності Центральної Ради та Директорії, брав активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу, а отже, сама згадка про нього неодмінно супроводжувалась визначенням «ворог українського народу». Зараз праці М. Ю. Шаповала—поета, публіциста, громадсько-політичного діяча і вченого—дістають із «спецхранів». Ми маємо можливість ознайомитися з його політичними та філософськими поглядами, з оцінками подій 1917—1920 рр. в Україні одного з їх активних учасників. Для істориків особливо цікава його робота «Велика революція і українська визвольна програма» (Прага, 1928), про зміст та ідейну спрямованість якої дають певне уявлення назви основних її частин: «Засади української визвольної програми», «Велика Революція на Україні. Доба 1917—20 рр.», «Доба брехні, терору і здирства (Большевізм на Україні)».

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фондї М. Ю. Шаповала зберігаються рукописи багатьох його праць, автобіографія, біографія, написана його дружиною—Ольгою Філаретівною Шаповал, та багато інших документів. Серед них рукопис доповіді, з якою М. Ю. Шаповал виступив у листопаді 1920 р. в Празі з нагоди річниці проголошення Української Народної Республіки (ЦДАВО України.— Ф. 3563.— Оп. 1.— Од. зб. 51.— Арк. 94—114а). Це його перша узагальнена оцінка української революції.

М. Ю. Шаповал народився 26 травня (8 червня) 1882 р. в селі Сріблянка Бахмутського повіту на Катеринославщині в селянській родині. Навчався в народній школі, у 1898 р. з відзнакою закінчив Комишуватську двокласну школу в Бахмутському повіті, вступив у Новоглухівську лісову школу в Куп'янському повіті на Харківщині, у 1900 р. закінчив її, одержавши звання лісовода. У 1906 р. в чині підпоручика закінчив Чугуївське юнкерське училище. Навчався в Харківському університеті, де з захопленням слухав лекції Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, у 1917 р. був студентом Київського комерційного інституту. Але жодного вузу не закінчив. Як писав він сам у автобіографії, «в першому випадку через брак коштів, а в другім—через призов до війська і виконання громадських обов'язків під час революції та будівництва української державності» (ЦДАВО України.— Ф. 3573.— Оп. 1.— Од. зб. 118.— Арк. 1).

Ще з юних літ М. Ю. Шаповал намагався знайти відповіді на питання про шляхи розвитку суспільства, захопився соціалістичною ідеєю. Він не приймав марксистської інтерпретації соціалізму, а обґрунтовував український народницький соціалізм з урахуванням конкретних історичних обставин України та її минулого.

За організацію революційного гуртка та пропаганду серед солдат під час військової служби М. Ю. Шаповал був заарештований і вісім місяців просидів у Варшавській цитаделі. Суд виправдав його через відсутність доказів, але з війська він був звільнений як «політично неблагонадійний».

Прибувши в 1908 р. до Києва, М. Ю. Шаповал зайнявся літературною працею, писав вірші, статті, які друкував під псевдонімами М. Сріблянський, М. Бутенко. Вийшли збірки його поезій «Сни віри» (1908), «Самотність» (1910), «Лісові ритми» (1917), нариси «Жертви громадської байдужості» (1910), «Шевченко і самостійність України» (1917), «Листи з лісу» (1918). Разом з П. Богацьким М. Ю. Шаповал видавав журнал «Українська хата» (1909—1914).

За яку б справу не брався М. Ю. Шаповал, він робив її творчо, захоплено. Так, у 1911—1917 рр., працюючи лісничим у маєтках М. І. Терещенка, організував тут бу-

діяльність паркетної фабрики, парової сушильні, залізниці, вирощував лісові культури, займався й літературно-публіцистичною діяльністю, працював над книгами «Про ліс», «Лісова справа на Україні».

З приходом революції 1917 р. М. Ю. Шаповал розгорнув надзвичайно активну діяльність. Виступив одним із організаторів Української партії соціалістів-революціонерів, був членом її Центрального Комітету, членом Центральної Ради та її Комітету (Малої Ради). З 28 березня до 1 жовтня 1917 р. працював у Київській повітській земській управі, а також Київським повітовим комісаром Тимчасового уряду. З 1 жовтня перейшов на посаду директора лісотехнічного економічного відділу лісового департаменту, був головою Крайового українського лісового комітету.

2 грудня 1917 р. М. Ю. Шаповала призначають Генеральним секретарем пошт і телеграфів у кабінеті В. Винниченка, разом з яким він готує текст IV Універсалу Центральної Ради.

Восени 1918 р. М. Ю. Шаповал — один із організаторів протигетьманського повстання, заступник голови, а потім голова Українського Національного Союзу. За часів Директорії в уряді В. Чехівського був міністром земельних справ (грудень 1918 — лютий 1919 р.), автором законів про землю і ліси в Українській Народній Республіці.

З 1919 р. М. Ю. Шаповал в еміграції, спочатку в Будапешті (1919—1920), а з осені 1920 р. — у Празі. Тут він заснував Український Громадський Комітет і в 1921—1925 рр. його очолював. Ця громадська благодійницька організація за допомогою празького уряду організувала Українську господарську академію в містечку Подебрадах поблизу Праги (1922) та Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923). М. Ю. Шаповал виступив організатором Всеукраїнського Робітничого Союзу в Чехо-Словаччині, видавцем і редактором журналу «Нова Україна» (1922—1928 рр.).

На запрошення українських робітників США М. Ю. Шаповал двічі виїжджав до Америки та Канади, де читав лекції про українську революцію, закликав робітників підтримати боротьбу за визволення України. При матеріальній підтримці тих же робітників був створений Український Робітничий Університет як школа заочного навчання (1927) з метою популяризації суспільних наук серед широких мас українського народу.

У 1924 р. М. Ю. Шаповал реалізує свою заповітну мрію — засновує Український соціологічний інститут у Празі (УСІ). Він став його директором і керував відділами соціології і політики. Співробітниками інституту були професори С. Шелухін, О. Ейхельман, Л. Білецький, С. Русова та ін. За участю М. Ю. Шаповала в 1925—1927 рр. виходив збірник УСІ «Суспільство». Під грифом Українського соціологічного інституту (Український інститут громадознавства) вийшов ряд соціологічних праць М. Ю. Шаповала: «Українська соціологія» (Прага, 1927), «Система суспільних наук і соціографія (Народознавство)» (Прага, 1932), «Соціографія України» (Прага, 1933), «Міжнаціональне становище українського народу» (Прага, 1935), «Соціологія українського відродження (З соціології і політики національного відродження)» (Прага, 1937) та ін.

На підставі доповідей професорів Українського вільного університету в Чехо-Словаччині С. Шелухіна та Л. Білецького загальні збори Наукової Ради Українського соціологічного інституту присвоїли М. Ю. Шаповалу ступінь доктора соціології.

Помер М. Ю. Шаповал 25 листопада 1932 р. у Ржевницях біля Праги, де й похований.

Перу М. Ю. Шаповала належить понад 350 науково-публіцистичних праць. Одну з них ми пропонуємо вашій увазі.

МИНУВШИНА І БУДУЧИНА УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Першу половину листопада місяця українська історіографія запише як найвидатніші пункти розвитку нашої політичної думки і громадської творчості: 7 листопада 1917 року оповіщено республіку українського народу як вищу форму державного забезпечення нашого народу, а 16-е листопада 1918 року — день революційного відновлення її.

І стануть ці дні історичними всенародними святами, як наші лютневі шевченківські іди (25—26 лютого) **, що притягають увагу всякої людини, яка говорить українською мовою, яка дихає українським повітрям волі і правди.

Забудуться незабаром наша туга, журба, поневіряння на чужині, невимовні страждання на Україні, розтоптаній чоботом брутальної окупації, завойовницького насилля ворогів і не менш ворожих «приятелів». Забудеться наше безголов'я, наша розтіч, наші сіренькі почуття і безкрилі думки, але не забудуться очищені від сміття і брудних відтінків наші діла, великий твір нашого покоління — принцип української державности і його реальна форма — Республіка українського трудового народу.

Забуті постаті минулого, великі тіні нашої історичної бувальщини — вони написали великі сторінки боротьби за волю і незалежність, за визволення трудового люду, але ви на тих сторінках не прочитаете тих магічних слів, що вивершили наші змагання, що дали їм закінчений зміст — Українська Республіка!

В цих двох словах виблискує бриліант української громадської думки і творчості, в закінченій, досконалій, логичній формулі історичних стремлінь українського народу. Будучі покоління будуть коментувати ці слова, наповняти тим або іншим змістом, комбінуватимуть складники цього змісту, але вони не переживуть такої радості народження, яку вже пережили ми, їм не доведеться вимовити великі слова в перший раз, бо вже їх вимовило наше покоління.

Не то що вимовило, а створило їх зміст в житті.

Створити нові слова — значить створити новий зміст в житті, а створити новий зміст — значить повернути колесо історії по своїй волі, значить створити нову історичну епоху, потрясти основи старого світу і обновили плодющу землю життєвої творчості, дати нові цінності, утворити великі дні в історії народу.

А великі дні завжди по своїй суті великі свята.

Хоч по тих днях прийшли інші дні нещастя, упокорення, злиднів — тим краще сятимуть великі дні і освітлюватимуть темні шляхи життя своїм негасимим сяйвом. Так світить сонце в душі того, хто вже його бачив, хоч потім його лиха доля і осліпила.

Не забуде український народ тих днів, коли на українській землі була стверджена його сила і воля. Спомин про ці дні і туга за ними будуть боевою силою відродження державности України, а коли державність народу стане довершеним фактом — ці дні будуть великими святами.

7 листопада є твором тієї організаційної форми нашої боротьби, яка називається — Центральна Рада, 16 листопада є твором другої організаційної

* Збережено правопис оригіналу.

** Шевченківські дні за старим стилем.

форми, яка зветься Національним Союзом і його революційним вивершенням — Трудовим Конгресом.

Обидві ці організаційні форми української революції створено українськими руками, в обидві з їх вкладено найкращі заповіді українського визвольного руху, думи, надії, сподівання і мрії всіх поколінь українського народу і всіх кращих його представників. Ці форми Української Революції творились в різних історичних обставинах, при іншому відношенні суспільно-політичних сил, при іншому запасові свідомости і досвіду, тому є між ними великі зовнішні різниці, хоч разом з тим є і велика внутрішня *спільність*, бо обидві вони творилися майже тими самими руками, тими самими людьми, двигали їх ті самі основні громадські сили українського визвольного руху.

Щоб ми ближче уявили ті різниці і ще ясніше побачили спільність, я дозволю собі трохи спинитись ближче біля цього питання.

Центральна Рада

Доба Центральної Ради — це ціла історична епоха, яку можна поділити на два періоди. *Перший*, коли українська справа із стану небуття виринула на поверхню життя і досягла протягом короткого часу свого кульмінаційного розвитку в *політичному* напрямі; графічно його можна намалювати в формі кривої лінії, від нуля аж до максимуму, до логичного закінчення — здійснення суверенітету українського народу на його землі. *Другий* — це хитання кривої на горизонталі державности короткий час і упадок її 29 квітня 1918 р. Цей упадок характеризується тим, що впала державність *українська* як з'явище територіальне, позбавлене українського національного змісту, без огляду на бутафорсько-український вигляд, що мав московський гетьманат на Україні.

Обидва згадані періоди діяльності Ц. Ради мають інший суспільно-психологічний і господарсько-культурний характер. Перший період можна б назвати періодом організації українських національних сил. Хто був у той час на Великій Україні, той бачив і не забуде ніколи того вихрування нашої стихії, буйного розцвіту українства, що росло само в собі з незвичайною швидкістю, вибиваючись з-під кори московської революційної влади на Україні. Від непомітного в перші дні революції зв'язку українського взаємно-інформаційного центру через кілька місяців виріс могутий центр української громадськості, політичної сили і державної влади. Організація військових, учительських, культурних, економічно-кооперативних, селянських і робітничих мас проходила як поетичний, казковий «Зелений шум» по степах і лісах України, потрясаючи «єдиним всеросійським революційним фронтом», цебто «єдиністю і неподільністю Росії». Цей період розвитку українських сил дивував друзів, приголомшував ворогів і завершився днем 7 листопада оповіщення України Республіки. Українські елементи, переважно інтелігенція, були провідниками цього чарівно-прекрасного процесу. Кожний українець без довгих слів знав на всякому місці, що йому треба робити — він передумав, пережив розумом, викохав у серці свої бажання: свободу національно-культурної діяльності, українізацію школи, автономію України у федеративній Росії. Це була програма, давно знана кожному українцеві, і тому не дивно, що переведення її в життя відносно легко, вільно йшло аж до 7 листопаду, коли було оголошено автономну Українську Республіку у федеративній Росії — програму вже було культурно-психологічно вичерпано, декларативно пережито. Відціль почався другий період — державної політики України, період хитання, гарячкового безпрограмового хватання за всяке діло без ясної мети. Що робити в соціяльній перебудові — було вже не ясно. Знали, що землю треба одібрати від поміщиків, але не знали, що робити з системою господарства — з капіталізмом. Роблючи замах на частину капіталу — на землю, — були переконані в нормальности залишення капіталізму, наївно вірячи в порозуміння з ним. Большевицький переворот в Росії, зрив війни, переговори салдатів про перемир'я — це те, до чого українство не було внутрішньо-

приготоване. Старі методи думання повели старими шляхами: українська політика, проголосивши «нейтралітет», разом з тим почала захищати своїм ще молодим тілом Донщину: не пустила на неї большевиків, пропустивши одночасово туди отряди Дроздовського, з яких виросла добровольчеська армія Корнілова, Денікіна, Врангеля.

Українство бентежилось, метушилось, не знало, що робити з проблемою «соціальної революції», проблемою «самостійности», цукроварнями, фінансами, військом, федерацією і т. д. Хитання, нерішучість, ослаблення, нарешті, конвульсійні акти: самостійність, Брест-Литовський мир, земельний закон, війна з большевиками, союз з німцями, нейтралітет супроти Антанти — і т. д. Все це позбавлено внутрішньої логіки, політичної архітекτονіки і стилю, суперечне в собі і коструbate.

Українство гіпертрофічно виросло за межі свого органічного розгону, далі знайомих горизонтів своєї думки і дезорієнтувалось: ніби спаралізоване, завмирало тіло нашого життя, втихав радісний трепет і рух творчих сил. Українство ослабло морально і впало організаційно. Німці і гетьманщина прийшли як логичний наслідок того головокруження, що сталося на нечуванних висотах, куди загналось українство. Доки українство йшло з знайомою, вимученою роками програмою, воно було бадьорим і революційним, воно давало зміст народному життю, але ставши на верховинах політичної влади, воно не мало соціальної програми, стояло бідне соціальний змістом, і так недавно зентузіазмовані маси пішли за лозунгами миру, землі, за *большевиками*. Большевиків-українців як політичної думки і сили не було, тому маси *пішли* за російським большевизмом, за революцією.

І тоді впала та висока, показна, нашвидку наметана будівля, під якою наш народ не міг знайти захисту від соціальної негоди, визиску своєї праці. Соціальна буря зруйнувала слабу Ейфелеву башту скороспілого будівництва.

Національний Союз

Гетьманщина і панування російської чорної реакції вернуло Україну до майже первобутного соціального рабства незалежно від бугафорської українщини, в яку загорнулась, художньо задрапирувалась чорна московська реакція і німецька окупація.

На руїнах нашої великої легенди, так брутально розтоптаній німцями, українство отямилось і почало напружено освідомлювати свій стан.

Перше, головне, що кидалось у вічі, що народня душа українська — повна гніву проти «України», «Центральної Ради». «Прийшла Україна, привела німців і пішла». Несправедливо, неправильно, але — факт. Гетьманат і німці втопили українську справу — в бруд. Вакханалія грабіжу, насильств, ревізій, контрибуцій, ніби шабаш відьом на Лисій горі, — це все йшло, як буря, вина за все це зложена була народом на «Україну».

І тоді українська політична думка, що не пішла на компроміс з гетьманатом, прийшла до переконання, що треба організуватись для боротьби за революцію. Ідея революції знов прийшла, як вістник відродження і визволення. Об'єднання українських політичних партій і громадських організацій в Національному Союзі — така була організаційна форма ідеї української революції. Умірковані елементи хотіли за всяку ціну помиритись з гетьманатом, але буржуазний вампір чорної московської реакції не пішов на компроміс, бо він хотів ззісти Україну, а умірковане українство, записуючи душу цьому вампірові, хотіло зберегти Україну. Зрозуміло, що ці бажання є непримиримі суперечности. Огонь і воду примирити не можна. Поки йшла торгівля з гетьманатом, тимчасом організувалось грандіозне повстання во ім'я самостійної народно-трудової України. І коли гетьманат 14 листопада зкинув усі фігові листки і виступив перед українством в огидній наготі чорно-реакційного московства, тоді ударив дзвін другої української революції. Українство нарешті насмілилось ударити в цей дзвін всенародного бунту!

І ви бачили чудо: як повстала вся трудова Україна в свитках і латаних кожухах, як запрацювало народне інтенданство, як заворушився кожний

хутір, як рушили з убогих хат убогі люде і з незвичайною, нечуваною дисциплінованістю і порядком, єдиною волею, як одна душа, ударила на ворога, піднявши прапор Самостійної України, народної, трудової, селянської, робочої України! Хіба б згода з гетьманом зробила таке чудо? Хіба б увесь світ звернув увагу на підлий акт признання рабом свого рабства? Раб буває великим, коли він виступає в бунті за своє ростоптане право.

Україна на території 9 губерній через один місяць була вже Народною Республікою, з великим військом, повним огнем революції: проти чорного світу, проти капіталізму дихав цим огнем розверзтий повстаннями кратер української революції. Україна встала з багна пониження в світо-зоряній славі. Таке було відродження.

Але коли в Києві українська влада, влада революції почала з першого кроку орієнтуватись на признання Антанти, то зрозумілим була її пасивна політика залицяння до антантських консулярів, які вимогли звільнення тисяч кількох чорносотенних полонених офіцерів, офіцерів, що розстрілювали безощадно наш трудовий люд, що воювали проти України. А натомість українські праві кола, що насипались в революційну армію і державну адміністрацію, повели грубу агресивну протиревольційну політику, особливо натискуючи проти робітництва і селянства.

Вся трудова революційна маса була гірко вражена. Довірря, яким народ обдарував українську революційну владу, було похитнуте і незабаром розбите. Антанта була в Одесі і разом з денікінцями люто, образливо потріпувала і топтала все, що є найсвятіше для українства. Тоді український народ вдруге покинув свою владу і пішов за тими, хто обіцяв йому *чесну революцію*. І на цей раз був російський большевизм тією революційною принадою, на яку пішов зражений український народ, що ледви позбувся німців, приніс колосальні жертви в боротьбі проти їх і мусів за те... прийняти Антанту.

Недовго продовжувалась агонія Директорії — розійшовсь Трудовий Конгрес, в половині лютого 1919 р. упав революційний кабінет Директорії. Настав період отаманщини, який нам всім відомий своїм антинароднім напрямом.

Оцінка

Так вляглись дві високі хвилі розбурханого українською ідеєю народного моря. Дальший час — це гніт большевицької окупації, жах контрреволюційної отаманщини і безсистемна, неорганізована форма народного гніву і протесту — партизанщина.

Що ж істотного можна зазначити в цих двох добах нашої революції? Центральна Рада з'явилась на світ завдяки революції в Петрограді. Російський революційний центр розбив кайдани самодержавія, одімкнув важкі двері всеросійської тюрми і випустив на чисте повітря зневолені народи. Ми раділи і легко тоді зітхнули.

Повна свобода зборів, абсолютна свобода слова, організацій — взагалі режим молоді революційної демократії був настільки сприятливою для українства атмосферою, що все українство могло організуватися, рости, набиратися сили і простягати руки до влади. Тепер ми знаємо, що якби російська революція прийшла зразу як революція большевицька, то української революції, 7-го і 16 листопаду *взагалі* — не було б. Тільки в атмосфері першої демократії могла вирости Центральна Рада, яка не сама революційно взяла владу, а їй дано.

«Дайте нам зробити мале, а велике само зробиться» казав колись Шевченко, але тоді малого було не дано, а тому нічого великого з того не вийшло. Вийшло велике своїм рабством українофільство. А тепер нам було дано те велике мале, що називається свободою. В атмосфері демократії виростила Центральна Рада, сама повна духом і поняття демократії взагалі, автономії і федерації для України зокрема. Ц. Рада була плодом свого часу, результатом української програми-мінімум. Доки була в Росії демократія, доки автономія і федерація була не здійснена, доти Ц. Рада була впереді, на чолі руху, доки рахунки були з Росією, з самодержавієм, доти маси Ц. Раду підтриму-

вали, але коли прийшов час звести рахунки з капіталізмом, тоді Ц. Рада опинилась позаді руху. Взяти землю Ц. Рада не наважилась зразу. Лише большевицьке повстання на Україні, у самому Києві, примусило Ц. Раду взятись за роботу і видати земельний закон, який не зробив того громового вражіння, яке б він зробив, коли б його було видано *вчасно*.

Бувши сильною під час організації сил і демократії, Ц. Рада виявила повне безсилля під час державної політики і соціального перевороту. Вона не була дитиною революції, вона не знала, що таке атмосфера революції. Ц. Рада була замала для доби соціального перевороту. Це треба констатувати отверто, коли ми хочемо дивитись в корінь справи.

Національний Союз був ідейним спадкоємцем Ц. Ради, методи його роботи були ті самі, але в іншій обстановці. Демократії вже не було, українство вже сиділо переважно по тюрмах або було на нелегальному становищі, в славновісному підпіллі. Важний сам факт, що хоч і не було демократії, але було українство, утворене під час демократії. І туга за революцією, за демократією, за своєю волею були вже реальним переживанням українства.

Ніхто вже не міг принести нам свободу. Демократія зникла в большевизмі і в буржуазній реакції. Це цілком інша обставина, яка пояснює нам ту форму, в якій відродилося українство. *Коли нема демократії, то українство може з'явитись на світ лише революційно.* Це закон, об'єктивний закон наших обставин, стану нашої пролетарсько-селянської нації.

І тому було рішено явити українство революційним способом. Хіба був який інший спосіб? Не було і — це треба замітити — не буде.

Повстання Нац. Союзу — це єсть перша революція в дійсному розумінні цього слова, яку зроблено *по українській ініціативі*, виключно українськими руками, виключно українськими колосальними, свідомо понесеними нашим народом жертвами. Ця революція вже мала духов[н]о-культурний запас і досвід 1917 року, українство вже було дещо практичнішим, а тому могло в підпіллі, з обмеженим числом діяльних рук, в атмосфері гніту могло, кажу, підняти на свої плечі таку велику вагу, як *самостійна укр. революція*. Головна ідея цієї революції — об'єднання української революційної, соціалістичної інтелігенції з широкими трудовими масами — селянством і робітництвом, а тому логічно — розрив цієї інтелігенції з усякими орієнтаціями на чужі сили. Це була правильна ідея!

Коли ми пішли до народу — народ пішов за нами. На базисі цієї ідеї треба було збудувати всю систему української політики, не поривати з народом — і народ був би з нами. Одначе так не сталось. Українська інтелігенція, що здобула політично дуже легко собі признання народу, думала використати цей великий капітал довір'я. Замість німців — Антанта! От до чого додумалась наша обивательщина!

Чому? Тому, що партії революції були заражені ідеєю єдиного національного фронту, а цей єдиний національний фронт в буржуазному устрої складається з двох частин: революційного і контрреволюційного, буржуазного і народно-трудового! Єдиний національний фронт — це абстракція, спекулятивна ідея, але не дійсність. Дійсністю є революція і її протилежність. Велику революцію 16 листопада робив не єдиний національний фронт: її робив *революційний фронт*, але коли вона вдалась, то «єдиний національний фронт» прийшов за посадами, прийшов вимагати участі в користанні результатів — і, на жаль, він одержав все. Гетьманьці, соціалісти-федералісти скористувались сантіментальним внутрішнім нахилом до всеукраїнськості тих партій, що утворили революцію. І одержав великі концесії: владу, представництво, всі засоби держави. Вхопивши це — «єдиний фронт» потребував на другий день... союзу з Антантою.

Московська приказка каже: «коготокъ увязъ — всей птичке пропасть». Так сталось з українською революцією: наш «коготок» зав'яз в ідею єдиного національного фронту з українською буржуазією, з годованцями капіталізму, з безплатними і щирими слугами капіталістичної ідеології, з тими синами укр. народу, що були в духовному полоні нашого ворога і що навчилися від його говорити лише його мовою.

Я, учасник організації повстання, учасник першого революційного кабі-

нету Директорії, стверджую, що «єдиний національний фронт» був шкодою для інтересів народу і через те велика українська революція згинула!

Революційна соціалістична інтелігенція випустила з своїх рук так чудово піднятий нею червоний прапор революції. Натомість прийшла гидка, своєкорисна, егоїстична отаманщина і ограбила народ, обдерла з його всю цінність і красу його подвигу і жертв.

Україна агонізує вже ось майже два роки. Україна, до якої запобігливо лізли німці, лізла Антанта, лізли в свій час большевики, тепер агонізує перед цілим світом і не може встати на ноги. Але сорок мільонів не можуть впасти в вічну летаргію, не можуть впасти в якийсь страшний холодний стан анабіозу.

Мусить прийти визволення! Мусить прийти знову українська революція!

Наше сучасне

Ми маємо мету. Ми мусимо собі її ясно уявити. Обсяг мети, її характер мусить вказати і методи її досягнення.

Наша мета характеризується кількома словами: визволення українського народу з-під гніту: економічного, політичного, культурного, національного. Так формулював українську мету ще Драгоманов.

Українці чують і повторяють ці слова вже давно, але чи всі розуміють їх зміст — в цьому можна дуже сумніватися.

Наприклад, одні кажуть, що найвищою формою збереження цих всіх інтересів людини — економічних, політичних, культурних і національних — є своя незалежна держава. Проти цього не можна спорити, і тому всі українці цю думку поділяють. Але одна часть українців каже, що наша держава мусить бути буржуазною, капіталістичною, що треба угнобляти капіталістів, треба обіцяти світовому капіталові всякі концесії — на Дніпріві пороги, на ліси, води, вугіль, руди і т. д.

Погляньмо, щоби вони і кому обіцяють. Капіталові.

Це слово має цілком означений зміст: на Україні панує російський, польський, жидівський, мад'ярський, чеський, румунський, бельгійський, французький, англійський і той місцевий наш капітал, котрий себе ніколи не називає українським. Цей збірний капітал має свої організаційні центри *по-за Україною*, веде своє господарство не в інтересах України — це ви визнаєте. По своїй організаційній *формі* він є капітал не український, а *колоніальний*. По своїй господарській *меті* він також є *колоніальний*. Він має свої інтереси метрополії, Україна є для його тільки об'єктом страшного визиску. Він примушував і хоче примусити увесь український народ працювати, працювати і працювати, щоб грабувати Україну, забираючи з неї всі здобутки праці в формі надвартости, ренти, проценту, податку, баришу і т. д.

Маючи свої держави, цей колоніальний капітал заінтересований в їх благополуччї, у добробуті і силі, щоб мати постійну змогу визискувати Україну, його колонію.

Цей капітал в своїх інтересах дбає — і не може не дбати! — щоб Україна, український трудовий народ не мав *політичної сили і свободи*, щоб він не міг випхати плантаторів-визискувачів. Отже, цей капітал орудує і мусить орудувати *проти політичної свободи* українців, а тому він не може погодитись, щоб Україна була самостійною державою. Що це так, ви знаєте з історії: ніде нема в світі ні однієї держави, яку б добровільно витворив колоніальний капітал з своєї колонії. Такого прикладу не знає світова історія! Далі, цей капітал визискує працю українського народу і за всяку ціну хоче визискувати. Отже, хто може мені тут чесно сказати, що в капіталістичній Україні можливе *економічне* визволення народу? Хто вірить — хай сміло тут признається!

Позаяк колоніальний капітал заінтересований, щоб народ не розумів його махінацій, то він нізащо не допустить розвитку культури, національної мови. Хіба він сам буде свідомо йти проти своїх інтересів? Ні, він не буде йти, а тому гнітитиме нашу культуру, значить, ніякого духовного, *культурного*

визволення не може бути в капіталістичній Україні. Основою нашої культури є наша рідна мова, мова нашого трудового люду. Цю мову колоніальний капітал буде гнітити, щоб експортувати на Україну вироби своєї, з дозволу сказати, «культури». Мова народу буде загрожена, а це значить, що *національність* наша загрожена.

Що це так — свідчить вся наша історія. Коли ви допустите панування на Україні колоніального капіталу — а він увесь на Україні колоніальний, — то цим загрожується — що?

Загрожується вся наша програма: економічного, політичного, культурного і національного визволення.

Для всякого взагалі українця повинно бути ясно, що панування на Україні капіталу є *смертю України*.

Хто цього хоче?

Хочуть ті, що уявляють собі Україну буржуазно-капіталістичною. Такою її уявляють лише ті, що не хочуть її визволення. Може, знайдуться такі, що скажуть, що не колоніальний капітал, а український буде панувати на Україні. Тоді я спитаю: а де ж український капітал? А навіщо ви накликаєте, надите всякими концесіями міжнародній капітал? А де ж ви дінете той колоніальний капітал, що панував і має претензію й далі панувати на Україні?

Де ви дінете московських і польських поміщиків, промисловців, жидівських банкірів і спекулянтів, бельгійських і французьких акціонерів і т. д.? Вони ж факт!

Хіба українські інтелігенти сконфіскують їх капітал, щоб його зукраїнізувати? Хіба вони на це осміляться, коли вони лише з допомогою цього колоніального капіталу хочуть будувати Україну? Ні, хто хоче будувати Україну лише з допомогою колоніального капіталу, той мусить згодитись на його безмежне, безконтрольне панування. Іншого виходу нема!

Хто думає про капіталістичну Україну, той... про Україну взагалі не думає! Капіталістичної України взагалі не може бути. За це говорить наша і світова історія, увесь досвід і здоровий розум. Колоніальний капітал ніде, ні разу не будував з колоній самостійних держав. Подивіться на Ірландію, колонію гуманного і розумного англійського капіталу: не тільки лорд-мер Мак Свіней, але хай вся Ірландія виздыхає з голодовок, а все-таки капітал не згодиться на її самостійність. Ірландці більш 100 років борються за свої права, і все-таки... нема іншого виходу, як терористична партизанщина, героїчне безумство щодня, героїзм сінфейнерів. Ви, певне, згодитесь зо мною, що іншого виходу для ірландців нема і — головне — *не може бути?*

Я хотів би, щоб хтось найшовся, що скаже: Україна має інший вихід! Ні, громадяне, і Україна не має іншого виходу!

Нема іншого виходу — ми так думаємо, аналізуючи політику колоніального капіталу, цебто силу ворога України. Але коли звернемось до перегляду наших сил, то прийдемо до того ж висновку. Українського капіталу як сили, що могла б взятись за державне будівництво України, — *нема*. Я думаю, що ви з цим згодитесь без дискусії, є у нас ідеологічний сурогат капіталізму — буржуазна інтелігенція. Але чи вона може своїми руками будувати державну Україну? Ні, не може: на це вказує весь наш державно-будівничий досвід на Великій Україні і в Галичині. Інтелігенція потребує для цієї роботи... робочих рук, яких могли б дати лише національні трудові класи — робітництво і селянство. Але робітництво і селянство відмовили дати себе в розпорядження буржуазної політики — хіба не про це свідчить упадок Центральної Ради і Діректорії? Скажіть, будь ласка, який інтерес робітникам класти голову за безглузду ідею, за панування колоніального капіталу, найлютішого ворога України? Щоб, наприклад, забезпечити визиск їхньої праці українськими капіталістами? Чому наші робітники повинні бути такими дурнями, такими ідеалістичними вівцями, щоб боротись проти колоніального капіталу і дати себе стригти українським Перерепенкам? Для трудового народу є один інтерес — визволити від визиску свою працю, здійснити своє найвище право — *право на повний продукт праці*. Скасувати економічний гніт — це значить знищити капіталістичну систему, а не лише *московську* чи *польську* кап. систе-

му. Річ в тім, щоб не було визиску, щоб одна частина суспільства не жила коштом другої — це значить визволитись від економічного визиску!

Українська буржуазна інтелігенція не хоче скасувати цього визиску, вона хоче сама визискувати, а не дати цього москалям чи полякам. О, для неї це вигідно, але причім тут інтерес робітника чи селянина? Ні до чого, а тому їм взагалі не цікаві ці підлі мрії національних паразитів. Трудовий народ не буде будувати капіталістичної України — він це блискуче довів за три роки революційного минулого, а буржуазія не будуватиме соціалістичної України, як це вона також блискуче доказала за цей час всім соціалістам, запамороченим ідеєю єдиного національного фронту.

Це ж утопізм чистої води, безглуздя, в якій потопала і потопає проблема української державности!

Щоб будувати буржуазну Україну — то на це нема інших кандидатів, як тільки наша буржуазна інтелігенція. Щоб будувати революційну, трудову, народню, соціалістичну Україну — на це є сила робітництва, трудового селянства і соціалістичної інтелігенції. Ця сила будувала вже державну Україну, має в своєму минулому блискучі сторінки і великі дні, які ми сьогодні згадуємо: 7 і 16-е листопада.

Коли ці елементи об'єднуються і ступають на шлях боротьби, вони досягають великих наслідків, але брак логічної закінчености в думанні гальмує рух соціалістичної інтелігенції, вона попадає в полон ідеї єдиного національного *буржуазного* фронту, зачарована піснями буржуазної сірени. Тоді народ покидає своїх полонених і йде по шляху революції до московського большевизму, який використовує момент і окупує Україну. І далі селянство і робітництво не помириться ні з якою польською шляхтою, ні з якими французькими чи московськими акціонерами.

Такий досвід, такі факти, перед якими безсилі всякі наївні або хитрі софізми українських слуг колоніального капіталу.

Новий шлях

Політика нашої інтелігенції — це політика орієнтації на чужу силу. Німці допоможуть збудувати Україну! — покликали німців, і вони через два місяці ввійшли з багнетами в Центральну Раду і простісінько розігнали її. Натомість поставили московського генерала, «потомка гетьмана дурного» — ну і що ж?

Українська революція змела це все з України геть.

Але українська інтелігенція після того полізла до Антанти.

Ну, і що ж? Хіба ви не переконались, що Антанта — найгірший ворог України? Це так очевидно, що я не буду аргументувати. Нарешті галичане Петрушевича полізли до Денікіна — чи хто є тепер, щоб міг повірити в розум (хоч би буржуазний) цієї комбінації? Наддніпрянці Петлюрині полізли до Пільсудського і польської шляхти — і хто ж може з чесних громадян підписатися під цією справою?

Але треба признати, що інтелігенція взагалі не має иншого шляху, коли вона не може або не хоче опертися на свій народ. Хто не з народом, той мусить опиратись на чужу силу — це ясно.

Через те політика буржуазних українських груп не може не шукати контакту і зв'язку з усякими чужими буржуазними силами, по своїй природі агресивними проти слабих народів, а значить, і проти України. Ця політика засуджена фатально на неуспіх, в українському народі вона ніколи не знайде підтримки, а тому ця політика мусить бути, хоч би як там її прикрашувано, політикою насильства над народом, цебто глибоко антинародною, антинаціональною. Це політика Хмельницьких, Виговських, Дорошенків, Мазеп в минулому, яка привела Україну до глибокого півторасталітнього занепаду.

Політика орієнтації на большевицьку Росію також привела до неуспіху: українські групи, що цілком щиро, виходячи з інтересів світової революції і соціалістичних принципів, покляли нації і віддали свої сили і довірря російським комуністам, — ця політика не принесла сподіваних результатів. Україна

не дістала не то що самоозначення, а навіть взагалі якогось означення як індивідуальність в державному, політичному і економічному розумінні. Україну роздвлено чоботом московської окупації. Відносини між Росією регулює не соціалізм, а інерція російської історії і традицій рос. культури. Тут старий спір між метрополією і колонією. На жаль, революційна метрополія не пережила старих ідей і не прийшла до єдиного логічного висновку з ідеї чистої революції — до визнання прав на самоозначення українського народу.

Ви познайомились цими днями з фіналом останньої спроби українських комуністів порозумітися з російськими комуністами на ґрунті визнання федерації України з Росією, але спроба рішучо не вдалась — мінімальні вимоги української сторони рішучо не визнані російською — Україна мусить знову стати звичайними кількома губерніями «єдиної-неділимої» і однообразної казарменно-комуністичної Росії. В дійсному житті непримиримою суперечністю до московських методів стоїть замкнутий в собі, але упертий, постійний протестуючий український народ, що протестує хвилею безупинних повстань. Акція українських комуністичних елементів не могла вдатись, бо вони не мали і не мають реальної сили, щоб стати самостійним політичним фактором на окупованій Україні. Причиною цього — моральне безсилля проти гіпнозу революції: українські комуністи знають, що боротись активно проти Росії — значить, з одного боку: ослаблювати силу революції з точки погляду загальної світової боротьби проти капіталу, а з другого боку — значить йти по похилій площі направо під примусом воєнних і політичних обставин, користуватись свідомо чи несвідомо протибольшевицькою кон'юнктурою і цим об'єктивно служити інтересам контрреволюції. Грав комедію з «самостійною» Україною представник чорної Московщини Скоропадський, грає цю ж комедію представник червоної Московщини. Обидва з однією метою інкорпорації України, утворення «єдиної-неділимої» і однообразної Росії, комуністичної чи монархичної, — яка кому на смак. Чорна Росія, демократична Росія, большевицька Росія — відношення її до України по своїх наслідках однакове: чорна и червона Росія безоглядним терором нищать українство в його цілому, демократична Росія нищить всяку ідею «сепаратизму», хоч і не забороняла наших зборів, організацій і часописів.

Росія за всяку ціну хоче, очевидно, витворити на Україні безоглядний, поголовний, фанатичний націоналізм. Принаймні скрізь і завжди до цього приводить політика імперіалістичного шовінізму.

Становище України, розшматованої між чотирьма державами, страшно, трагічне, що доводить і найтвердіші серця до розпуки. Так!

Але який же вихід?

Досвід давнього і близького минулого вказує, що коли інтелігенція через ті або інші причини відходить від народу і орієнтується на чужі сили — тоді Україна гине.

Таке дізертирство в добрих чи егоїстичних цілях, во ім'я права, свободи, «світової революції» в московській інтерпретації чи во ім'я «твердого порядку» і капіталізму приводило і приводить народ над прірву, ім'я України викреслює з книги життя.

Щось подібне ми бачимо тепер.

Української революції тепер нема, бо українська революція починається лише тоді, коли українська інтелігенція виходить з стану політичної летаргії і йде до свого народу, щоб разом з ним активно, героїчно боротись за самостійну Україну, тоді коли вона самостійно, своїми руками бралась за реальну працю, відкладаючи сум бездіяльності чи поклонення чужій праці і чужій силі геть.

В активності, в діяльності, в руху живе Україна.

Це значить любити не тільки самостійну Україну, але й самостійно, своїми руками її будувати.

Віра без діл мертва. Поклонення ідеї світової революції без активної боротьби за неї обертається в голий, лицемірний квієтизм, революційне ханжество.

Щоб жила світова революція в її конкретному виявленні на Україні, треба активно працювати і боротись за неї на Україні, треба оголосити не тільки

принцип самостійної України, але й принцип самостійности української революції!

Самостійність української революції — це значить робити її *українськими* руками, але не ждати в лицемірно-лінивому фальшивому акторському екстазі, що її нам зробить Москва чи Європа або Америка. Таке чекання є прикриванням своєї лінії, безініціативности і полохливости. По своїй суті таке чекання без діл є контрреволюційним.

Українська революційна інтелігенція тепер переживає кризу вільної чи невольної бездіяльности.

А приклади недавнього минулого вчать, що всім, хто справді хоче визволення українського народу, хто хоче подати братню руку допомогти нещасній Галичині, Холмщині, Волині і іншим поневоленим частинам нашого народу, ті всі повинні об'єднатись, утворити одну якусь платформу об'єднання, одну близьку мету, одну тактику, головним принципом якої є об'єднання з своїм трудовим людом і разом з відвагою, без ляку перед будучністю кинутись вперед!

Яка б не була та будучина — вона буде ліпша тоді, коли ми її творимо своїми силами, своєю боротьбою, ніж коли її пасивно чекаємо, як віл обуха! Свято Української Революції!

Це значить, ми святкуємо принцип об'єднання українських сил, той принцип, що в недавньому минулому дав такі блискучі великі дні, які ми сьогодні згадуємо, які лише самі є тими світлими зорями, що ми бачимо тепер на темному небі нашої сучасности.

Не будь цих днів — що б ми згадували? Що б ми мали за собою такого, що можна завжди згадати радісно, з ясным поглядом, не соромлячись людей, з гордо піднятою вгору головою? Що б ми змогли побачити в нашій боротьбі повчального для нашого змагання за будучину? Чим би багатий був наш революційно-суспільний досвід? Я принаймні нічого більш радісного, світлого, повчального, як дні 7-го і 16 листопада, не бачу і вказати не можу.

Але ці дні утворено шляхом активної, об'єднаної боротьби живих сил української революції.

Багато помилок, страшних, фатальних, тепер не зрозумілих помилок було нами нароблено, але понад цим всім світять чистою, безпомильною правдою життя дні 7 і 16-го листопада. Невже українська революційна інтелігенція — всі оті комуністи, боротьбисти, соціалісти-революціонери і наш енергичний, бадьорий трудовий люд з його колись жвавою і грізною селянською спілкою не знайдуть в собі сили знов стати до праці, знайти синтетичну форму свого об'єднання і організовано, активно боротись за Самостійну Соціалістичну Радянську Українську республіку, з дійсною, не оперетково-большевицькою, а народною владою рад? Невже народ сам по собі, а революційна інтелігенція сама по собі?

Я вірю, що наближається час третьої хвилі української революції! Вона повстане в слушний час як вияв дійсної народної волі нашого трудового народу і нарешті принесе йому свою хату, свою правду, і силу, і волю, за якою безмежно гужить народна українська душа. Тоді не будемо нарікати на варварство Польщі і азійську жорстокість Москви — тоді буде мир, утворений силою Українського народу. Тоді наші сусіди розпрощаються з своїми ідеями історичної Польщі чи історичної Москви і самі протягнуть нам руку мира.

Шанують і визнають в цьому проклятому світі капіталізму його зоологічної моралі тільки силу.

Отже, нам треба творити свою силу, щоб нею здобути признання. Тоді одужають наші сусіди від своїх історичних хвороб, признають Україну за рівну собі. Мир можливий лише з рівними — ви це добре знаєте. Між нерівними завжди боротьба, бо один гнітить, а другий визволяється.

Щоб став мир на Сході Європи, щоб війна між Росією, Україною, Польщею спинилася, Україна мусить стати рівною з ними, вільною, незалежною.

Для цього є один шлях — здвигнення вгору прапора Української Революції!

11 листопада 1920 р.
Прага.

Передмова та публікація Надії МИРОНЕЦЬ

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ДЕ ЛЯ ФЛІЗА

Восени 1812 року у боях під селищем Красним біля Смоленська був поранений і потрапив до російського полону капітан медичної служби армії Наполеона Ляфліз.

Він мав змогу повернутися до Франції, яку гаряче любив до останньої хвилини життя, але як запеклий ворог Бурбонів і вірний прихильник Наполеона назавжди залишився в Україні. Одружився із Софією Володимирівною Маркевич¹ і оселився в маєтку її дядька генерала В. Гудовича у Мглинському повіті Чернігівської губ. Одержавши посаду лікаря Державних маєтностей, працював у Київській губернії. У відставку вийшов 1858 року. Жив у с. Синяки (тепер Григоро-Іванівка Ніжинського району) та у Ніжині. Помер 1861 року.

Де ля Фліз був не лише прекрасним хірургом, помічником головного хірурга армії Наполеона барона Д.-Ж. Ларрея, який вважається засновником новітньої військової хірургії, але й спостережливим і вдумливим дослідником, автором кількох праць. Він залишив цікаві мемуари про похід Наполеона в Росію, надруковані у Санкт-Петербурзькому журналі «Русская старина»², описав повстання Чернігівського полку у 1825 р., свідком якого був³, уклав ґрунтовний (1152 слів) українсько-російський словник найпоширеніших культурно-побутових термінів⁴ і словник 3014 осіб, з якими спілкувався або зустрічався у Франції, на Балканах, Італії, Росії і Україні⁵.

Поза тим, найвагомішими у науковому плані є вісім рукописних альбомів Де ля Фліза, які зафіксували різні аспекти культури та побуту українського народу, господарської діяльності, способу життя, природи і топографії краю. Досить сказати, що найбільший з цих альбомів «Медико-топографічний опис Київської губернії...» 1854 року, написаний французькою і російською мовами, налічує 1245 сторінок і супроводжується кількома сотнями кольорових малюнків, виконаних автором.

Попри деякі помилкові, суб'єктивні, а подекуди упереджені твердження автора, особливо щодо менталітету окремих народів, альбоми Де ля Фліза містять унікальний пізнавальний матеріал про Київщину і прилеглі регіони середини ХІХ ст.

Ці альбоми, проте, дуже незначною мірою використовувалися різними авторами, зокрема академіками М. Грушевським, М. Біляшівським, відомим славістом М. Алексеевим, професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького та Київського університетів Ф. Вовком, сучасними дослідниками. Однак і дотепер унікальні рукописи Де ля Фліза залишаються маловідомими⁶.

У зв'язку з підготовкою до видання найважливіших рукописних альбомів Де ля Фліза, яке здійснюється Інститутом української археографії АН України, провадиться значна пошукова робота щодо особи автора і його творчої спадщини.

Пошуки в архівах Франції, проведені у березні 1993 року, не дали відчутних наслідків. Проблема ускладнювалася тим, що не з'ясованим залишалося справжнє написання прізвища (Деляфліз, Фліз, Ляфліз) і зовсім невідомим ім'я, оскільки в Росії він перейняв на слов'янський зразок ім'я Дем'ян Петрович. У каталозі біографій Національної бібліотеки Франції, наприклад, зазначалося лише з посилкою на... «УРЕ», що «Деляфліз Дем'ян Петрович був автором альбомів.

Скупі біографічні дані, наведені сином Де ля Фліза Миколою у передмові до мемуарів, друкованих «Русской Стариной», переходили із праці в працю і

відтоді не поповнювалися. Не увінчалися успіхом і наші спроби на підставі свідчень сина знайти ім'я Де ля Фліза у списках другого гренадерського полку гвардії Наполеона, де він служив військовим лікарем.

Отже, питання віднайдення потрібних нам фондів у досить розвинутій мережі французьких архівів, зокрема військових, виявилось досить складним. Вирішено було з'ясувати, на яких джерелах базується величезна наукова література щодо наполеонівських воєн. З цією метою було опрацьовано 35-ти томне листування Наполеона, словники біографій, праці, присвячені окремим етапам війни⁷, особливо «московського походу» і передусім публікації з військової медицини, зокрема праці Д.-Ж. Ларрея⁸.

Опрацювання наукової літератури «вивело» нас на фонди («колекцію») професора Діоніса дю Сежура, який вивчав історію наполеонівських воєн. Вона зберігається в архівах Бібліотеки Св. Женев'єви. Слід, однак, зазначити, що ці фонди містять не оригінальні документи, а виписки з першоджерел, зроблені наприкінці XIX ст.

В одному з манускриптів (№ 3811), який вивчав Я. Матвішин, йшлося про те, що у боях під Красним 19-го листопада 1812 р. хірург санітарної служби якийсь Фліз за першою версією загинув, за іншою, потрапив до полону. Ці відомості повністю відповідали згадкам Де ля Фліз у мемуарах (див. «Русская Старина», 1892, т. 73, I—II, с. 56—57).

Друга знахідка (В. Наулко) стосувалася того, що Лафліз⁹ був призначений помічником хірурга 3 класу санітарного дивізіону у госпіталі Можайська. (Фонди Бібліотеки Св. Женев'єви, № 3814). Однак як в першому, так і в другому випадках були відсутні його ім'я чи будь-які ініціали.

Несподівана знахідка досьє іншого Ляфліза, Шарля Франсуа, теж військового лікаря, як згодом з'ясувалося, дядька Дем'яна Петровича, дозволила звузити рамки пошуку до меж спеціального архіву служби медицини.

Після тривалих пошуків в архіві Служби історії сухопутної армії Венсенського Палацу було знайдено ряд документів, які розкривають і доповнюють біографічні відомості про Де ля Фліза французького періоду життя.

Аналіз цих відомостей разом з матеріалами, які містяться в архівах України (це стосується передусім згаданого «Словника осіб, з якими я зустрічався...») дозволяє реконструювати біографію Ляфліза до 1812 року.

Отже, Домінік П'єр Ляфліз народився 18 грудня 1787 року в місті Нансі округ Мьорт, провінція Лотарінгія в родині лікаря, викладача королівського медичного коледжу. Пішов шляхом свого батька і інших родичів, став військовим лікарем.

Словник дає можливість встановити, що 1808 року Де ля Фліз тривалий час перебував у м. Мец на північному сході Франції, де знаходився військовий госпіталь, брав участь у Балканських походах Наполеона (1808—1811) та служив у Голландії (1810), Бельгії (1811), у Пруссії (1811—1812).

Словник називає і широке коло осіб, з якими спілкувався Де ля Фліз. Серед них багато медиків. Це видатний російський хірург Микола Пирогов, тоді (1858—61 рр.) попечитель Київського навчального округу, засновник хірургічної офтальмології в Україні Володимир Караваєв, відомі професори Московського університету Єфрем Мухін та Матвій Мудров.

Очевидно, у зв'язку з підготовкою альбомів Де ля Фліз спілкується з першим ректором Київського університету Михайлом Максимовичем, ботаніком, згодом теж ректором Рудольфом Траутфеттером, геологом Костянтином Феоділаковим, визначними діячами української культури Михайлом Миклашевським, Миколою Рігельманом, археологом Костянтином Свідінським, родинами Галаганів, Скоропадських, Гудовичів, Кочубеїв, Маркевичів, Рильських, Браницьких.

Поза сумнівом, стосунки Де ля Фліза із відомими сім'ями певною мірою вплинули на формування його світогляду і творчу діяльність. Адже шляхетні українські родини дали чимало визначних громадських і культурних діячів. Не останню роль відігравали й родинні зв'язки Де ля Фліза. Зважимо, що Микола Маркевич одержав у спадок історичні документи гетьмана І. Скоропадського, старовинні книжки і архіви із фамільних зібрань К. Розумов-

ського, Гудовичів, Кочубеїв. Катерина Василівна Гудович у 1871 р. подарувала Колегії Павла Галагана, на жаль, пізніше втрачені рукописи того ж М. Маркевича разом з його цінною бібліотекою¹¹.

Ще за життя творча діяльність Де ля Фліза здобула визнання. Зокрема йому одному з перших була запропонована «Програма для етнографічного опису губерній Київського учбового округу» 1845 року¹², якою він керував при створенні своїх альбомів. Високо оцінив етнографічну працю Де ля Фліза відомий мандрівник і природознавець, президент Російського Географічного Товариства, а згодом Академії наук Ф. Літке¹³.

Дослідження Санкт-Петербурзького «Етнографічного альбому...»¹⁴ Де ля Фліза 1845 р., проведене Н. Карповець, виявило наявність деяких відмінностей, порівняно з київським варіантом. Зокрема в цьому альбомі подано більш деталізовані плани життя і садиб, є значні відмінності у малюнках одягу селян Василівківського, Київського і Радомишльського повітів.

У Санкт-Петербурзькому альбомі зазначено також, що багато пам'яток старовини Де ля Фліза передав представникам влади; старовинні хрести і ікону, знайдену у Сквирському повіті, дорогоцінні прикраси з с. Шабельник Черкаського повіту, амулети з с. Романівки, оселі Рильських, трипільські глиняні поховальні урни¹⁵.

Певне пізнавальне значення має й «Українсько-російський словник», укладений Де ля Флізом за його висловом «для особистого користування»¹⁶. Словник свідчить передусім про прагнення Де ля Фліза знати мову народу, серед якого він жив. Автор зібрав багато етнографічних термінів, зокрема назви окремих видів та елементів народного вбрання, житла, обрядовості, демонології, господарської діяльності, народних страв, ігор та розваг, міри і транспортні знаряддя.

Вивчення спадщини Де ля Фліза триває і, гадаємо, сприятиме розкриттю цієї неординарної постаті.

¹¹ Йі невожеж був відомий український історик та етнограф Микола Андрійович Маркевич.

¹² «Русская Старина». — 1891. — Т. 71, 72. — 1892. — Т. 73.

¹³ «Аргус». — 1913. — № 4.

¹⁴ Українсько-російський словник, складений Де ля Флізом для особистого користування. 22 стор. Відділ рукописів ЦНБ АН України. Фонд I, 727.

¹⁵ «Словник більшості людей, яких я бачив і знав у Європі протягом цього століття у різних класах і суспільствах з нотатками доктора Де ля Фліза». Ніжин. 1861. Відділ рукописів ЦНБ АН України. Фонд I, 728.

¹⁶ Про альбоми Де ля Фліза: *Пыпин А. Н.* История русской этнографии, т. III, СПб., 1891, с. 193; статті *М. Біляшівського* в журналі «Киевская Старина» 1889, т. 26, т. 26, № 7; та м же /1891.— т. 32, № 3/; *Алексеев М. П.* К вопросу об этнографических работах Де ля Флиза // *Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН*, /ч. 2—3, 1925/; *Горленко В. Ф.* Деляфлиз как этнограф // «Советская этнография». — 1965. — № 1; *Скурагівський В. Т.* Етнографічна діяльність Деляфліза // «Народна творчість та етнографія». — 1981. — № 5.

¹⁷ *Dictionnaire des Biographies*, I, 1958; *Dictionnaire D'Art et D'Histoire Militaires*, 1988; *Favre J.* Histoire de la medicine aux armees, Paris, 1982 et 1984, 2 vol.; *Dictionnaire des Sciences medicales* (36 vol.), Paris, 1819 та ін.; *Histoire des maladies observées à la Grande Armée pendant les campagnes de Russe en 1812 et d'Allemagne en 1813*, Anvers, 1836 та ін.

¹⁸ *Larrey D.-J.* Mémoires de Chirurgie militaire et Campagnes, Paris, 1812 (vol. I—IV); *Traire P.* Dominiqne Larrey et las Campagnes de la Revolution et de l'Empire, 1902 та ін.

¹⁹ В одних документах він зазначається як Ла Фліз, в інших — Лафліз. Дворянське «де» додане вже в Україні.

¹¹ *Косачевская Е. М. Н. А.* Маркевич. — Ленинград. — 1987. — С. 23.

¹² *Федір Савченко.* Заборона українства. 1876 р. Харків, Київ. — 1930. — С. 8.

¹³ Див. передмову до Санкт-Петербурзького етнографічного альбому. Архів АН Росії. Фонд 216, оп. 3, № 1639, с. 4.

¹⁴ Архів АН Росії. Фонд 216, оп. 3, № 1639, с. 29, 31, 33, 76. 128.

¹⁵ Та м же, с. 117, 139, 151, 153.

¹⁶ Відділ рукописних фондів ЦНБ АН України. Фонд I. № 727. С. 1—22.

Наталія ОКОЛІТЕНКО

СПОКУСА

Фрагмент з історичної повісті «Рось-Марія»

Іхав він, розкошуючи, на першому сіні, лежачи на животі та підперши обличчя долонями — з пагорба на пагорб, з пагорба на пагорб: либонь, тільки в колісці мався так солодко. Раптом попереду виникла фортеця: вали, бастіони, над якими височить легенька баня церкви, а навколо — широченна синюща річка з рожевими місточками. «Нащо їх так багато?» — здивувався Сошенко, та не встиг він поміркувати над тим, хто ж міг їх тут стільки спорудити й нащо, як коні побігли хутчіш, і незабаром стало зрозуміло, що то квіти смілки, та й річка зовсім не річка, а зарості лучних півників, і не фортечні то вали, а — бузок у розквіті: їхали повз його кущі, немов ущелиною, вистеленою цупким корінням, що скріплювало піщаний ґрунт, а грона угорі аж заступали сонце, тож коли нарешті вибралися з того бузкового півморюку, то здалося, що ранній ранок, хоч насправді вже добиралося до полудня.

Монастирська брама була відчинена, але коней перепинив, любовно обхопивши вороного за ший, високий черевань з густо-червоними щоками.

— Чи не молодий майстер до нас прибув? — спитав. — Учора настоятель бачився з паном Превлоцьким... Візок лишть і йдіть до трапезної та підкріпіться. А речі я доставлю куди треба.

У трапезній за довжелезним столом уже доїдали гречану кашу з вишкварками семеро старих убогих вбраних чоловіків і при них двоє хлопчиків. Новоприбулим принесли миски з борщем: перехрестившись, візник сказав:

— У раю, паничу, житимете, в земному раю... Втіха всіх гнаних та скорбящих — оця обитель.

По тому, як трапезувальники посхоплювалися з місць, загомонівши: «Благослови нас, отче, благослови», — Сошенко зрозумів, що з'явився настоятель. Був то невисокий сухенький стариган, і його очі, що гостро світилися з-під простого клобука, одразу виділили Сошенка:

— Не гребуеш їсти з убогими — уже ознака християнської душі. Пан Превлоцький тебе хвалив, але цього замало... чи ж чуеш у собі насагу до служіння святощам? Чи ж чистий помислом і духом?

Сошенко поцілував маленьку руку старого й сказав, що дуже старатиметься, а коли в нього щось не вийде, то платні за роботу не проситиме.

— Сумлінний отрок. Іди, мій сину, хай тебе брат Зенон відведе до майстерні, сьогодні відпочивай, а завтра приступиш до роботи з Богом у душі. Кажіть по черзі, що вас гнітить, — звернувся настоятель до інших. — Що зможу, те й зроблю...

Дорогою брат Зенон — так звався червонощокий черевань — мовив прихильно:

— Перше випробування, брате, пройшов успішно, бо коли б почав бришкати та ображатися, чом тебе не виокремлено з-поміж інших, то ці ж славненькі коники тебе й відвезли б... Строгий у нас отець!

«Господи! — подумав Сошенко. — Невже є такі, що бришкають?»

Якийсь час ішли мовчки, потім брат Зенон усміхнувся:

— Слухай, а в тебе що там — у тій довгастій скриньочці? Мо' скрипка? Та не соромся мене, не бійся, а кажи, яке... Ге, скрипка? І вмієш на ній горлиці? От молодчага!

Завівши художника скоріш до залу, аніж до келії,— з вікнами світлими та просторими — сказав, як і отець настоятель:

— Сьогодні — відпочивай. Захочеш — прийдеш на молитву, не захочеш — справа твоя. До цього настоятель не доскіпуватиметься. Вечірній благовіст почувеш, де трапезна — запам'ятав, чогось потребуватимеш — покличеш котрогось служку. Годиться так?

— Годиться. Красно дякую.

Сошенко роззирнувся. То ж таки й справді була майстерня, а до того мав ще й кімнатку з чепуреньким, застеленим гарно виплетеною рядниною ліжком, із столиком на гнутих ніжках і двома кріселками. На прибитій до стіни полиці стояв букетик польових квітів — шипшини, іриси й ромашки. Чи не Зенон старався? Вікно розчинялося: ледь розчахнув стулки, як млосний дух бузку заповнив усе приміщення. З полів, що розляглися довкола, долинав спів жайворонків, вгорі туркотіли горлиці. Справді рай...

Але з раю виганяють. Перше випробування він, виходить, пройшов, навіть не завваживши його. Як би це він бривдився їсти з убогими? А сам він — хто такий? Однак відчуття, що його мають за щось вище, аніж хоч би й селянина, котрий привіз його сюди, тішило самолюбство. Що то маляром бути! Нічого не зробив, а вже шанують... Ну, тож до діла!

До діла, бо випробування буде і друге, і третє, і четверте — чи ж витримає їх? Превлоцький вирізняв його з-поміж інших своїх учнів і давно вже доручав таку-сяку роботу: навіть велику картину намалював на воротах Енгельгардової стайні: полювання з хортами. Хорти аж пінулися з люті, у коней з-під копит летіла земля, а горопашний зацьц готувався перестрибнути через струмок, бо там для нього був рятунок. Усі хвалили!

Стайня — одне, а монастир — то зовсім інше: гріх і порівнюють одне з одним. І навчитель уже не стоятиме за спиною, щоб підказати щось та поправити,— все сам зроби краще, як можеш, із шкури вилізь, а щоб достойно вийшло. Відпочивати не доведеться і хвилини — де там!

Сошенко розклав свій невеличкий мольберт — речі вже встигли занести — і, присунувши його ближче до вікна, хуленько почав накидати вугликом ескіз голови Іоанна Хрестителя, яку й мав насамперед намалювати. Окреслив обрис обличчя із запалими щоками, прилиплим до чола волоссям і тонким, як воскова свічечка, носом: подібне бачив на іконах по церквах і постарався добре запам'ятати усі канони. Поклав ту страдницьку голову на грубу миску, з якої щойно обтерто кров — ганчірка мала лежати поряд. «Ганчірка хай лежить неприбрана,— подумав, радіючи своїй здогадці.— Клапоть якоїсь мішковини, бо ж голову було принесено в мішку — у чому ж носили відтяти голови?»

Ця деталь одразу надала роботі особливого змісту: до Сошенка прийшло солодке відчуття власних можливостей святого дару, що визначив його життєвий шлях. «Обличчя скоріш живе, як мертве: зовсім недавно Іоаннові відтяти голову, душа його ще тут».

— Не миска має бути...— прошелестіло за спиною. Сошенко аж кинувся від несподіванки.

Склавши руки на грудях, неоддалік стояв отець настоятель і, схоже, давно спостерігав за роботою.

— Не миска, бо ж голову було піднесено царю Іроду на таці — на золотій, прикрашеній коштовним камінням. Ти знаєш, як воно сталося?

Друге випробування! Сошенка аж у піт кинуло; зітхнувши, він сказав: — Простіть мене, отче, темний я...

— Твій батько учився? Невже він не навчив тебе недільними вечорами читати Біблію?

— Коли? Ми завжди в роботі, і я в сім'ї найстарший. А до неділі всі так втомлені, та й з кимось погомоніти хочеться. Погано це, я розумію...

— Погано. Учитись тобі треба. Ти маєш знати все про те, що малюватимеш, інакше — правди в твоїх картинах не буде. А ікони — то ще й історія, людська і наша... Від сьогодні почнеш вивчати Біблію: п'ять сторінок щодень, не менше, а краще — скільки подужаєш.

То його тут залишають? Господи! Зрадівши, Сошенко пообіцяв:

— Я намалюю гарну тацю. Я бачив таку у домі Енгельгардтів, мене туди запросили, як полювання намалював.

Розпитувати, що за полювання, настоятель не став, натомість пильно роздивився ескіз:

— А знаєш, роби як задумав. І справді, десь та голова мала ж бути, доки її винесли на учту... Хай буде так! Мо' так і краще — зрозуміліше для селян. Малюй!

Брат Зенон приніс Біблію у шкіряних палітурках, писану великими літерами на цупкому папері й сказав:

— Читай, читай, тільки не дуже. Бо, кажуть, той, хто прочитає цю книжку до кінця — здуріє.

Сошенко здивувався такій пораді, але на те нічого не сказав. Він давно поклав собі мовчати скрізь, де немає конечної потреби говорити, й ревно додержувати того правила: так можна краще придивитися, як у світі поведуться ті, кого мають за розумних та освічених, аби й самому стати таким. На те його Бог позначив хистом.

Більше ніхто його ні в чому не перевіряв, не квапив — здається, взагалі про нього забули. Разом з усіма плив річкою монастирського життя й водночас тримався осібно, бо строгий статут був для інших, від нього ж чекали тільки праці, а працювалося йому напрочуд легко. Втомившись, виходив на широкий двір — спочатку прихапцем, остерегаючись, щоб отець настоятель чи хтось із наближених не застав його за байдикуванням у робочий час, потім посміливішав і вже зважувався на тривалі прогулянки луками, де його по самі плечі обсіпало пилком дозрілих трав, а голову напикало сонце: коли сідав у затінок дикої груші чи самотньої тополі, перед очима пливли червоні кола.

Незчувся, як відцвів бузок, відрожевіла жимолость, і не примітні раніш акації за одну ніч лебедями сіли на пагорби, доводячи до нестями своїм гріховно-бентежним запахом. Як міг згнічував себе, а проте весь час його проїмали якісь невиразно-солодкі мрії, передчуття чогось прекрасного, що приходило із жайворонковим співом та дзуменінням диких бджіл. «Господи, Соха, що тобі треба? — питає себе. — Таж ти й помислити не смів про таке життя — отямся!» Читав «Отче наш» — повільно, вдумуючись у святі слова: «Це ж треба — прости нам провини наші, як ми прощаємо винуватцям нашим. Як мудро — Господи!» Однак незабаром ловив себе на тому, що сплутав щось, забув і, злякавшись того, починав молитву спочатку.

Часом якась туга проїмала душу, хтось лукаво нашіптував йому, що райське його життя насправді зовсім не життя, а заробляння грошей, справжнє ж життя минає осторонь й незрозуміло, де його шукати, куди іти. То вітерець зітхне серед гілля, то з візка, який прокотився дорогою, долине жіночий сміх, то в дзенькоті коси, яку хтось мантачить неодадік, вчується дівоча пісня.

Мав двадцять два роки, а мислив себе старшим. Випробування не забарилося.

З етюдями в течці Сошенко повернувся до своїх «апартаментів» і отетерів: посеред зали стояв великий, застелений обрусом стіл з лавницями, а на них возсідали братчики: з-за широкої спини Зенона стримів височенний бутиль чи то вишнівки, чи сливовиці. Навколо бутля не без художнього смаку було розставлено тарелі з ковбасою та салом, присипаним молоденьким часником, з печеною куркою і ще чимось таким, що від самого його вигляду Сошенко одразу відчув — пропустив обід, захопившись імпровізацією пейзажу на теми райських кушів. До їжі не був жадібним, але вся та пожива пахтіла так, що без зайвих слів підпрягся до своїх нежданих гостей, які загризали кров'янку молодою редискою, аж хрускіт стояв. Брат Зенон простягнув йому кухоль медовухи і наказав:

— Вдпий!

— Та я... — згадав Сошенко батьківські застороги, однак Зенон грізно прискалив око:

— Ти що — хочеш бути від нас святішим? Тобі не соромно? Іч який! Та ти спочатку нагріши, а потім уже й молися. Інакше — за що ж прощать тебе?

— Випий, брате,— лагідно сказав молоденький монах Григорій з блакитними, немов лучні півники, очима.— Негоже бути тверезому серед п'яних.

Ласка в його голосі зламала опір: пригубивши питво, Сошенко зрозумів, що воно солодке, добре, відгонить квітами, а чогось особливо хмільного у ньому і не чути.

— Вміють же добрі люди!

— Не так собі люди, а — вродливі молодички,— уточнив Зенон.— Амбрівія!

Сошенко пив, і з кожним ковтком ніби тиша входила в його душу — багатозначна весняна тиша, коли в землі кільчаться зерна й можна почути шелестіння, з яким піднімає голову трава. «А я ще ж не був,— раптом подумав.— Я ще ж не жив, ще не любив, а все ж те має статися...» У ньому відкривався прохолодно-синій простір, у який щось мало вступити і, дослухаючись його віддалених кроків, узявся за другий келих. «Горнее місце,— нагадав собі.— Я тут, аби намалювати горнее місце, добре намалювати». Мабуть, промовив те вголос, бо хтось із застільників підхопив:

— Атож, горнее місце! Оце ми й вирушили його шукати. Ану, Зеноне, братчику, відкривай райську браму, та хутко, доки отець настоятель не повернувся.

Досі тримався так, ніби боявся щось сполохати, але наступної миті стало інакше: буйні веселощі вдарили в голову, й він зрадів, що це літо для нього, такого ще молодого, мине не марно, як минали попередні: ось він п'є-гуляє в товаристві теж молодих та веселих. Другий келих спустив його з неба, але й земля була прекрасна: на ній затлівали мальви під вікнами біленьких хат, місяць бризкав холодним вогнем на дозріні роси, а ночами із затонів на тихих річках долинав сміх чи то русалок, чи дівчат із найближчого села, і бігали дітлахи вкупі із щасливими собаками, й співали парубки, міцні та бідові, як Зенон.

Вийшовши на середину зали, Зенон розпростав руки.

— А тепер грай! Грай горлиці, художнику, чи краков'яка, чи гопака,— що вмієш, мені однаково. На те і скрипку віз, грай, бо всохне вона тобі і струни лопнуть.

— Зенько, не треба! — спробував втримати його за рукав ряс непевного віку монах, що, приступаючи до кожної страви, молитовно складав долоні, а потім накидався на неї так, мовби епітимію на себе наклав знищити все, що на столі стояло.— Почують — донесуть: негоже нам... Отець настоятель вже гніваються.

— Що мені настоятель? — повільно промовляв Зенон, розтираючи руки, ніби коваль перед тяжкою роботою.— Що мені божа кара? Що мені пекло... Що мені рай... Грай же, художнику, грай!

— Е, в піїтство вдарився — пропало,— крутнув головою той, що стримував, присуваючи до себе холодець.

Сошенко взяв скрипку ніби зовсім чужими руками, однак руки ті знали діло чи не краще, як його власні. З першими звуками мовби вихор підхопив опасистого, моторошно легкого в руках Зенона, й далі вже нічого не лишилося, як наздоганяти його шалені вихиляси. Братчики аж роти пороззявляли, кинувши найласіші шматки, в непереможній монастирській тиші — скрипка та клекіт бусли на старому бересті — маяли поли чорної ряс, мигтіли червоні щоки, блискали очі — клубок давно лежав у кутку.

— Красний який! — не втямився від захвату Сошенко, щасливий, що прилучився до цього чарівного дійства.— От би навчитися малювати отак, щоб усе рухалось, вертілось, тріпотіло під вітром — ех!

А навчиться. Усього досягне, самого верху в житті доскочить — він, тихий щуплявенький хлопець з такої бідної сім'ї. Ех, недаремно люди цінують медовуху!

— Налийте!

— Гуляй, душа, без кунтуша! — заверещав той, котрий щойно закликав до обачності.— Тримайте мене, бо не витерплю! Хух! Хух! — пішов присядками обсаджувати зовсім розшалілого Зенона.

Через тин в монастир
По воду ходила,
Та не дав мені Бог,
Кого я любила,—

співав хтось за столом, приплескуючи в долоні.

Тільки дав мені Бог
Кривого Уласа.
Я від нього туди-сюди —
Таки ж не далася
Гоп!

Зенон спинився так само різко, як і зірвався, й смичок у Сошенковій руці сам собою опустився до землі. Братчик випив келих вишнівки одним духом і сів на лаву так, що затріщали дубові дошки. Підперши похнюплену голову руками, довго мовчав, потім спитав:

— А що я тут роблю — га, люде?

— Хто тебе знає, що ти тут робиш,— добродушно озвався брат Григорій.— Коня тобі б... шабельку в руки... Забився, як комаха в шпарину, й марудишся. Ото й того, що біля тебе всім весело.

— Колись так і було,— озвався високий, з маленькою головою брат. Придивившись, Сошенко впізнав у ньому скарбника, який відав і бібліотекою.— Монахи ставали лицарями, боролися пліч-о-пліч із запорожцями... одне одному не вадило.

— Не гоже мніхові у руки зброю брати!

— Чого ж... Як треба боронитися від ворога...

— Ми ж чинники волі Божої.

— Те! Я вам таку притичину розповім. Сидить собі чоловік і читає святе писаніє, а тут потоп всесвітній. «Рятуйся!» — кажуть йому, а він: «Я благочестивий, і мене порятує Бог». І тут до нього підпливає човен: «Рятуйся!» — гукають з човна, а чоловік: «Ні, мене Господь Бог порятує, я від людей не ждаю нічого». Підпливає ще один човен, великий такий, усім є місце. «Сідай!» — до нього, а він: «Навіщо ви мені здалися, коли до мене прихильний Бог». Отак і втопився той чоловік, що писаніє читав. А втопившись, на тому світі став дорікати Богові: «Що ж це — я постував, був милосердним, Христові заповіді не порушував, святі книжки напам'ять знав, а ти попустив мені погібнути». А Бог на те й відповідає: «Дурню! Я по тебе аж два човни прислав — як тебе можна було врятувати?» Отак і зі зброєю: як такий час настане, то мусиш брати до рук.

— Правильно! От тільки не треба думати, що мусиш когось убити — будь готовий умерти сам.

— І до раю когось за компанію прихопити.

— Е, брати, щось ми... Отцю настоятелю цю байку розповіли б?

— Не треба все про настоятеля... На те ми й заховалися від його очей.

— Е, грішити по-дрібному — то одне, а тут уже щось суттєвіше. Помисли якісь буйні.

— Пиймо! — ніби очутившись зі сну, урвав їхню суперечку Зенон.— Пиймо! І хай там що...

Сошенко з келихом у руках обійшов стіл, тягнучись до заводили, той по-сунув нездогадливого сусіда, звільняючи для художника місце. Приймавши з його рук таріль із шматком печеної курки, зручненько вмовстився й спитав:

— А й справді, нащо ви сюди прийшли, коли душа до того не лежить?

Зенон зітхнув і тихо мовив:

— Бідність, братику. Батько навіть родинний дім заставив, спадку ніякого — все пішло за борги. Програвся!

— А працювати?

— Та я ж шляхтич. Ще й роду такого, що називати страшно.

— Ти ж не ледачий! Я ж бачив, як ти косиш — мало знайдеться таких, щоб з тобою позмагалися.

— Е! А гонор? Праця в теперішньому моєму становищі — то подвиг, праця на волі — приниження, падіння. Служити я не можу, бо не здобув освіти, а найматися до якогось багатого мужика чи хоч би й поміщика... Фе!

Сошенкові й далі хотілося розпитуватися про той гонор, та раптом навколо всі одразу загомоніли — і навіть не один до одного, а просто самі до себе, ніби зрадли, що трапилась нагода звірити щось потайне, раніш заховане по самотніх келіях.

— А я кволий удався, підріс і бачу — вік пропасу задніх. А в батька якраз знайомий був церковний чин...

— Мені знаменіє було... Велике.

— А я спасаюся, бо ходить нечистий поміж людей, сам бачив. Він якось за мною гнався, я вскочив у келію, а він хап мене за рясу та й не пускає. Я вклякнути хотів — коліна не згинаються. Ну, якось спромігся хрест покласти позад себе, то відпустив, і двері самі собою зачинилися.

— Двері? А то ти їх захряпнув раніш як вскочив... Здався ти нечистому, щоб він за тобою ганявся. Нечистий у душах людських орудує, там його місце.

— Е, не кажи... Чорти й во плоті по світу ходять.

— А годі про чортів. Музику! — гримнув Зенон, знов ніби зі сну збудившись.

Цього разу Сошенкова скрипка заграла мрійливо, стиха, принишкли й брати, скоряючись знайомій мелодії, що часом долинала з поля, коли сідало сонце й курбелі пилу довго крутилися за возом, що стугонів дорогою, ніби пройнятий полум'ям. Невдоволено засопів розчарований Зенон, та, скорившись, опустив на груди кучмату голову. Сошенко заплющив очі й поплив кудись на дерев'яному човнику, який тримав у власних руках:

Добрий вечір тобі, зелено діброво,
Переночуй хоч ніченьку мене молодого...

Досі ніколи не пробував грати цю пісню — вона зерном з дитинства лежала в його душі й тепер ось вирвалася на волю, лишивши по собі знайомий прохолодно-синій простір, сповнений чекання: «Я ще не був... Ще маю збутися... Я буду». Враз хтось ніби штовхнув у руку, й смичок упав на коліна: Сошенко розплющився. На нього дивився німий і грізний Бог Саваоф із старовинної ікони: німб сивого волосся, непорушні очі на воскової блідості обличчя, зведені догори руки з тоненьким різьбленим ціпком, а довкіл — ані душі, ніби таємна учта, танок Зенона, п'яні розмови — все те наснилося. Неначе барвіста запона впала з Сошенкових очей, і він побачив стіл, заставлений брудними тарілками, перекинуті чарки з наливкою, напівпорожній бутель і себе поряд — художника, котрого найняли малювати духовні картини, п'яного, із скрипкою в руках, неспроможного одірватися од лавиці, зіп'ятися на чавунні ноги.

Лютю насварившись ціпком, отець настоятель здимів, як до того здиміли Зенон та інші братчики, лишивши Сошенка сам-на-сам з доказами свого ганебного падіння.

Коли земля не розверзлася під художником, то лиш тому, що він розплався на ній, поринувши в блаженний сон.

Він нічого не забув проспавши до півдня: навпаки, ще чіткіш постали подробиці вчорашньої гулянки. Ніби якийсь вир затягував його, а вгорі брудним шумом крутилися уривки веселих звуків, скрипкове циргикання, гижавка, п'яне варнякання, шумовиння хмільного, що, стікаючи по кухлях, нещадно заливало невинно білий обрус. Господи! Який з нього музика? Вивчився на вулиці від напівбожевільного Панька, а туди ж — на люди свій хист показувать. І де? Тобі тут було погано? Тільки й хотіли від тебе, щоб шанувався, не докучали ані молитвою, ані постом — чи ж важко було витримать? Виженуть! Виженуть сучого сина й — за діло, за діло! А батько ж так на нього надіявся, а вдома ані копієчки, мабуть...

Хотілося схопитися, покидати речі до скриньки й світ за очі тікати від

ганьби, однак думка, що мольберт доведеться складати в залі, де й досі стоїть нещасна ота сулія, а над масними тарелями дзижчать тлусті зелені мухи, як приморозила до ліжка. Було так, ніби він убивця, а за стінкою лежить його жертва, й страшно глянути їй в мертві очі.

Лежав, караючись ще й зневагою за власну слабкість, проклинаючи ті кілька хвилин піднесення, за які тепер доводиться платити аж так жорстоко.

Коли сонячний зайчик домандрував до краю килимчика, в кімнаті де не взявся брат Зенон і змовницьки прошепотів:

— Я тобі приніс розсолу...

З ненавистю дивлячись у квітуче, без тіні небесних чи земних страждань обличчя монаха, Сошенко нарешті сів на ліжку й сказав усе, що думав про братчиків, з якими вчора відкривав небесну браму. Зінько розреготався:

— Тю! Чи ти з конов'язі зірвався? Велике діло! Випий розсолу — і все минеться.

— Минеться? А в очі настоятелю як глянути? Ганьбу як пережити? Ви всі кудись ізслизнули, а я?

— Ми поховалися, бо не хотіли траплятися настоятелю під руку — нащо? Рука в нього гаряча, а загалом він добрий чолов'яга, самого замолоду нечистий на вила піднімав — того і в монастир пішов. А ти геройський хлоп, що нас не виказав, інший уже б доніс.

Дивно, але йому справді не спало на думку розповісти настоятелю, хто його спокусив, молодого та невинного: хоч тут є за що себе поважати. І все ж таки було б занадто несправедливо, коли б заводила Зінько нічим не одбувся за спільний гріх — Сошенко продовжував дорікати:

— Не виказав. Звички не маю доносити. Так мене ж і покарають за всіх — виженуть, не заплативши, а в мене...

Хотів сказати, що роду він ремісничого, стану міщанського, а там люди тяжко працюють за шмат хліба й не бачать у тому нічого ганебного, бо так і Господь Бог заповів. Однак стримався — пожалів стромляти голочку в те місце Зенонової душі, де ховався його шляхтянський гонор, що загнав його, молодого та ярого до життя, в цю хай хоч і не строгого статуту, а все ж смиренну обитель. Монах дивився на нього так широко, з такою дружньою теплотою...

— І нічого тобі не буде, брате. Працюй собі спокійно, як досі працював, лиш днів зо три не потрапляйся на очі настоятелю — ото й тільки. Я тобі сніданок та обід у келію носитиму, коли питатимуть про те, скажу, що заслаб, так жалісніше буде, або ж що постуєш і б'єш поклони. Ніхто тобі нічого й не згадає! А коли що — хіба ж ми тебе зрадімо? Зголоснімось усі разом, скажемо — согрішили й художника ввергли в гріх. Тільки ж — не дійде до такого.

— А сором?

— О хлопче, ти, мов та дівка, що з хлопцем забарилася в коморі: їй і справді соромно. Та й то — ще яка дівка трапиться, інша тільки очима кліпне та усміхнеться. Воно, коли подумати, й для дівки то не гріх. Ну хочеш, я зараз зголошусь? Мені те, як засміятися...

Цього Сошенко не хотів, а тому почав умовляти Зенона, що хай уже все лишається як є, тільки десь треба подіти оте, що в залі.

— Тю! Та воно давно поділося — хто б це дав такому добру пропадати? Погано ти знаєш білий світ... І твій мольберт давно на місці, і Біблія біля нього. Читай! Десять сторінок здолаєш, то й освятишся, хоч завтра починай грішити. Шкода — вже нічим, і медовуха випита, й вишнівка.

Щасливий чоловік! У нього й душа, мабуть, змашена жиром, як і шкіра на обличчі: обтруситься собі, як пес після дощу, — й сухий. А Сошенкові було не так. Переляк та гострий сором змінилися докорами сумління. Та Боже ж мій! В теплі, в добрі, у ситості — чи ж порівняти його життя в монастирі із батьковим? Батько, доки якусь копійчину для сім'ї заробить, і намокнеться, й намерзнеться, й намучиться, а він? Розкошує, як у раю, а малювання — хіба ж труд? Та постояти біля мольберта, вдихнути запах фарб, взяти до рук вуглинку — вже радість, вже нагорода, а за картину ще й гроші збираються платити. Вишнівки тобі треба? Гоцавки? Пісень хмільних? А он на

полі за монастирським муром люди землицю потом поливають — і що за те матимуть? До них тобі, до них — на виучку!

Аж на третій день присилував себе до роботи. Відгорнув полотняну запону — й аж скрутило всього від огиди: ніби пліснявою вкрилися ще недавно веселі барви, ніби потоки іржавої води прокотилися мальовидами. Печать гріха лягла на обличчя праведників — зробила хтивими уста, хитрими очі, облудними смиренно складені руки. Не має права писати святоші людина, ласа до скороминущих утіх! Адже і справді приступав до ікони, як бондар до діжки, думаючи про гроші, які заплатять; з підрахунків почав, а кінчив розгулом. Кажуть, колись іконописці місяцями сиділи на хлібі та воді, в пустелі та пуші йшли, аби стати достойним святого піднесення, всього земного позбувалися. А він?

Чому від першого нечистого мазка не стала чавунною його рука, чому не явилось йому диво покари за слабкість та нечисть людську? А може, так було й треба, щоб базграв собі безжурно два місяці, коли ж роботу майже завершено. Господь від нього відвернувся, і вся внутрішня його мерзота впливла, як олія на воді. Зась тобі писати ікони! Бо тобі однаково, що лики, що собачі морди на воротах Енгельгардтової стайні, а відтак згинь і не оскверняй своїм нечистим диханням святого місця! Пізні прозріння — ось покара за те, що приступив до великого діла без святошів у душі.

Сошенка почало морозити. Ліг, з головою накрившись рядниною, розбитий, знесилений, і незчувся, як задрімав, а прокинувшись, знов побачив над собою брата Зенона з кухликом.

— Погано тобі? Випий, голубчику.

Жадібно припав до вінець, але то була не вода, а все той же осоружний розсіл: ковтнувши трохи, відштовхнув Зенонову руку, аж їдуча, з припахом плісняви рідина хлюпнула на ясу.

— Відчепись! Не соромно?

Але й тут брат Зенон виявився терплячим.

— Й таке буває, — сказав тим голосом, яким читав молитву. — Всього у нашому житті буває і все треба пережити. Як похмелятися не хочеш, то вижди хоч на сонечко: на свіжому повітрі воно полегшає. У цьому льоху хоч у кого схолоне кров.

«Сатана, — подумав Сошенко. — Мніх, а чистісінький сатана».

А може, так і є? Може, справжній брат Зенон десь косить сіно для спільного блага, а це нечистий прибрав його подобу? І те, що сталося, — його робота. «Не шукай собі виправдання, — подумав Сошенко відвертаючись до стінки. — На те й лукавий, аби сама людина стереглася».

Зенонове частування таки ж допомогло: уже сам спромігся налити собі з карафки води; напившись, відчув, що цілком спроможний дихнути запахом полів та вхопити сонячного тепла.

Примостився у закутку поміж монастирським курником та муром і задивився на деревце, що виросло з кісточки в тріщині дикого каменя. Чим тільки живе, а диви, цвіло, бо й ягідки зав'язало, ось і билінка якась побіля нього збирається розплющитись... волошка ніби. Чудо! Яка ж невдячна та пуста істота — людина: такого ось куточка досить, аби нарадітися життю, а скільки божої благодаті довкіл! Та ні ж: завжди кортить чогось такого... Нащо? «Благословен Господь, що зробив потрібне легким, а непотрібне важким», — згадав слова, які любив повторювати настоятель. Не почує він більше тієї мудрості з його уст і взагалі нічого не почує, бо не захоче шанована та вчена людина й дивитися на нього після того, що сталося. «І гроші не заплатять», — шепнув хтось усередині.

Думка про гроші була дуже недоречною, майже блюзнірською, а все ж прив'язалася, як та велика зелена муха, що посиділа на сирому м'ясі, відклавши яечка. Заволодів лукавий його душею, та й зрозуміло ж чому...

Невиразне дзугнення, яке давно вже чув з того боку, де поля, подужчало, й вже можна було розпізнати, що то молитва: багато голосів творять її не в лад, вона то підноситься догори, то падає, мов птах з підбитим крилом, що силкується летіти й не може. «Го-го-го-ой-го-о-о... — тягли тоненькі голоси. — А-а-а...» — сходили на ридання. Що це?

Він вийшов зі свого сховку, видерся на горбок, роззирнувся: порожньо. Обриси монастирських споруд, дерева з уже примерзлим листям тремтіли й розпливалися, ніби от-от мали шезнути й залишити його сам-на-сам із зовсім білим небом, що дивно наблизилося до землі. Сонця на ньому не було — воно мовби розчинилося в цій неприродно безбарвній розпеченій каламуті, сонця не було, та все дихало жаром: каміння, порошок, земля, де трава пожухла і посіріла.

То це, виходить, велика посуха? Сидів у прохолоді над картиною і не помітив, коли розкішний травень змінився палючим літом, отак відсторонився від світу, а там же біда, горить усе, це ж врожаю не буде — голоді!

— Га-га-га-а-а-а...— знов долинуло до нього невідь звідки. Здавалося, лихо підняло за могил тих, хто жив тут раніше, й тепер вони творили молитву Богові занадто тонкими, янгольськими голосами. Куди ж поділися живі?

Схопившись, Сошенко побіг до келій: розчинив одну, другу, четверту — нікого! Нежилим холодом війнуло з трапезної, церквця стояла німа та відсторонена, й навіть голуби не туркотіли на її банях. Гаряча каламуть гула там, де уривався пагорб: отерши очі, Сошенко нарешті роздивився, що внизу мовби змія вигинається, високо звівши плескату голову. Збагнув: не голова то, а хоругви, за ними ж тянуться люди. Хресний хід!

Він уже знав, де його місце і що мав робити: страх не встигнути взяти участь у цьому дійстві погнав його вниз без дороги; одразу ж зірвався й покотився до підніжжя пагорба по твердому грудді, лишаючи за собою хмари гіркої курави. Вдарився об якісь куці — їх колючки вп'ялися в тіло, як звірині пазури; заледве видряпавшись з них, побіг за тим тягучим «а-а...» У сурдуді було нестерпно парко, від того в скронях загукала кров, здалося — не витримає, знепритомніє й водночас чув радість від того, що йому так погано, мовби ці його добровільні потерпання мали вищий зміст. Який? Кому потрібно, щоб він так тяжко наздоганяв хресний хід — по спеці, в суконному одязі, який і влітку носив, бо мерзнув у вогких келіях, бо взагалі боявся холоду, — і щоб отак захлиналися серце та пекло у грудях? Не знав, не міг знати, а все одно біг, ніби творив якусь молитву цим своїм прагненням бо-дай стражданнями прилучитися до тих, що бредуть попереду, перейняті відчаєм та надією, вкладаючи у своє звернення до Бога всю душу.

І коли таки ж упав, зашпортавшись у висхлому бур'яні, а звестися уже не міг, все одно відчуття причетності власних зусиль до якоїсь таємничої боротьби не полишало його. Груді аж розривалися від болю, та був з того щасливий, бо коли б полегшало, то й припинилася б його участь у потужному дійстві, що розгорнулося під випаленим небом — протиборстві молитви й стихії. Боже, що важить людська воля супроти твоєї, чого варті наші прагнення, надії і сподівання? Ми такі сліпі та безпорадні — змилуйся над своїми дітьми!

Здається, лише на мить стулив спечені солоним потом повіки, коли ж розплющився, то побачив, як зі сходу стрімко, мов пробуджений велет з головою у сонячному німбі, зводиться грозова хмара, і зрозумів, що його прощено. Відлежавшись, скинув сурдуд, розстібнув сорочку, і вітер, що висушив піт на грудях, здався йому холодним. Ноги не дуже слухались, але в тілі була приємна полегкість, як у людини, що позбулася тяжкого лантуха.

Був з ніг до голови заплюжений, однак не брився тим — не обтрушуючись, повільно побрів у поле обличчям до хмари, жадібно вдихаючи життедайний дух, яким від неї віяло.

Правду казав Зінько: не таке вже воно й важливе — те, що сталося. Минеться!

Здавалося, цього дня народив у собі нову душу. Як водиться, — у муках.

Через тиждень настоятель покликав Сошенка до себе. Ставши на порозі, мовчки вклонився, сподіваючись, що промінь сонця, який крізь прочинені двері впав на окуляри чесного отця, змусить його відірватися від роботи. І справді, настоятель гостро глянув на прийшлого, однак потім ще довго щось писав, похитуючи головою та ворущачи губами. Нарешті скинув униз усі кісточки маленької, вигадливо цяткованої рахівнички.

— Оце взяли помічника нашому скарбничому, — мовив довірчо. — Сам

напросився! То мушу придивитися, що за один. Щось він мені...— поморщився й фиркнув, ніби випірнув з холодної води.— А ти, сину, що маєш мені сказати?

— Нічого, отче, то ви мене прикликали.

— Ага! Роботу ти закінчив. І ми тобою задоволені. Старався!

Зрадивши неказанно з такого повороту подій, Сошенко ближче приступив і, опустивши голову, стиха сказав:

— Спасибі, отче! Й не сподівався...

— Поклали ми тобі...— настоятель перебрав кілька аркушів паперу і, піднісши один до очей, назвав суму, від якої Сошенкові бухнула в обличчя кров. «Не може бути,— подумав зклякано.— Причудлося».

Мовчав, і настоятель строго спитав:

— Незадоволений? Гадаєш, мало?

— Та ні, спасибі!— похопився Сошенко, тамуючи бажання перепитати, скільки усе ж таки йому поклали, бо ж— не дочув, не зрозумів чи власним вухам не повірив. І добре, що стримався, бо настоятель посуворішав:

— Атож. Почав би торгуватися— не заплатили б стільки. Я не люблю тих, що торгуються. А гроші ж куди полінуть?

— Та... батькові віддам. Він головний у сім'ї, йому видніше.

— Правильно! Твій батько— людина шира і достойна у всіх відношеннях. Не часто зустрінеш таку людину.

— Ви знаєте його?

— Трохи,— непевно мовив настоятель.— Знаю графиню Олександрю Браницьку, і як вона повелася, знаю... Не одобряю! Великий гріх узяла на душу.

— Отче!— зробив ще один крок Сошенко.— Простіть! Грішний і я, тяжко за те караюся...

— Ага!— звідки й всявся басило у настоятеля.— Добре, що нагадав. А ходи-но ближче...

Сошенко кинувся поцілувати отчу руку, але сухенька та рука, якої широ хотів торкнутися вустами, злетіла в повітря й вхопила його за чуба:

— Ось тобі, отроче, ось... А будеш, будеш?

— Не буду, скільки віку мого, не буду!

— Отож-то! Запам'ятай: це— не буде, горілка та гульня— це не буде, а людина мусить щодня трудитися над своїм життям. Гарзд!— поклав врешті на стіл руку.— Цілуй, дозволяю! Я— особа духовна, і мені можна, а взагалі не дуже кидайся прикладатися до чужих рук, то не ікони. Людину таке принижую! Благослови тебе Господи, як я благословляю... Щастя тобі!

Сошенко всім обличчям притисся до тієї тендітної руки, що пахла не стільки воском, скільки сургучем— мабуть, отець настоятель ставив на документи печатки,— і вискочив надвір, аби не заплакати від зворушення.

За годину дізнався, яку йому поклали суму: помічник скарбничого довго відраховував гроші, вголос називаючи кожну купюру. Підрівняв пачку і строго наказав:

— Перелічи!

— Та що ви...

— Перелічи!— гримнув помічник скарбничого, явно зганяючи на молодому майстрові досаду, що викликав невдоволення настоятеля.— Перелічи, щоб потім не казали всяке...

Але то вже було і не страшно і не кривдно.

Лічити асигнації Сошенко не став, а розписався, де треба і, подякувавши, хутко вийшов. Ладен був негайно податися додому: широка дорога, обмяна відсвіженою після дощу зеленню, аж вбирала очі. От як стоїш— виходь за монастирські ворота, скидай чоботи, чіпляй їх на палицю і— голуб собі святу земельку босими ногами, а вона м'яка, а вона ж тепла, ніби під нею струмує жива кров, а жайвори над світом заливаються, і ген здала долинає пісня, до якої і сам би залюбки підпрягся. Недільний день! І Господь з ним— з мольбертом та іншим художнім причандаллям— нове купить, коли отак розбагатів: додому треба квапитись, бігти бігом, летіти, линути, гукаючи та лементуючи від радості, немов хлоп'як, у якого повна пазуха запахущих яблук.

— Отроче!

Аж злякався, почувши цей голос: навіщо він отцю настоятелю, бува, не передумав?

— Отроче! Коли вже ти хочеш чкуряти звідси не попрощавшись, то хоч на воза сядь. О-онде Панько з кіньми... Доставив тебе сюди, то хай і назад хоч трошки підвезе.

— Отче, по кінець життя молитимусь...

— Цього тут і без тебе вміють. Біжи по скриньку, та дивись, щоб лобуряка Зенон тебе не перестрів, а то ще, чого доброго, за могорич зачепитесь. То хлоп такий! Я зранку послав його в село на відправу, та може і повернутися. Біжи, та не убийся з радощів.

Весело-мовчазний Панько довів Сошенка до широкого тракту, ще й трохи постояв, доки трапиться поштовий диліжанс — не хотів кидати панича на самоті. Помітивши вдалечині курбелі пилу, сказав:

— Бувайте. Як наказав мені отець настоятель, так і вчинив, а далі вже добирайтесь на каззонці, бо мене робота кличе.

І з гідністю прийняв зарібок:

— Спасибі, паничу.

Диліжанс спочатку був повний-повнісінкий, та дуже скоро в ньому лишилося двоє: він і ще якийсь чоловік, затушкований в широкий плащ так, що тільки очі блискали. Душно, а кутається: хворий, чи що? Погляд тих очей Сошенко час від часу ловив на собі, немов комаху, що шукала, де б заповзти під одяг, й поступово в нього прикинулось щось таке, ніби сверблячка. Спробував заговорити до попутника, але той відповідав «так» чи «ні», даючи знати, що охоти до порожніх балачок не має, й скоро Сошенкові в каретній задусі захотілося дістати свій теплий лапсардак. Леле, та це ж лиха людина! Злодій. Розбійник. Під тим плащем — широкий ніж, і він збирається приставити його до горла, питаючи: гаманець або життя? Ну, а візник? Та що візник... Візник або й собі злякається, або — та, мабуть, тако воно і є — у змові з цим убякою, тому і підібрав таких людей, що повиходили дорогою. А й справді, чого це більше ніхто не сідає до карети? Нікому не треба чи, може, візник не спинається, не зважає на людей, котрі обіч дороги просять їх підвезти? Звісно, дізналися, що в нього гроші — а звідки? Чи ж важко? Котрийсь із братчиків проговорився, що в них художник працює над великою іконою, помічник скарбничого шепнув кому треба, селянин, котрий буцімто сповняв накази настоятеля... Господи, та вже б нападав чутчіш: хоч і шкода, а все б віддав, бо життя дорожче, пішов би голим, як і прийшов! А коли все одно захоче зарізати, щоб не доніс? Та на кого ж йому доносити, коли в людини й лица немає: самі очі та чорний плащ, а тих розбійників дорогами, як собак — хіба він може всіх запам'ятати? Ге, це він так думає, а що застрельне в голову його лиходієві — хтозна...

— Спиніть! — попросив Сошенко. — Спиніть, бо вийти треба.

Візник ніби й не почув нічого, а попутник уперше за всю дорогу визирнув у вікно.

— Спиніть! — уже залементував Сошенко, і колеса диліжанса почали котитися повільніше, повільніше, а потім і зовсім стали.

— Отут? — спитав візник. — Просто у полі?

— У полі. Он слідом за вами дядько мій котить трійкою — домовились зустрітись, — збрехав Сошенко, чекаючи, що з того вийде. — Отут і забере мене.

Нічого особливого не сталося: візник байдуже низав плечима й сказав, щоб платив гроші. Цвяхнув коней батогом, і скоро стукіт копит та скрип коліс заглухли в куряві.

Місце, де опинився Сошенко, здалося знайомим: висока, обсажена вербами дорога, а внизу — озерце, де поміж білого та жовтого латаття качки збирали ряску. Дорога трохи кривуляла, й вербове гілля застувало овид: розгорнувши його, вдалечині побачив Звенигородку, що ніби спливала на хвилях гарячого повітря: польовий шлях, далі — лискучі дахи хатин, що визирали із садочків. Зрадив, що місто зовсім близько: дійде за годину-другу.

Страх поволі виходив з душі, й від того було трохи боляче, немов від зашпор.

Ступав легко, з насолодою, і скоро роздивився, що скраю не хата, а дім дерев'яний, але просторий, під бляхою, а на його високому ганку сидить молодиця в святковому очіпку і щось гаптує, а біля неї гуцикає в дерев'яній колясці маля, а старшеньке борюкається із собакою, й обоє від того щасливі. А де ж господар? Не видно. Може, щось робить по господарству або ж пішов до сусідів чи п'є у затінку чай, і за його спиною опадають з віт ранні яблука: гуп, гуп... Хто він? Не селянин — селяни рідко живуть в таких домах, та й не дворянин: можливо, вдатний кравець чи кожум'яка, можливо, торгує чимось — діло у нього чисте, гідне пошани й прибуткове, тому й одружився на дівчині не з простих, бо ж, бачте, гаптувати навчена і, мабуть, співати під гітару та всіляких інших шляхетських штучок. А головне — дали за нею добрий посаг, і тепер можна спокійно збивати хазяйство — таке, щоб стачило і дітям, і дітям тих дітей, бо ж гроші йдуть до грошей, а гаразди до гараздів.

Сідало сонце, й над білим камінням, що виступало де-не-де, висіли корони сьєва. Пахтіло димом, вийнятим з печі хлібом, борщем із ранніх овочів, пахтіло тихим, надійним і таким доступним людським щастям, що за нього не треба платити ані хворобами, ані війнами, ані іншими якимись бідами. Не чиниш нікому зла — й тобі не чинять, працюєш, дбаєш — і маєш в коморі та в скрині, Богу молишся — й Бог береже тебе від лиха та напасті.

Відчуваючи, як б'ється коло серця тугенький вузлик з грошима, Сошенко прямував до того милого видива, й здавалося йому, що воно — з його майбутнього.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЄДИНИЙ В УКРАЇНІ

ІСТОРИЧНИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ТА ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА»

Наш часопис — для всіх. На його сторінках друкуватимуться історичні дослідження визначних учених країни і зарубіжжя, спогади, прозові та поетичні твори на історичну тематику, легенди, повір'я та ін.

ОСНОВНІ РУБРИКИ ЖУРНАЛУ:

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ — наукові розвідки вчених з важливих проблем історичної науки.

ДО ДЖЕРЕЛ — нові архівні матеріали, знахідки.

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ — науково-популярні портрети, есе про визначних політичних діячів України.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА — історія збройних сил України.

СПОГАДИ, ЩОДЕННИКИ — живе відтворення подій у спогадах сучасників.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ — науково-популярні статті про важливі історичні події.

ЗАБУТІ ІМЕНА — розповіді про істориків, діячів науки і культури, літераторів.

УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ — матеріали про традиційний уклад, громадський та сімейний побут, звичаєве право, народну обрядовість, матеріальну культуру українців як в Україні, так і за її межами.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ — журнал в журналі про історію церкви, розповіді про визначних церковних діячів, житія святих. Друкуватимуться матеріали і під такими рубриками: «Історики України», «Вихованці Києво-Могилянської академії», «Полкові міста України», «Міста Київської Русі».

Вартість одного примірника — 800 крб. Наш індекс — 74260.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА»!

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

Дмитро ТЕЛЕГІН

РОЗКОПКИ МАЙДАНУ НА РІЧЦІ ОРІЛЬ

У південній частині лісостепового Лівобережжя України, де є багато курганів, відома велика кількість пам'яток, які називаються «майдани». Типовий майдан — це курганоподібний насип заввишки кілька метрів з великою лійчастою ямою в центрі, з якою в один бік (рідко в два) є прохід назовні. За межами насипу навпроти проходу розташовані так звані крила або «вуса», що мають вигляд кільцевидних насипів. Останні охоплюють площу «дворика» поперечником кілька десятків метрів. Посередині «дворика» або між віддаленими від насипу кінцями «вусів», що тут звичайно не замикаються, майже завжди помітна блюдцеподібна заглибина завширшки кількох метрів при глибині до 1 м. Майдани належать до загадкових споруд, походження і призначення яких остаточно ще не з'ясоване, хоча цими питаннями займалося багато видатних фахівців, зокрема В. Городцов, К. Мельник-Антонович, О. Федоровський, О. Спіцин та багато інших¹.

Про призначення майданів існує кілька гіпотез. Різні дослідники вбачали в них стародавні культові місця, укріплені городища, звіроловні споруди, чи, нарешті, розкопані скарбошукачами кургани. О. Спіцин висунув думку про те, що майдани виникли в результаті селітроваріння². Це припущення, здається, є найбільш обгрунтованим і має багато прихильників.

Сподіваємося, збагнути походження і призначення майданів України допомагають наші роботи, проведені 1971 р. на майдані біля Перещепинського пенькозаводу Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Перещепинський майдан знаходиться на підвищеному місці лівого берега річки Орелі за 1—2 км від залісної заплави. Він входить до курганної групи із семи великих і малих курганів, що ланцюжком тягнуться долиною ріки.

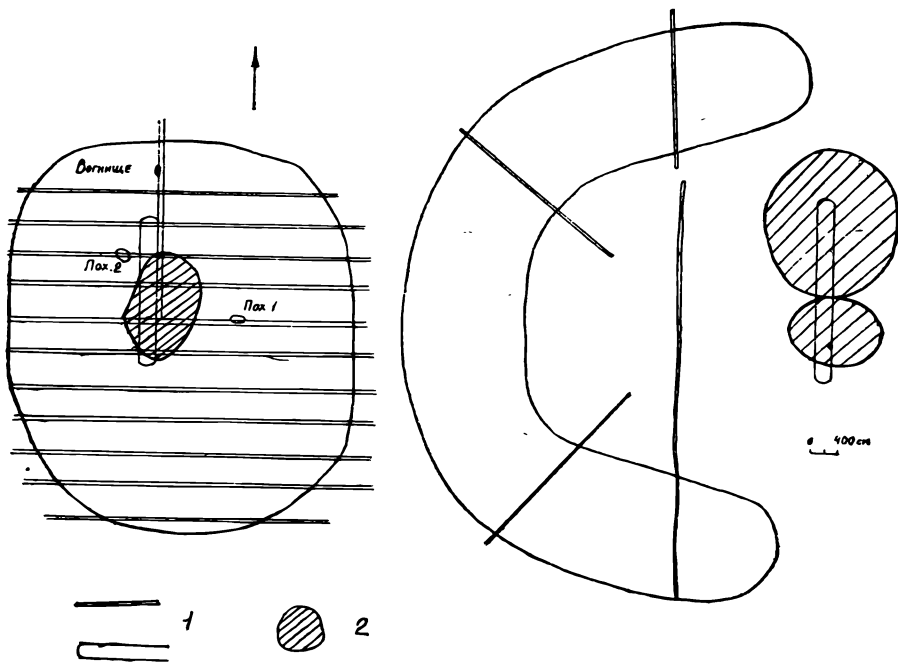
Навесні 1970 р. в зв'язку з будівництвом автотраси рештки насипу майдану, дуже пошкодженого вже раніше, були знесені. За свідченням старожилів, висота майдану колись сягала 8—9 м.

Під час огляду нами встановлено, що знесений насип майдану мав вигляд круга поперечником 52 м. Зі східного боку до насипу примикав «дворик», оточений «вусами», що збереглися непорушними. Висота валу «вусів» — 0,8 м, ширина — 18 м. Довжина кожного з них по дузі — 60 м. Прохід між віддаленими кінцями «вусів» — близько 50 м. Тут знаходились дві спарені блюдцевидні заглибини завдовжки 34 м (див. малюнок).

Роботи на майдані біля пенькозаводу були обмежені прокладкою системи траншей на місці знесеного насипу, що мали на меті виявлення можливих поховань. Зроблені також перетини «вусів» і спареної блюдцевидної заглибини. Траншеї прокладені з допомогою канавокопача.

На площі знятого насипу закладено 11 траншей завдовжки від 36 до 54 м кожна, завширшки 0,4—0,7 і 2 м. В районі «вусів» зроблено чотири розвідкові траншеї завширшки 0,4 м, дві з яких майже повністю перетинають «дворик» майдану. На місці спареної блюдцевидної заглибини закладена одна траншея завдовжки 12 м.

В результаті цих робіт було встановлено, що насип майдану був знесений

Перещепино. План майдану біля пенькозаводу. 1. Траншеї; 2. Заглиблення на материковому ґрунті.

в основному до рівня поховального ґрунту. В центрі площі, зайнятої насипом, виявлено яму неправильних обрисів розміром 10×16 м з похилими стінками. Дно нерівне, глибина ями від рівня поховального ґрунту — $2-2,5$ м. Яма заповнена чорноземним запливом. Знахідок не виявлено. Дуже можливо, що тут ми маємо справу з залишками (дном) лійчастої ями майдану.

В полі північної частини майдану на рівні поховального гумусу зафіксовані рештки довготривалого вогнища. Воно становить собою лінзу поперечником 1 м. Під тонким прошарком попелу і білого шлаку залягав шар обпаленого до червоного кольору ґрунту завтошки до 20 см. Поряд з вогнищем знайдено рештки дерева і дерев'яного вугілля.

В розвідкових траншеях навколо центральної заглибини під насипом майдану виявлено два поховання. Одне з них — на схід від центральної ями за $5-7$ м від центру насипу. Воно знаходилося в прямокутній ямі глибиною до 1 м від початку гумусу. Покійник був покладений в скорченому стані на правому боці головою до заходу, ноги слабо зігнуті, руки випростані, кисті перед животом. Під стінкою ями, коло черепа покійника — фрагмент горщика темного кольору з розчосами ямно-катакомбного часу. Друге поховання розміщене на північний захід від центральної ями і за обрядом поховання мало відрізняється від першого. Крім того, тут відмічені сліди червоної вохри. Нема сумніву, що обидва поховання відносяться до ямно-катакомбного часу.

В траншеях, прокладених упоперек «вусів» і «дворика», встановлена стратиграфія нашарувань. З'ясовано, зокрема, що в районі «дворика» і під «вусами» чорноземний шар дуже поруйнований, а місцями й зовсім знятий. Вали «вусів», для спорудження яких, можливо, була частково взята земля із «дворика», споруджувались (судячи з однорідності і заповнення) в один чи два прийоми. Лише в окремих місцях видно лінзи інородних вкраплень — глинистих чи супіщаних, які свідчать про локальні досипки.

В траншеї через блюдевидну заглибину на глибині 1,3 м виявлено скупчення печини, що залягала у вигляді окремих уламків і була змішана з чорноземним заповненням ями прошарком 25—30 см. На дні заглибини, контури якої не встановлені, знайдена значна кількість кісток тварин, а також три уламки середньовічного кружального посуду. Можливо, на місці блюдевидної заглибини знаходилася землянка.

Таким чином, при дослідженні Перещепинського майдану встановлено, що він був споруджений на місці кургану доби бронзи. Останнє, безперечно, підтверджується наявністю розкопаних нами двох поховань ямно-катакомбного часу. Розвідкові роботи в районі «вусів», «дворика» і блюдевидної заглибини, виявлене в полі насипу майдану тривале вогнище, здається, відповідають припущенню про виникнення майданів в процесі селітроваріння — промислу, що мав велике поширення в Україні в період пізнього середньовіччя.

¹ Про докладну бібліографію питання див. статтю В. П. Андрієнко «Майдани і майдановидні споруди України» // Вісн. Харків. ун-ту.— 1971.— Т. X, № 62, вип. 5.

² А. А. Спицын, «Майданы» // Записки русской и славянской археологии.— Спб., 1906.— РАД.— Т. VIII, вип. 1.

Юрій МИЦИК, Микола КУЛИНСЬКИЙ

КИЇВ У ОПИСІ РЕЙНГОЛЬДА ХАЙДЕНШТАЙНА

У німецькій та польській історіографії XV—XVII ст. помітне місце посідає творча спадщина видатного юриста та дипломата Рейнгольда Хайденштайна (Гейденштейна) (1553—1620), виходця із старовинного німецького графського роду. У другій половині XV ст. предки Рейнгольда Хайденштайна переселилися з Франконії на територію тодішнього Тевтонського ордену. Після того, як орден став васалом Польщі (1466) і особливо після секуляризації його території у 1525 р. польським королем, для багатьох німецьких феодалів стає звичайною справою служити своєму новому господарю. Саме тому у 1525 р. майбутній хроніст разом із своїм братом Конрадом отримав звання польського шляхтича й особистий герб.

Р. Хайденштайн мав блискучу, як на той час, освіту. Він вчився в університетах Віттенберга (Німеччина), Падуї та С'єни (Італія) і, можливо, Орлеана (Франція), володів німецькою, латинською, польською та деякими іншими мовами. Закінчивши навчання, певний час служив секретарем у пруського герцога Альбрехта II Фрідріха (1568—1618), васала польського короля. Новий етап у житті Хайденштайна розпочався після його знайомства з Яном Замоїським (1542—1605), видатним державним діячем Речі Посполитої, її канцлером з 1578 р., а згодом великим гетьманом коронним. Спочатку майбутній хроніст служить у Я. Замоїського секретарем, а потім, з 1581 року, завдяки протекції свого господаря, стає секретарем королів Стефана Баторія та Сигізмунда III. Шість разів він очолював дипломатичні посольства до Пруссії, Курляндії, Інфляндії та Гданьська. Хайденштайн був ознайомлений у найменших деталях з усіма справами польського двору, через його руки проходила значна частина офіційної документації, адресованої королю. Він мав особисті контакти з рядом видатних політичних та культурних діячів Речі Посполитої та зарубіжних країн, в тому числі з істориками У. Альдровандіні та А. Поссевіні (Італія), поетом Ж. Боссе (Франція), письменниками, поетами та хроністами М. Кромером, Я. Ожельським, Я. Кохановським, Ш. Шімоновичем (Польща) та ін., багато подорожував. Широка політична обізнаність, використання цінних документальних джерел дозволили Рейнгольду Хайденштайну створити цілу низку праць: «Коментар про московську війну» (Краків, 1584), «Польські справи від смерті Сигізмунда-Августа» (1603 р.; надруковано 1672 р.). Ці книги, написані латинською мовою, здобули високу оцінку сучасників, зокрема, хроністів Д. Кохгоффа, С. Хеннінга

(Німеччина), Де Ту (Франція), Ст. Лубенського, Я. Ожельського, П. П'ясецького (Польща), широко використовувалися як важливе історичне джерело пізнішими дослідниками, істориками. Зокрема й українськими та російськими істориками М. І. Костомаровим, М. М. Карамзіним, С. М. Соловйовим та ін.

У творах Хайденштайна основне місце відводиться історії Польщі, Лівонській війні та російсько-польським стосункам. Багато уваги він приділяв й Україні, запорозьким походам проти Османської імперії, повстанню Криштофа Косинського та Северина Наливайка (1591—1595). Згадує хроніст також походи Івана та Олександра Підков до Молдавії у 1577 та 1578 рр., про похід двотисячного загону козаків на чолі з Наливайком до Угорщини та Трансильванії у 1595 р., морські експедиції козаків до Тягині, Килії та інших турецьких фортець. Ставлення Хайденштайна до повстанців відверто вороже, але, як прискіпливий історик, він змушений віддати належне мужності козаків та їхніх проводирів. Від проникливого ока хроніста не сховалися й суперечності всередині повстанського табору.

Розповідаючи про козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI ст., описуючі жорстокі бої, котрі точилися під Києвом, Білою Церквою, Переяславом, Хайденштайн принагідно подавав історико-географічний опис згаданих міст. При цьому спирався на свідчення очевидців, документальні джерела, історичні твори О. Гваньїні, О. Речицького, Я. Соліковського, М. Стриковського, надаючи пріоритет безпосереднім учасникам подій, зокрема тим, хто побував у Києві у XVI ст. Саме звідси довіра до цього автора, який подає ряд оригінальних звісток, наприклад, про роль Києва як одного з торгових центрів Східної Європи. Нижче наводимо уривок з хроніки Р. Хайденштайна, яка, як і нашу думку, цікава в багатьох історико-соціальних аспектах, дозволяє глибше проникнути в минуле столиці України.

* * *

«Згадавши про Київ — славне та людне місто, не зайвим було стисло описати його місцезнаходження та старовинні пам'ятки. Декілька століть тому київські князі панували над всією Руссю як тією, що зараз називається Московією, так і тією, котра і досі зветься Руссю¹. Ці князі володіли землями до Чорного моря та Дунаю, а їхньою столицею був Київ. Невідомо, коли його було засновано, як давно він існує, чи сягає він часів Колхиди та Енея². Все це заховано через глибоку давнину й байдужість істориків. Залишилися, однак, пам'ятки колишньої величі: стіна коло міста, а у ній — позолочені старовинні ворота. Ці ворота такі високі, що два списи, поставлені один на другий, не зможуть торкнутися верху воріт³. Та й у місті чимало зруйнованих храмів, котрі всі були грецького обряду. На сьогодні залишився один з них — храм св. Софії, але й він знаходиться в такому жалюгідному стані, що й богослужіння не відбуваються. Безперечно, його будівництво коштувало величезних грошей. Ще й тепер видно сліди колишньої величі та пишноти: всі стіни собору покрито мозаїкою на кшталт константинопольських та венеціанських храмів. Зовнішнім своїм виглядом та архітектурною вишуканістю собор не поступається жодному з них. Вхід до храму і колони зроблені з порфіру, мармуру та алебастру. Однак ця прекрасна будівля настільки занедбана, що на ній немає навіть покрівлі, і тому вона все більше наближається до остаточного знищення, хоч всі колишні вороги [Києва] і не руйнували собор саме за його виняткову красу.

Існує ще собор св. Михайла з золотим верхом, подібний до того, який побудувала у Кракові королева Ганна, котра недавно померла⁴. Збереглися лише хори, викладені мозаїкою. Однак ця будівля не може рівнятися з величним собором св. Софії. Всередині собору стіни розписані (фресками) у грецькому стилі. При соборі живуть ченці грецької віри.

Є у Києві й інші пам'ятки та руїни. Величезні вали та стіни свідчать про те, що місто було колись дуже багатолюдним і великим. Земля тут родюча, а клімат тепліший, ніж у Кракові чи Львові, так що тут все виростає і досягає раніше. Теперішній Київ знаходиться не в старих стінах, а дещо нижче, біля Дніпра⁵, і на старе місто він не схожий. Тут проживає, однак, чимало купців, котрі ведуть торгівлю з Московією. Дуже вигідну торгівлю

провадить Київ по Дніпру та Десні. Остання з'єднується з Дніпром за милію від Києва, а жителі називають її другою половиною Дніпра, настільки ця ріка глибока. Над містом панує дерев'яний замок, але цієї назви він не вартий, бо зовсім покинутий і майже зогнив...»

Переклад здійснено за виданням: Heidenstein R. Dzieje Polski od smierei Zygmunta Augusta do r. 1594, Ksiąg 12.— Petersburg, 1857.— T. 1.— S. 371.

¹ Під Руссю Р. Хайденштайн, як і переважна більшість середньовічних зарубіжних авторів, зауважує Україну та Білорусь.

² Тут автор згадує відомий давньогрецький міф про Ясона, золоте руно та аргонавтів, а також героя поеми Вергілія «Енеїда».

³ Йдеться про Золоті ворота.

⁴ Королева Ганна, дружина польського короля Стефана Баторія, померла 9 вересня 1596 р. Знаменитий собор св. Михайла — Золотоверхий Михайлівський монастир — був знищений за наказом П. Постишева у 1934 р.

⁵ Під новим Києвом Р. Хайденштайн мав на увазі Поділ.

Віталій ЩЕРБАК

КОЗАЦТВО І ПРАВОСЛАВ'Я

Серед чинників духовного буття, які витворює кожен народ у його історичній генезі, особливе місце посідає національна свідомість. Її еволюція чіткіше простежується в періоди змін домінуючих стереотипів поведінки етносу, його світоглядних засад та форм спілкування. Яскравий приклад даного явища в історії українського народу спостерігається наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. з виходом на політичну арену козацтва. Нова суспільна сила увібрала в себе кращі риси, притаманні українцям з найдавніших часів, зокрема відданість вірі та звичаям предків.

Реалії XVI—XVII ст., безумовно, вплинули на польську історіографію, в якій українське козацтво зображене бездуховною деструктивною силою. Однак тезу про нехтування справами релігії на Запорозжжі повторив також і П. Куліш¹. Об'єктивніше висвітлення ставлення козацтва до православ'я знаходимо у П. Жуковича². Тому і сьогодні питання конфесійного фактора у становленні козацтва як суспільного стану потребує всебічного дослідження.

Релігійність козаків до кінця XVI ст. виявлялася мало. І це не випадково, адже до Люблінської унії 1569 р. і в перші роки існування Речі Посполитої віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Навіть традиційний обряд прийняття до козацького товариства, що включав і повняття віри, особливою строгістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з «неприятелем святого Хреста». Обрання королем вихованця єзуїтів Сигізмунда III (1586—1632) — знаменувало кінець конфесійної толерантності уряду Речі Посполитої щодо православ'я. Польська шляхта вважала його нижчою релігією, завдавала всіляких утисків та обмежень стосовно побудови церков, культових відправ тощо. Рішенням Брестського собору 1596 р. ліквідувалася православна церковна ієрархія. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Брестська унія викликала гостру опозиційну реакцію — виступи православних на сеймах та сеймиках. Чіткої антикатолицької спрямованості набули твори письменників-полемістів. Однак найбільшу небезпеку для властей становила нова впливова сила суспільства — козацтво. Уже в 1596 р. під час повстання на чолі з Северином Наливайком козаки включаються в боротьбу з ворогами православ'я. Вони громлять маєтки прихильників унії — луцького старости Олександра Семашка, єпископа Яроша Терлецького. Окремі виступи в різних регіонах України мали місце і в наступні роки.

Яскравий прояв солідарності духовенства з козацтвом у справі захисту православ'я бачимо навесні 1610 р., коли митрополит Іпатій Потій намагався під-

корити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я почуvalo за собою озброєну силу козацтва. Грекович викликає київських священників до Софійського собору на спільну відправу, але безуспішно. Навпаки — духовенство повело агітацію серед парафіян, застерігаючи: тих, хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків на чолі із запорожцем Петром розташувався перед Софією; зупиняючи прийдешніх міщан. Тоді Грекович запечатав церкву, щоб не дозволити відправи православним. Козацька депутація з свого боку подала протестацію до київського гродського суду від імені запорожців проти звинувачення їх Антонієм Грековичем. «И мы теж,— зазначалося в документі,— яко сынове тое ж соборное апостольское восходное церкви будучи, именованного Войска козаков Запорожских... до их милости панов народов тое православное веры и реліи старожитное и при особах духовных не отсчепенцах и не отмитных переставати голови против упорови квалт в реліи нашей старожитной православной чинить хотят, протестуемся»³. Прагнення боронити старожитну православну релігію звучить і в листі запорозького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвєводи Михайла Холонєвського від 29 травня 1610 р.: «За церковь нашу восточную, а за веру греческую голови свои быхмы мели вси положить»⁴. Тут же містилося попередження: якщо уніатський намісник не зречеться свого наміру, над ним буде вчинено розправу. Цей організований виступ українського козацтва та православного духовенства примусив Грековича та його покровителя Потія відступитися.

Невдовзі до Києва приїхав константинопольський єпископ Неофіт. Спираючись на підтримку козаків, він висвятив кількох священників київської єпархії. Архімандрит Печерського монастиря Єлисей Плетенецький 1613 р. за допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами. Через три роки король Сигізмунд III підтвердив права на ці землі Печерського монастиря. За спроби відібрати у православних Михайлівський монастир уніатський намісник Грекович поплатився життям (що трапилось не без допомоги козаків).

На сеймиках Волині, Київщини, Галичини неодноразово порушували питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не зважали. Лише 1618 р. сеймовою ухвалою декларувалося право на віросповідання людей «релігії грецької»⁵. Тут же містилося і зауваження про остаточне вирішення згаданої проблеми на наступному сеймі. Пояснити таке «лояльне» ставлення уряду Речі Посполитої до іновірців можливо, лише з'ясувавши ситуацію, що склалася. Ще 1617 р. королевич Владислав у погоні за російською короною організував експедицію до Москви, але невдовзі сам опинився у скрутному становищі. Сигізмунд III у черговий раз звернувся за допомогою до козаків. Очевидно, однією з умов здійснення московського походу, що їх поставив гетьман перед королем, було відновлення православ'я в Україні. Експедиція закінчилася підписанням вигідного для Речі Посполитої Деулінського перемир'я 1618 р., але офіційної оцінки участі у ній запорожців на сеймі 1619 р. не прозвучало. Питання про свободу православ'я було відкладено на майбутнє.

Явне втручання козаків у справи релігійні мало місце напередодні місії єрусалимського патріарха Феофана в Україну у 1620 р. Московська експедиція укріпила запорожців у свідомості їх сили і значення, розширила політичні горизонти. Незначна поступка з боку уряду під час підписання Роставицької комісії у 1619 р.— збільшення реєстру з однієї до трьох тисяч чоловік,— безумовно, не задовольнила козацтво. Всупереч суворій забороні запорожці вдалися до нових походів на Крим і Чорне море. Водночас на початку 1620 р. до Москви прибуває козацьке посольство на чолі з Петром Одинцем. Офіційна його мета зводилася до прохання стати на службу до російського царя. Проте, ймовірно, що уже зверненням до Москви гетьман Петро Сагайдачний намагався вплинути на польський уряд з метою легалізації православ'я в Україні. В усякому разі, ця місія засвідчила вміння Сагайдачного користуватися не лише військовими, а й дипломатичними засобами для досягнення поставленої мети.

Питання віросповідання в Україні піднімалися і під час переговорів Петра Одиця з московськими дяками І. Грамотіним та С. Романчуковим наприкінці лютого 1620 р. Проте останні воно цікавило лише в контексті взаємин Росії та Польщі як учасників двох ворогуючих сторін в ході Тридцятирічної війни 1618—1649 рр. З свого боку, козаки, судячи з подальших подій, використали момент для зустрічі з єрусалимським патріархом. Цей факт знайшов підтвердження в тексті «Протестації» митрополита Іова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 р.⁶ Тут же міститься влучна конфесійна характеристика українського козацтва: «Вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Самі вони природній розум і від Бога даровану кмітливість мають. Тож і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх-давен лише ними живуть і процвітають. До того ж те плем'я чесного народу руського»⁷.

Прибуття Феофана в Україну не стало несподіванкою для запорозького козацтва. Уже на кордоні його зустрів Петро Сагайдачний і припровадив до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі єрусалимський патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливої козацької охорони. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало тривогу польських властей. Для супроводу патріарха по території Речі Посполитої Сигізмунд III призначив пристава Фелікса Почановського. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський грамотою від 5 травня 1620 р. спеціально оповіщав представників адміністрації в Україні про місію Почановського з наказом всіляко сприяти подорожі патріарха⁸.

Занепокоєння у Варшаві посилювалось і у зв'язку з обранням гетьманом Якова Бородавки. Причиною цієї зміни стало незадоволення козаків Роста-вицькою комісією та спробами Сагайдачного реалізувати непопулярні серед запорожців окремі її пункти, насамперед спалення чайок. Жолкевський вважав Бородавку найбільш схильним до бунтів, передбачаючи нові експедиції запорожців на Чорне море. Він попереджав короля про небезпеку таких акцій для польсько-турецьких відносин. Жолкевський пропонував заарештувати Феофана, оскільки тривале перебування його в Україні здавалося гетьману підозрілим. Аналогічні мотиви звучать і в листі Сигізмунда III до патріарха (від 1 серпня 1620 р.), проте король висловлював надію, що діяння Феофана сприятимуть «миру і спокою»⁹.

Право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, було виключною прерогативою королівської влади. Зважаючи на невдачі дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православними, українське духовенство змінило тактику. В його колах стверджується намір незалежно від короля відновити православні єпископії. Це питання стало основним на зборах, скликаних під час храмового свята 15 березня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Великого князівства Литовського разом із козаками і міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього з огляду на неминучу «біду від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України.

Визначальна роль козацтва у відтворенні православної ієрархії підкреслена в «Протестації» від 28 квітня 1621 р.: «Люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелейності його (Феофанові.— В. Ш.) сказали: «Не був би ти патріархом, не був би пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелейність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, зоставивши нас тут переслідуваних і без пасторів»¹⁰.

У жовтні 1620 р. патріарх єрусалимський Феофан висвятив Іова Борецького на митрополита Київського і Галицького та шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних. Водночас вона зачіпала й інтереси уряду Речі Посполитої, який протягом чверті століття викорінював православ'я в Україні через насадження уніатства і католицизму. Проте однозначної реакції з Варшави не послідувало через складну політичну ситуацію. На початку листопада Сигізмунд III надіслав листа до єру-

салимського патріарха з проханням посприяти виступу запорожців на війну з Туреччиною. Крім того, він послав до Феофана шляхтича Варфоломія Обалковського з метою вплинути на козаків, примусити їх виконувати королівську волю¹¹. З фактом відновлення православної ієрархії змушений був рахуватися і сейм, оскільки мав намір використати козацькі сили для відсічі турецькій агресії. Автор сеймового щоденника відзначив наполегливість послів Київського воеводства по захисту православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки і немало знатних людей взяли «релігію грецьку» під свій захист, приєднавши в тому, що не відступляться від досягнення мети¹².

На території Київського воеводства політичні і конфесійні настрої козацтва, міщанства та шляхти в багатьох аспектах співпадали тому, ймовірно, що серед них існувала угода, можливо, навіть у формі присяги, про відстоювання православ'я. Від імені волинських послів на сеймі виступив чашник Лаврентій Древинський. Говорячи про небезпеку турецької агресії, він звернув увагу на необхідність стабілізації політичного становища в державі, насамперед через заспокоєння православних.

У сеймовій постанові 1620 р. зазначалося про наміри уряду визнати в майбутньому православну церковну ієрархію. Водночас патріарх Феофан направив з Трахтемирівського монастиря в січні 1621 р. особливу грамоту до Війська Запорозького, в якій містилося прохання стати на захист Речі Посполитої у зв'язку з турецькою загрозою. Про необхідність спільного виступу запорожців з коронним військом патріарх говорив і при безпосередніх зустрічах з козацькими полковниками і сотниками, які постійно перебували при ньому.

Незначний успіх православних на сеймі 1620 р. після Цецорського погрому можна пояснити відсутністю безпосереднього впливу українського козацтва. І вже на початку березня наступного року з'являється документ, в якому козаки висловлюють свою рішучу підтримку православ'я. «Меморандум» було доручено повезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, з наказом твердо відстоювати свою позицію у переговорах з королем. У «Меморандумі» містилася вимога: «Аби баніції і всілякі протести правні, унією нанесені як в Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському і Руському, братії нашій — народу руському від цього часу навіки ліквідувати наказано і церкви повернути»¹³. Окремим пунктом стояло питання визнання висвячених патріархом Феофаном православного митрополита та шістьох єпископів. Козаки вимагали повернення «церковного добра релігії грецької, захопленої уніатами, включаючи Софію Київську. «Меморандум» відбивав усвідомлення козацтвом необхідності зміцнення православ'я для українського народу як один із чинників боротьби проти національно-релігійного гноблення.

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного фактора чітко простежується в листі козака Мітли до митрополита Іова Борецького від 12 квітня 1621 р. Мітла оповідає про активізацію католицької церкви перед османською загрозою, що нависла над Європою, про переговори представників Ватикану з польськими властями. Водночас він зазначає, що в ситуації, коли король Речі Посполитої не зможе обійтися без допомоги українського козацтва, уніати продовжують всіляко утискувати православних¹⁴.

Аналогічні тенденції простежуються і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку цього ж року, де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. Туди ж прибув митрополит Іов Борецький, володимирський єпископ Ізекілій Курцевич і 300 священників, переважна більшість яких були учасниками зібрання у Києві 15 серпня 1620 р. Митрополит закликав запорожців боронити православ'я від «бусурманів». Від імені Війська Запорозького до короля направлялося посольство на чолі з П. Сагайдачним. До його складу входив і єпископ Курцевич, оголошений напередодні Сиг'змундом III поза законом.

За повідомленнями одного з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до поалагодження релігійних справ. Насамперед це стосувалося затвердження королівськими грамотами новостворених ієрархів та скасування антиправославних універсалів, виданих останнім часом. За умови виконання цих вимог козаки об'явили послужити Речі Посполитій¹⁵.

Таким чином, релігійна боротьба пов'язувалася з національно-визвольним рухом, в якому провідну роль відігравало козацтво. Найвідоміші його представники розглядали справу відновлення православної ієрархії невідривно від розвитку освіти та культури в Україні. Зокрема, гетьман Петро Сагайдачний в 1620 р. зі всім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Одночасно міцніє союз козацтва з шляхтою та міщанством, які відстоювали національно-релігійні інтереси народу.

За свідченням сучасника Яна Собеського, козацькі послы у Варшаві одержали лише усні обіцянки короля про визнання православ'я¹⁶. Однак, зважаючи на наближення турецької армії до кордонів Речі Посполитої, запорожці не дочекалися результатів посольства і виступили в похід. Нез'ясованість важливого для козацтва питання, очевидно, стала однією з причин самостійних дій гетьмана Якова Бородавки, який протривався з'єднанню з коронним військом.

По успішнім завершенні Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх конфесійних вимог. Уже з-під Хотина до Варшави відправилося посольство запорожців. Один із пунктів їх петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької»¹⁷. Король у відповідь прислав комісарів, які підтвердили право для козацтва відбувати православні обряди. Разом з тим комісари мали завдання провести таємні переговори з Сагайдачним і старшиною та пообіцяли їм королівські дарунки. Такою була плата за послуги Речі Посполитій. У передсмертному листі гетьмана Петра Сагайдачного до Сигізмунда III міститься скарга на місцеві власті за утиски козаків: «Покорне и слезне прошу, дабы тое козакам творимое бедствие и озлобление превысоким и грозным вашим наияснейшого величества мандатом было запрещено и ускромнено. Особливо унея, за милостивым вашим наияснейшого королевского величества позволением теперь в Русе через святейшого Феофана, патриарху иерусалимскому знесенная, абы впредь в той же Русе никогда не отновлялся и своих рогов не возносила»¹⁸.

Спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції у першій половині 20-х років добитися офіційного визнання православної ієрархії не увінчалися успіхом. Під різними приводами уряд переносив розгляд цього питання на майбутнє. Цьому безумовно сприяла відсутність великих військових кампаній, під час яких Річ Посполита завжди потребувала допомоги українського козацтва.

Боротьба православних проти католицизму і уніатства в Україні дедалі загострювалася. А зростаючу силу козацтва польські власті відчували вже під час повстання під проводом Марка Жмайла (1625). Через два роки королівські комісари отримали рішучу відмову гетьмана Михайла Дорошенка взяти участь у війні проти Швеції¹⁹. В цих умовах серед правлячих кіл Речі Посполитої виникла ідея проведення узгоджувального православно-уніатського собору. Підготовка до нього проходила навесні і влітку 1629 р. Водночас митрополит Іов Борецький видав у квітні того ж року спеціальну грамоту, якою закликав духовенство, шляхту і світських осіб провести 9 липня помісний православний собор. Передбачалося всебічно обговорити становище православної церкви. Бернардинський чернець Феліціан Корженевський, який проживав у Києві, писав до уніатського митрополита про наміри Борецького виступити проти узгоджувального собору, заручившись підтримкою запорозьких козаків²⁰.

Про запрошення Борецьким запорожців до участі в соборі прямих свідчень немає. Однак козацтво, яке було прямо причетне до відновлення православної ієрархії і в подальшому близько стояло до релігійних справ в Україні, не могло не реагувати на чергову спробу примирення православних з уніатами. На київський собор козаки обрали двох посланців: Андрія Лагоду та Сапрона Сосиновича. Сповіщаючи про це митрополита Іова Борецького, запорожці просили його через посланців повідомляти на Січ про все, що могло бути спрямоване супроти православ'я, запевняючи про готовність захищати його зі зброєю в руках²¹.

На другий день роботи собору козаки вручили грамоту митрополиту від імені Війська Запорозького. Сам факт складання грамоти свідчив про їх орієнтацію у тогочасній церковно-релігійній ситуації, усвідомлення свого місця в суспільному житті України. З кожним днем зростала кількість козаків нав-

коло Михайлівського монастиря, де проходив собор, тому його учасники визнали за доцільне переїхати за межі міста до Микільського Пустинського монастиря. За свідченнями королівського посла Адама Кісіля, через суперечності між шляхтою та духовенством собор закінчився безрезультатно. Однак стійка позиція православних ієрархів, яких підтримувало козацтво, зірвала плани уряду Речі Посполитої провести узгоджувальний собор у Львові.

Конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під проводом Тараса Федоровича. Посли Іова Борецького — його син Андрій та ченці Григорій і Йосип — розповідали путівльським воеводам у квітні 1630 р., що вже саме розквартирування коронного війська на території Київського воєводства здійснювалось з конкретною метою: «Чтобы в Киеве веру христианскую нарушить, а учинить унею римскую веру и на козаков итить»²². У свідомості посланців митрополита повстання козацтва однозначно пов'язувалося з боротьбою православ'я проти унії. На релігійний аспект повстання під проводом Федоровича вказував і коронний гетьман С. Конецпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.: «Пришли к ним от некоторых лиц греческой религии, как духовных, так и светских, грамоты, в которых извещалось, что их веру разрушают, церкви отнимают с просьбой, чтобы они встали на защиту своей веры. Эти уверения возбуждали народ и подняли всю Украину так, что никто из тамошних обывателей не был безопасен в своем доме»²³. Під час переговорів з польськими комісарами козаки не приховували релігійного фактора у повстанні. Навіть у тексті Переяславського договору (1630) містилося звинувачення запорожців, які залучили під свої знамена багато «простих людей», покликаючись на загрозу православ'я²⁴.

Після завершення повстання Сигізмунд III знову проігнорував козацьку петицію з проханням визнати православну ієрархію, незважаючи на приближення кінця строку перемир'я з Московською державою.

Суперечності між урядом Речі Посполитої і українським козацтвом намагалися використати країни антикатолицької ліги. Зокрема, Швеція прагнула залучити запорожців за високу грошову винагороду на службу до короля Густава-Адольфа у війні з Польщею. Восени 1631 р. в Україну прибули шведські послы П. Ладмірал і Ж. де Грева з листом, підписаним королівським радником Яковом Русселем. Лист розпочинається із звернення до запорожців: «Благородні і вольні лицарі, мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці»²⁵. Отже, не лише в Україні, а й у Європі козаків сприймали як вірних захисників свого краю і православ'я.

Прискоренню вирішення питання про свободу православ'я сприяв і прихід на польський трон короля Владислава IV, який прихильно ставився до запорожців. На початку 1633 р. були затверджені «Статті для заспокоєння руського народу», згідно з якими уряд Речі Посполитої легалізував православ'я.

Офіційне визнання православної ієрархії, безумовно, не означало, що засилило уніатства прийшов кінець. Польська шляхта продовжувала проводити колоніальну політику в Україні, одним з важелів якої залишалася католицька церква. Вже через рік Спаський монастир у Новгороді-Сіверському згідно з королівським привілеєм передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялося в цьому місті мати навіть школи. Утискам піддавалися православні священники та ченці монастирів. Як наслідок — під час повстання 1637—1638 рр. козацькі ватажки знову висувають гасло боротьби з унією²⁶. Зрештою, це стосується і Визвольної війни середини XVII ст. В універсалі до українського народу від 28 травня 1648 р. Богдан Хмельницький пояснював причини виступу проти польських властей тим, що вони «посполитим народом нашим завладевши, не только в ярмо невольничье их запрягли, но по своей воле безбожной и в душе вредную и правилам священным и святых отец наших противную вринути унию»²⁷.

Таким чином, наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., в умовах, коли український народ був позбавлений державності, єдиним національним осередком залишалися влада і моральний вплив православної церкви. Водночас рішення Брестської унії спрямовувалися на її ліквідацію. Гарантом збереження давніх традицій в Україні, в тому числі і «старовинної православної віри», ви-

ступило козацтво. Завдяки запорожцям вдалося відновити православну ієрархію, а конфесійний фактор став на перешкоді уряду Речі Посполитої перетворити їх на послушне військо. Втручання козацтва у боротьбу проти засилля католицизму і уніатства сприяло усвідомленню ним своєї ролі та утвердженню як нової впливової сили в житті тогочасного суспільства.

¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— Спб., 1874.— Т. 2.— С. 81.

² Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.).— Спб., 1906.— Вып. 3; Спб., 1912.— Вып. 6.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— Спб., 1865.— Т. 2.— С. 59.

⁴ Там же.— С. 65.

⁵ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 3.— S. 158.

⁶ Борецький І. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 317.

⁷ Там же.— С. 323.

⁸ Архив ЮЗР. Ч. 1., т. 7.— К., 1887.— С. 290.

⁹ Там же.— С. 291—292.

¹⁰ Борецький І. Протестація.— С. 319—320.

¹¹ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией.— Спб., 1906.— Вып. 3.— С. 85.

¹² Там же.— С. 71.

¹³ Archiwum główne akt dawnych (AIAD).— AR II 1161.— № 741.— S. 1—2.

¹⁴ Ibid.— AR II 1164.— № 744.— S. 1.

¹⁵ Грушевський М. Історія України—Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 465.

¹⁶ История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1896.— Вып. 2.— С. 58.

¹⁷ Жерела до історії України—Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 251.

¹⁸ Максимович М. Собр. сочинений.— К., 1876.— Т. 1.— С. 375.

¹⁹ ЦДАДА.— Ф. 124.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 6.

²⁰ Жукович П. Сеймовая борьба...— Вып. 6.— С. 6—7.

²¹ Там же.— С. 8.

²² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 82.

²³ Жукович П. Сеймовая борьба...— Вып. 6.— С. 133.

²⁴ Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси.— М., 1877.— Т. 1.— С. 308—309.

²⁵ Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ.— Т. 117.— С. 65.

²⁶ Величко Самошл. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.— К., 1864.— Т. 4.— С. 139.

²⁷ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше — Спб., 1865.— С. 318.

Ігор ГОТУН, Олександр МОЦЯ

З ЖИТТЯ КИЯН В ЧАСИ БАТИЯ

(новий археологічний факт)

Не так давно на правому березі р. Нивка на околицях с. Софіївська Борщагівка розпочато археологічні дослідження. Назва цього населеного пункту, як і чотирьох інших (Братська, Михайлівська, Микільська та Петропавлівська Борщагівки), а також самої річки пов'язана з монастирями, яким вони належали у середньовіччі. Як вказував відомий дослідник Київщини Л. Похилевич, топонім Борщагівка походить від назви найближчих до міста монастирських хуторів, що постачали ченцям необхідну для борщу городину¹. «Боршовка», «Борщовская земля», «Борщаговка» фігурують у письмових джерелах, починаючи з XV ст. Зустрічаємо їх у «Грамоті литовського великого князя Олександра 1497 р. Києво-Пустинному Миколаївському монастирю»², а також у документах XVI ст., зокрема рукописному Євангелії, де вказані угіддя монастиря св. Михайла Золотоверхого, в тому числі поле біля Боршовки³. Опис самої Борщовської землі, подарованої Золотоверхому Михайлівському монастирю його ктитором великим князем Святополком-Михайлом, знаходимо в одній із

праць М. О. Максимовича: «Почав от тесных улиц к Владимировой груше, от груши старою дорогою к Жилиянским лозам, от лоз на курган Жилианский, от кургана к Борщовке, Борщовкою вниз около селища Борщовского в луговину, луговиною к вербам вверх и к дороге Борщовской, дорогою вверх Лябеди и к гатке, от гатки вверх в долину глубокую, из глубокой долины на старое путище, путищем опять к тем улицам»⁴.

Але в цих місцях люди жили не тільки в пізньосередньовічні часи, вони густо заселені й сьогодні. Пологі, зручні для господарювання береги сучасної р. Нивка (де не було великих повеней) з давніх-давен приваблювали землеробів. Ще на рубежі бронзового і раннього залізного віків (II—I тис. до н. е.) тут з'являються перші поселенці — носії так званої чорноліської археологічної культури. Про це свідчать виявлені уламки глиняного ліпного посуду та окремі об'єкти господарчого призначення. Знахідки більш пізнього періоду — VI—III ст. до н. е. — вказують на підгірцівську археологічну культуру. Околиці сучасного села були заселені і в давньоруський час. Ми ж поведемо мову про населення, яке з'явилося на березі невеликої річки в часи глобальної для всіх східних слов'ян катастрофи — навали кочівницьких орд хана Батия.

В 1991 р. дослідниками Поліського загону Дніпровської Давньоруської експедиції Інституту археології АН України на правому березі р. Нивка відкрито частину площі неукріпленого селища XIII—XIV ст. На цій досить незначній за розмірами території середньовічного поселення зафіксовано 57 археологічних об'єктів, що свідчать про інтенсивне життя упродовж відносно короткого історичного періоду. Частина з них — це господарські і побутові ями різного призначення, зафіксовані також сліди заглиблених у материк осель.

Встановили, що продукти сільськогосподарського виробництва зберігалися в зернових ямах, широко відомих на південноруських сільських поселеннях (об'єкти дослідження №№ 13, 48, 60). Ці ями мають форму груші або дзвону й досить значні розміри. Біля однієї з ям (№ 13) були також знайдені заглиблені у материковий шар залишки ще кількох споруд. Однак їх стан (вони дуже пошкоджені багаторічною оранкою надматерикового прошарку ґрунту, яка зачепила й культурний шар) не дозволяє встановити, чи це були окремі ями з перекриттям, чи заглиблені частини наземних будівель. Ясно тільки те, що використовувалися вони для господарських потреб.

Привертають увагу також виявлені залізні вироби: трубчатий замок, ножі, бронебійний наконечник стріли (квадратний у перетині), а також чисельні уламки гончарного посуду. Окрім того, знайдено більш як 100 невеликих уламків необробленого рожевого овруцького шиферу й одну пластину з поздовжнім пазом. Це, з одного боку, свідчить, що на місці даного поселення обробляли каміння, а з другого, що місцеві мешканці підтримували контакти в населенням Східної Волині, де ця досить популярна в Київській Русі сировина тоді тільки й добувалася.

Дуже цікавим виявилось заповнення об'єкту № 8. Він овальної форми (1×1,5 м), на 0,4 м заглиблений у материк, має прямовисні стінки (крім східної, де фіксується сходинка). Тут виявлено розвали двох керамічних посудин із залишками кісток бика, вівці, свині. Очевидно, це була страва аналогічна сучасному холодцю. Одна з посудин, напевно, була накрита кришкою, яка виявлена поруч. Серед інших знахідок відзначимо залізну шпильку, уламки цегли, шиферне сколото пряслице, точильний брусок з отвором для підвішування.

Чотири об'єкти досліджуваного поселення — це вогнища, причому об'єднані попарно (№№ 6, 7 та 28, 29). При розчищенні перших двох зафіксовані сажно-вугільні нашарування, двох других — залишки черенів завтовшки до 10 см. Тут же знайдено багато уламків кераміки XIII—XIV ст.

Спеціальне призначення мали об'єкти № 26, 32, 33. Перші два вирізняються наявністю виступів-сходинок, а останній цікавий своїм заповненням, що налічує шість шарів і прошарків, в тому числі два потужних вугільних шари, а у верхній частині — шар яскраво-жовтої глини, привезеної поза меж поселення. В кількох спорудах зафіксовані ніші-підбої, призначення яких уточнюється.

Як вже зазначалося, всі наявні археологічні матеріали (в першу чергу кераміка) датують пам'ятку XIII—XIV ст. Таким чином, її появу принаймні гіпотетично можна пов'язувати з подією, зафіксованою в літописах від 1240 р.:

«А у той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягли город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...

І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських,— бо тут підступили були дебрі,— і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі, але городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної].

А завтра прийшли [татари] на них, і була битва межі ними велика»⁵.

Місто було взяте і пограбоване. Францисканський монах Іоанн де Плано Карпіні 1246 р. відмічав розорення Києва, «котрий був столицею Руссії»⁶.

Вищезгадані писемні свідчення більш як 100 років тому спричинили до появи однієї теорії. Йдеться про концепцію М. П. Погодіна та О. І. Соболевського, за якою південь Київської Русі початково заселяли великороси. Колонізація північно-східної Русі (тобто Поволжя) нібито призвела до переселення туди значної частини великоросів на «нову батьківщину», хоч навіть у XIV—XV ст., як вважали автори цієї великодержавницької теорії, чисельний прошарок середньодніпровської людності продовжував говорити російською мовою⁷. Демографічний вакуум у Подніпров'ї, згідно цієї концепції, був поступово заповнений малоросами — українцями, що прийшли сюди з району Карпат. Таким чином, переважна частина сучасних українських земель у середньовічні часи начебто не мала відношення до етногенезу українського народу.

Проти цієї теорії виступало багато дослідників, які на широкий фактологічний базі довели її цілковиту невідповідність істинному стану речей. У цьому зв'язку слід відзначити критичні наукові праці М. О. Максимовича, А. Ю. Кримського, М. С. Грушевського та інших⁸. Як відзначав М. Ю. Брайчевський, наукова неспроможність теорії Погодіна — Соболевського зумовлюється не тільки з відсутністю будь-якої серйозної аргументації, не тільки тим, що вона суперечить науковим фактам, а й з теоретичною ущербністю. «Базується вона на невірній думці про тотожність кожного конкретного народу самому собі протягом усієї своєї історії»⁹. На підтвердження точки зору М. Ю. Брайчевського нагадаємо, що упродовж I—II тис. н. е. автохтонне населення Подніпров'я послідовно звалось «анти» — «поляни» — «руси» — «українці».

На нашу думку, археологічні роботи 1991 р. на поселенні біля р. Нивка доповнюють аргументацію антиподінської концепції і дають змогу глибше висвітлити життя однієї з груп киян у часи Батия.

По-перше, виявлений тут масовий керамічний матеріал дозволяє припускати, що поселення виникло одразу після розгрому «матері міст руських» у грудні 1240 р. По-друге, зв'язок з давньоруською матеріальною культурою підтверджують такі елементи, як характерні для XI—XIII ст. вироби з овруцького шифера, трубчатий замок, аналоги якого відомі в Русі та інших країнах середньовічної Європи під назвою «руських». Разом з тим, наконечник броневійної стріли вказує на появу зброї, характерної для післямонгольського часу, — арбалета.

Виходячи з наведених фактів, спробуємо реконструювати події, що розгорнулися після 1240 р. Частина вцілілих у жорстокій різанині киян справді покинула рідні домівки на схилах Дніпра. Але вони вирушили не в далекі в'ятицькі ліси сучасного Підмосков'я чи степи Поволжя, а поселилися недалеко від попереднього місця проживання — в околицях Києва. Впродовж кількох століть населення округи було тісно пов'язане з містом різноманітними торгово-економічними контактами або й феодалною залежністю від «сильних

світу цього». Тепер встановлено, що на території Східної Європи «міста в основному зростали за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрий вони мали право в результаті значної концентрації в них землевласницької знаті. Не випадково в літературі іноді зустрічається визначення давньоруського міста як колективного феодального замку»¹⁰.

Формула: «місто — центр сільськогосподарської округи», яку висунули і обгрунтували П. П. Толочко та деякі інші дослідники, якраз і дозволяє теоретично пояснити цей механізм переселення. Люди не йшли у невідомі далі, а здебільшого (коли не могли відбудувувати домівки) осідали в безпосередній близькості від старих осель. Тобто, демографічний потенціал київського мікрорегіону (так само як інших південноруських міст) суттєво не зменшився, за винятком загиблих захисників міста, а також тих, хто потрапляв у неволю — насамперед висококласних ремісників. По певнім часі демографічний баланс між містом та округою почав відновлюватися в старих пропорціях, що пов'язане з відновленням звичного політико-економічного значення Києва.

¹ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии.— Киев, 1864.— С. 17.

² Там же.

³ Закревский Н. Описание Киева.— Москва, 1868.— Т. 1—2.— С. 511—512.

⁴ Максимович М. А. Топографические заметки киевлянина.— Киев, 1877.— Т. 2.— С. 41.

⁵ Літопис руський (Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця).— К., 1989.— С. 395—397.

⁶ Иоанн де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны.— Спб., 1911.— С. 25.

⁷ Погодин М. П. Записки о древнем языке русском // Изв. Академии наук по отделению русского языка и словесности.— Спб., 1856.— Т. 5, вып. 2; Соболевский А. И. Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.? // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца.— Киев, 1888.— Кн. 2.

⁸ Максимович М. А. О мнимом запустении Украины в наше время Батыево и населении ее воепришлым народом // Русская беседа.— 1857.— Кн. 6; Крымский А. И. Филология и Погодинская гипотеза // Киевская старина.— 1898.— №№ 6, 7; 1899.— №№ 1, 6, 9; Грушевський М. Історія України—Руси.— К., 1991.— Т. 1.

⁹ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 183.

¹⁰ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— Киев, 1989.— С. 233.

Петро КУЗЬ

ПОВСТАННЯ КОСТКИ НАПЕРСЬКОГО

Ранком 18 липня 1651 р. мжичило, хмари низько пливли над Краковом, Казимиром і Кремінками, де вчора до пізнього вечора цюкали сокирами, будуючи потрійну дубову шибеницю. Сонце зрідка визирало з-поза гнаних вітром хмар і, освітивши сумні споруди страти, юрбу людей, оточених тісним кільцем солдатів, знову ховалося. Страх мінив людські обличчя, коли вони дивилися на виструганий і загострений зверху сосновий кіл, який стирчав із свіжої ями біля масивної колоди-плахи.

Мешканці Нового Торга і всього Краківського воеводства знали, що 16 червня 1651 р. Черштинським замком, що на кордоні з Угорщиною, оволодів ватаг Підгальського селянського повстання проти магнатів-феодалів Костка Наперський. Багато з-поміж зігнаного суди солдатами люду чули його універсали, які закликали повстати проти шляхти. Костка Наперський писав: «Шляхетські садиби з тим, що у них є, нехай стануть ваші. Визволяйте себе із тяжкої неволі, поки не пізно. Перед тим, як вони вас знищать, краще знищить їх. Уже доволі помучили вас ці прокляті пани, плач ваш кличе до помсти».

Заволодівши Черштинським замком, Костка зі своїм загоном у кілька десятків чоловік одразу взявся зміцнювати замкові стіни. Ворота фортеці завалив камінням і землею, на стінах поставив варту і почав розсилати листи, закликаючи знедолений люд сходитися до нього в Черштинський замок.

Одночасно він послав своїх людей по порох і свинець, та їх перехопили в Любовні—й посадили в тюрму. Час для організації масового повстання та походу на міста Казимир, Клепак, Краків був утрачений. Надто довге вичикування в Твердині, що мало на меті поповнення загону мешканцями навколишніх сіл і міст, призвело до трагічних наслідків. Черштинську фортецю оточили солдати Краківського єпископа Петра Гембицького й хоругви всіх збройних сил Краківського воеводства. Шляхта разом із королем Яном Казимиром, перелякана повстанням у Підгаллі, із табору під Берестечком терміново направила до Черштинського замку коронного мечника з двома тисячами найманого війська (своїм хлопам шляхта не довіряла), щоб придушити повстання польських селян у зародку.

Після семиденної жорстокої битви повстанців з військами, у кілька десятків разів за них чисельніших, фортеця впала. Костку Наперського і Лентовського привезли до Кракова і посадили в тюрму. Костку — у шляхетську камеру, а Маршалка (так звали повстанці Лентовського) — у камеру для злодіїв.

Після цього заарештували третього провідника Мартина Радоцького, який складав листи до селян із закликом повстати проти своїх поміщиків. Усіх трьох керівників повстання піддали тортурам.

Найжорстокіших тортур зазнав Костка Наперський (його прив'язували ногами до помосту, а руками до стелі, витягували суглоби, припікали свічками боки і бризкали гарячою сіркою на груди), та він тримався мужньо і з гідністю висловив головному мучителеві Гембицькому свій жаль про те, що не вдалося йому взяти й очистити від панів Казимир, Клепак, Краків і пройти з повстанцями через усю Польщу. Він твердив, що мав зв'язок з Богданом Хмельницьким і його емісарами, щоб діяти разом проти спільного ворога — поміщиків і магнатів. Під час підготовки повстання Костка Наперський для конспірації називав себе то Олександром, то Леоном, то Львом. Деякі джерела називають його Шимоном Бзовським.

Тогочасні польські історики й письменники всіляко фальсифікували факти з метою відокремлення повстання польських селян у Підгаллі від повстання в Україні та Білорусії, а також приховували, який величезний авторитет мав Богдан Хмельницький серед трудових верств польського народу, що терпів гніт шляхти.

Самого Костку Наперського зображали як людину, котра підняла бунт проти феодалів за свої особисті кривди. Вчинок Костки Наперського вони пов'язували з його народженням від позашлюбної любові короля Владислава IV і збіднілої шляхтянки красуні Теклі Бзовської. Щоб помститися своєму суперникові в любові до Беати, дочки Гербурта, синові воеводи Сенявського, Костка нібито і підняв повстання проти магнатів-поміщиків. Натерпівшись усіляких принижень від панів і магнатів, він збунтував проти них увесь пригноблений плесб, а тяжке соціальне становище польського трудового народу перетворило Костку Наперського із месника за свої особисті кривди у борця за свободу і щастя народу (достовірним історичним фактом є поїздка Олександра-Льва Наперського до Швеції в 1648 р. як уповноваженого Владислава IV для переговорів про антитурецький союз).

Якщо він справді виховувався у магнатській родині Костків і жив при дворі як паж королеви Цицілії Ренати, можна припустити, що він мав знайомство з Богданом Хмельницьким, коли той був запрошений до Варшави для організації походу Запорозької Січі проти Туреччини.

Крім того, Станіслав Темберевський засвідчує факт перебування Костки Наперського у Богдана Хмельницького в 1650 р. Отже, не виключено, що Мартин Радоцький вже у 1650 р. був зв'язаний з організаторами польського антифеодалного руху, і тому Костка Наперський прибув до нього в село Пцім від Б. Хмельницького.

Не випадково селянське повстання 1651 р. в Підгаллі, очолюване Наперським, почалося із захоплення прикордонного замку Черштин, через який мав рухатися на Краків можливий союзник Б. Хмельницького семигородський князь Дьєрдь Ракоці. У донесенні польського агента про перебування у Б. Хмельницького послів від Московського патріарха й семигородського князя Ракоці від 6 червня 1651 р. сказано: «Посли Ракоці були тут, під Тернополем,

чотири дні і їх прихильно приймали. І хоч це там таємниця, проте серед старшини і черні йдуть розмови про те, що Ракоці дав слово, що піде прямо на Краків, якщо тільки король вирушить з військами проти козаків».

Костка Наперський мав безпосередній зв'язок з лемківськими ватажками опришків Василем Чепцем й Андрієм Савкою. Савка зібрав у 1651 р. для Костки 500 опришків.

Можливо, опришки не встигли прийти на виручку оточеним у замку Черштина або самі в той час вели бій з королівськими хоругвами, посланими шляхтою для приборкання повстанців.

Перед полуднем натовп сколихнуло, почувся чийсь схвильований голос: «Везуть!» Народ побачив на возі Костку Наперського. Його супроводжували безліч драгунів. Костка був блідий, але гордо тримав красиву кучеряву голову. Невисокого зросту, тонкий, молодий, з чорними вусами й невеликою клиноподібною бородою. Обличчя привабливе, з правильними рисами. Одягнений був у чорний сюртук і чорні шаровари, опоясані хусткою. Костка весь час поглядав на натовп і війсьکو, що оточувало його біля шибениці. Дивився він і в бік Татр, ніби чекав звідти повстанців, які мали його визволяти. Та цього не сталось... Коли він вийшов на поміст і побачив страшне знаряддя його страти — сосновий кіл,— на його обличчі з'явилася гримаса жаху, проте він швидко подолав у собі страх і твердим кроком рушив назустріч смерті. Двоє здоровенних катів поклали його на живіт, схопили за руки і ноги. Кат Семеон, не зумівши відразу, вбивав кіл у нещасного кілька разів, аж поки той не пройшов крізь тіло. Багатоголосий стогін юрби заглушив страшний крик Наперського. Натовп зацікавився од жаху й співчуття. Напевне, самі винахідники цього дикунського знаряддя страти — турки — так часто не використовували його, як жорстока польська шляхта, караючи не тільки українських і білоруських повстанців, а й своїх співвітчизників, що повставали проти неї.

Маршалку кат відтяв голову і четвертував... Мартину Радоцькому відтяв голову і прибав її цвяхами до шибениці.

Пізніше єпископ наказав влаштувати огляд військ для залякування селян Підгалля. Святий отець так увійшов у роль рятівника Речі Посполитої, що навідріз відмовився здати Черштинський замок його власникові Платенбергу.

Костка Наперський прийняв люту смерть за безправний трудовий люд і тому освячений пам'яттю вдячних потомків. Історична правда свідчить, що боротьба українського народу не була скерована проти всіх поляків, а тільки розбещеної і жорстокої можновладної верхівки Речі Посполитої. Трудящі України, Білорусії та Польщі мали спільні прагнення і цілі в боротьбі проти феодалів, а тому в багатьох випадках вели цю боротьбу разом.

Селянське повстання 1651 р. відіграло велику роль у формуванні антифеодального руху в Польщі. Знаменно, що через сто років про повстання Костки Наперського нагадало антифеодальне звернення, так званий Торчинський маніфест 1767 р. Це була жива традиція антифеодальної боротьби, традиція союзу трудового народу Польщі, України та Білорусії.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

Марина СКРЖИНСЬКА

МУЗИКА АПОЛЛОНА ТА ДІОНІСА В НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Будівлю Київського оперного театру вінчає ліра. Давно вже ніхто не грає на цьому інструменті, але як атрибут Аполлона, бога поезії та музики, вона є традиційним символом музичних мистецтв. Зображення ліри пробуджує спогади про колиску європейської цивілізації — античну Елладу. Якщо ж течією Дніпра, древнього Борисфена, спуститися від Києва до гирла річки, що зливається там з Бугом, античним Гіпанісом, то перед нами відкриється земля, де упродовж тисячоліття звучала лірична музика Аполлона й мелодії Діоніса, привезені сюди грецькими колоністами, перше поселення яких на північних берегах Чорного моря з'явилося у другій половині VII ст. до н. е. на острові Березань, поблизу сучасного Очакова. Поселення назвали Борисфеном за найближчою великою річкою, гирлом якої вважався Дніпровсько-Бузький лиман. У кінці VI ст. до н. е. центр античної колонії в Нижньому Побужжі перемістився до Ольвії, що знаходилась в пониззі Гіпаніса.

В цій статті ми розповімо про музику, яка виконувалась у Ольвійській державі.

Вже ніколи нам не почути звучання музики древніх греків. Утрачені музичні інструменти, на яких вони грали, а лічені нотні записи, що дійшли до нас, настільки уривчасті й недосконалі, що за ними важко відтворити колись хвилюючі й популярні мелодії. І все ж таки про величезний і прекрасний світ античної музики можна скласти певне уявлення на підставі численних зображень музикантів. Їх малювали художники на вазах і фресках, різьбили скульптори, ліпили коропласти, вирізували на монетних штампах і напівдорогоцінних каменях, що вставлялися до перснів і печаток, викладали на багатобарвних мозаїках. Збереглися також античні трактати про музику й описи концертів та музичного супроводу драматичних творів. Нарешті, при археологічних розкопках знаходять фрагменти бронзових і кістяних частин музичних інструментів.

Про античну музику написано багато, але ніхто ще не звертав серйозної уваги на різноманітні джерела з історії музики в грецьких містах Північного Причорномор'я. Про це й піде мова.

В Ольвії Аполлон був одним із найпошановніших богів¹. Йому присвячувався найбільший храм у центрі міста². Урочисті процесії й співи на честь цього бога греки супроводжували грою на лірі або кіфарі. Аполлона вважали богом сонця, покровителем поезії й музики, а також землеробства, скотарства, рибальства, морських подорожей та колоністів, нарешті, збавителем від хвороб і всляких нещасть. Тому його й наділяли різними культовими найменнями (епіклезами). В Ольвії знайдено написи із зверненням до Аполлона-Лікаря, Борея (північного), Дельфінія (бога колоністів та морських подорожей), Простата (захисника) та ін. Серед подібних написів поки не виявлено поширену в Греції епіклезу Аполлона — кіфаред. Однак у кількох зображеннях III — I ст. ст. до н. е., виконаних у місцевих майстернях, Аполлон представлений із постійним атрибутом — лірою або кіфарою. Таким його зображено на ольвійських монетах, з одного боку яких викарбувано профіль Аполло-

*Поет з барбітоном
Кіфаристки в урочистій процесії*

на, а з другого — ліра або кіфара³, а також на формі для відливання теракотової статуетки бога⁴ і мармуровому рельєфі на фронтоні декрета на честь Антестерія⁵.

Аполлон-кіфаред трапляється і на привізних предметах прикладного мистецтва, зокрема на аттичній чорнофігурній вазі кінця VI ст. до н. е. з ольвійського некрополя. Художник зобразив Аполлона, котрий грає на кіфарі й дивиться на свою сестру, богиню-мисливицю Артеміду, біля якої її постійна супровідниця — лань⁶.

Крім Аполлона, греки відтворювали й інші божества, що грали на лірі, зокрема Гермеса, або Муз. Поверхня знайденого в Ольвії світильника I ст. н. е. прикрашена рельєфом, що зображує Гермафродіта з лірою⁷. За грецькими міфами його батьками були Афродіта й Гермес, останній вважався винахідником ліри. В гомерівському гімні «До Гермеса» оповідається, як бог виготовив ліру: він зробив резонатор із панцера черепахи, приладнав до нього стійки з очерету, а між ними натягнув сім струн з овечих жил. Дійсно, з цих матеріалів виготовляли найдавніші ліри, але потім стійки стали робити також із рогу й гнutoго дерева, а резонатори — з металу, повторюючи традиційну форму й фактуру. Це добре видно на бронзовому резонаторі ліри II ст. н. е., знайденому під час розкопок Пантікапея⁸. Його опукла частина вкрита рисунком, що імітує панцер черепахи, рівна поверхня прикрашена рельєфами винахідника ліри Гермеса й богині перемоги Ніки, а також трагічною й комічною масками — символами того, що на лірі грали в театрі.

У греків ліра була найпоширенішим інструментом. До шкільного курсу обов'язкових предметів входила музична освіта: спів, гра на лірі, рідше — на флейті. З давньої літератури й вазопису добре відомо, що раб-педагог, супроводжуючи сина хазяїна до школи, ніс його ліру. Славетні грецькі філософи Платон і Аристотель, роздумуючи з приводу курсу шкільних знань, необхідних громадянину, приділили чимало уваги міркуванню, яка музика підходить підліткам і на яких інструментах їх слід навчати гри⁹. Обидва філософи віддали перевагу лірі.

Про існування школи в Борисфені й Ольвії з перших десятиліть їх заснування стає відомо з надряпаних на керамічних черепках граматичних вправ¹⁰. Теракотова статуетка, знайдена в Ольвії, відображує урок музики: старий у плащі тримає в одній руці ліру, його друга рука лежить на плечі малого учня¹¹.

У побуті древніх греків музика найчастіше звучала під час симпосіумів, вечірніх зібрань на дружню учту, традиційних для Північного Причорно-

мор'я¹². В VI — IV ст. до н. е. під час симпосіума часто виконувались вірші, які не декламували, а співали чи виголошували речитативом під музичний акомпанемент. Недарма від ліри походить назва одного з провідних поетичних жанрів — лірики.

Поетичні твори відділилися від музичного супроводу вже в давнину. Горація й Овідія не можна уявити видатними музикантами, якими були Сафо, Анакреонт, Піндар або великі поети-трагіки Есхіл, Софокл і Евріпід, котрі писали не лише вірші, а й чудову музику до них. У Горація, Овідія й багатьох інших античних поетів ліра стала символом поезії, яким і досі лишається в європейській літературі. Згадаймо хрестоматійно відомий початок вірша О. С. Пушкіна «Чернь» («Поет на лире вдохновенной рукой рассеянно бряцал»), знаменитий некрасовський рядок «Я лиру посвятил народу своему».

Однак у перші століття існування грецьких колоній у Північному Причорномор'ї тут, як і в усій Елладі, вірші співали під музику. На жаль, від них збереглися лише окремі рядки, про музику ж нам і зовсім нічого не відомо.

Для виконання віршів у дружньому колі використовували не лише ліру, а й її модифікацію — барбітон. Його резонатор також мав вигляд черепащачого панцера, але стійки й, відповідно, струни були набагато довшими, як у ліри, й кріпились до поперечини інакше. Більш низький, густий та одноманітний звук барбітона особливо полюбився поетам VI — V ст. до н. е. Анакреонт у своїх віршах згадує барбітон частіше від ліри. На одній з античних ваз бачимо поета з цим інструментом, а з античної літератури знаємо, що існувала бронзова статуя поета з барбітоном у руках¹³.

В експозиції Одеського археологічного музею виставлено аттичний червонофігурний лекіф (посудина для оливової олії), знайдений в Ольвії. Художник першої третини V ст. до н. е. зобразив поета на стільці з барбітоном у руках (рис. 1). Пальцями лівої руки він заглушує звуки струн, а в опущеній правій — тримає паличку з дерева або кістки. Поет тільки-но провів плектроном по струнах, і це був акорд, що завершив віршовану строфу.

Ліра й барбітон використовувались головним чином для гри у невеликій аудиторії. На них грав майже кожний еллін. Але в урочистих випадках греки віддавали перевагу кіфарі, наприклад, коли збирались велелюдні святкові процесії або виконувались гімни на честь богів, проводились змагання музикантів. Кіфара була інструментом професійних виконавців і великих любителів музики.

Корпус кіфари робили з дерева, він мав іншу форму й був масивнішим, ніж у ліри. На кіфарі грали стоячи, а на лірі й барбітоні — переважно сидячи. Кіфара становила собою ускладнену модифікацію стародавньої формінги, що згадується у поемах Гомера. В «Одіссей» на ній акомпанував своїм пісням «божественний співець» Демодок на банкеті у царя Алкіноя, а інший рапсод Фемій, граючи на формінзі, розважав залицяльників Пенелопи.

Одне з найдавніших зображень кіфари збереглося на кратері (посудина для змішування вина з водою), знайденому на острові Березань. У першій половині VI ст. до н. е. його розписав вазописець з малоазійського міста Клазомени. На центральному фризі він зобразив урочисту, найімовірніше релігійну, процесію, в якій беруть участь чотири кіфаристки. Фігури двох збереглися повністю, а від інших двох залишилися невеликі фрагменти. Художник П. Л. Корнієнко виконав за цією вазою малюнок двох кіфаристок. Корпус кіфари і спосіб кріплення її струн на резонаторі, перемичці між стійками, де регулювалось їх натягнення, прорисовані детально. Кіфару притискали до себе лівим ліктем і закріплювали широкою стрічкою, що охоплювала зап'ястя виконавця. Ця стрічка на вазі забарвлена пурпуром. Плектрон, за допомогою якого правую рукою видобувався звук, кріпився до кіфари вужчою тасьмою.

Переважна більшість зображень музичних інструментів збереглась на червоно- і чорнофігурних вазах, а також на скульптурах. За такими пам'ятками не можна судити про їх колір, тому березанський кратер є рідкісним свідченням розкраски кіфари. Корпуси дорогих інструментів розписували орнаментом, у даному разі — меандром, тасьму й стрічку брали яскравих

Танець вакханки з кроталами під акомпанемент флейтиста

кольорів. На тасьмі березанського кратера можна розрізнити вишивку або тканий візерунок, а на кінці стрічки — китиці, що її прикрашали.

З писемних джерел відомо, що дорогі кіфари й ліри покривали золотом та інкрустували слоною кісткою. Такі дорогі кіфари зберігалися, наприклад, у V ст. до н. е. в скарбниці афінського Парфенона¹⁴.

Ми не знаємо, чи такі дорогі інструменти були у жителів Ольвійської держави. Але вони бачили їх привезеними (наприклад, березанська ваза), а також у руках знаменитих гастролерів, що давали концерти у містах Північного Причорномор'я. Із записів промов античних ораторів відомо, що в IV ст. до н. е. на Боспорі виступали кіфаристи Арістонік і Стратонік, імена яких були відомі всій Елладі¹⁵.

На відміну від струнної музики, що асоціювалася з шануванням Аполлона, культ Діоніса або Вакха супроводжувався співами, й танцями під флейту і удари тимпанів (бубнів), та клацанням кроталів (аналог сучасних кастаньєт). Ці інструменти бачимо на безлічі аттичних ваз, де зображується діонісійська процесія. У ній брали участь чоловіки, виряджені сатирами й силенами, й жінки-вакханки — часто напівоголені, які прикривали тіло лише шкурами тварин. Потверджує це червонофігурний кілик (чаша для вина), розписаний Епіктетом, одним з кращик вазописців на межі VI й V ст. до н. е. У медальйон на дні чаші художник вписав танцюючу вакханку з кроталами в руках і юнака, що акомпанує їй на двійчастій флейті.

Діонісійські процесії проходили вулицями Ольвії вже в ранній період існування міста. Дізнаємося про це з оповідання Геродота про царя Скіла. У 70-х роках V ст. він побажав стати прихильником культу Діоніса і обурив скіфів, коли вони зі стін Ольвії побачили свого царя у процесії одержимих вакхічним шаленством¹⁶. Свято Вакха завершувалось у театрі, де на честь бога проходили драматичні змагання. Діонісії в ольвійському театрі відомі, починаючи з IV ст. до н. е.¹⁷.

В трагедіях і комедіях хори звичайно супроводжувалися грою на аулосі. Це слово перекладається на європейські мови як флейта, хоча не так давно музикознавці встановили, що аулос ближче до сучасного гобоя¹⁸.

Трубку аулоса робили з очерету, дерева або порожнистих кісток тварин. Найдорожчі взірці виточували зі слонової кістки. Кілька уламків таких коштовних аулосів виявлено у Пантікапеї, в Ольвії ж і в інших містах Північного Причорномор'я знайдено фрагменти аулосів з кісток місцевих тварин¹⁹. Він виготовлявся таким чином: на трубці просвердлювали 5, 6, і більше отворів,

які затулялися пальцями під час гри. Довжина трубки коливалася від 20 см до 1 м. Залежно від довжини розрізнялося п'ять видів аулосів: сопрано (20—30 см), альт (40—50 см), тенор (близько 50 см), баритон (близько 80 см), бас (до 1 м).

На тому краї, що брався у рот, настромляли кілька насадок (мундштуків), під час гри виконавці часто користувались особливою пов'язкою-форбеєю. Її роль не зовсім з'ясовано: можливо, ця стрічка зі шкіри чи тканини захищала від деформації щоки й підтримувала губи виконавця біля мундштука. Як підказують зображення, форбеєю звичайно надягали чоловіки, коли треба було гучно грати на відкритому повітрі під час релігійних церемоній, вистав у театрі чи музичних змагань та концертів. Під час гри у невеликій аудиторії, де часто виступали також жінки, форбею не вживали. Лише найпримітивніші мелодії виконувались на одному аулосі, звичайно ж грали одразу на двох інструментах: на одному — мелодію, а на другому — досить одноманітний акомпанемент.

Духова й ударна музика викликала у греків бурхливі емоції. Вона була складова до відправлення культів Діоніса і Матері богів — Кібели. Зображення Кібели з тіпаном у руках часто зустрічається на ольвійських теракотових статуетках. Піднесено емоційний характер такої музики протистоєв спокійній гармонії струнних інструментів, на яких грали служителі Аполлона. Ось чому Арістотель вважав, що в школі варто вчитися грати лише на лірі. Однак у Афінах V ст. до н. е. ліра й аулос посідали рівне становище в шкільній програмі, але пізніше гра на аулосі зникла із курсу обов'язкової освіти, хоча протягом усієї античності цей інструмент лишався серед найбільш популярних і улюблених. На ринку античного міста завжди можна було найняти флейтистку для розважання гостей під час симпосіуму. Недаремно флейтистка — один із постійних персонажів античної комедії, що типізувала найпоширеніші професії (кухар, воїн, лікар та ін.). Існування професійних флейтисток у Північному Причорномор'ї підтверджується написом на надгробку флейтистки Пасафілікати²⁰.

Треба думати, що розмежування між духовою і струнною музикою не було дуже строгим. З вазопису видно, що прихильники Діоніса виконували деякі гімни під барбітон, а на святі у честь Афіні вже VI ст. до н. е. лунав квартет із двох аулосів та двох кіфар²¹.

¹ Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— Киев, 1992.— С. 29—55.

² Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— Киев, 1985.— С. 83—85, 108.

³ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1989.— С. 282—291, 311, 313, 317, 338, 339, 383, 387.

⁴ Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— Л., 1985.— С. 82.

⁵ Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского поляса в эпоху эллинизма // Вестник древней истории.— 1984.— № 1.— С. 52.

⁶ Скуднова В. М. Арханский некрополь Ольвии.— Л., 1988.— С. 64—65.

⁷ Левина Э. А. Светильники с мифологическими сюжетами из коллекции Одесского археологического музея // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1986.— С. 122.

⁸ Блаватский В. Д. Пантикапей.— М., 1964.— Рис. 67.

⁹ Платон. Государство. III, 399; Законы. III, 700; Аристотель. Политика. VIII, 2—7.

¹⁰ Яценко В. П. Начальное школьное образование в античных греческих городах // Памятники культуры. Новые открытия.— М., 1988.— С. 54—60.

¹¹ Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1982.— С. 115, рис. 42.

¹² Скржинська М. В. Симпосіум у античних містах Північного Причорномор'я // Київська старовина.— 1992.— № 5.— С. 54—58.

¹³ Webster T. B. Potter and Patron in Classical Athens.— London, 1973.— P. 54.

¹⁴ Известия Государственной Академии истории материальной культуры.— 1933.— № 78, 568.

¹⁵ Пліній. V, 44, 1; Афиней. VIII, 41, 349d.

¹⁶ Геродот. История. IV, 79.

¹⁷ Inscriptiones antiquae Orae septentrionalis Ponti Euxini.— Petropoli, 1914.— N 25.

¹⁸ Wegner M. Musikgeschichte in Bildern.— Leipzig, 1985.— Bd. 2.— S. 32.

¹⁹ Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1986.— С. 73—75.

²⁰ Корпус Боспорских надписей.— М.; Л., 1965.— № 375.

²¹ Wegner M. Op. cit.— S. 34. 50.

СТИСЛА ХРОНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

СТЕПАН ОПАРА (р. н. невід.— 1665) — гетьман Правобережної України (1665). Служив сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Полковник. У ході повстання проти гетьмана П. Тетері за допомогою кримських татар захопив 11 червня 1665 р. Умань, а потім Чигирин і, залякавши жителів, проголосив себе гетьманом. Не маючи авторитету у козацтва і старшини, не зумівши опанувати ситуацію, через два місяці після обрання гетьманом був вигнаний повсталим народом. Утік до Криму. Однак, втративши довіру у кримців, був переданий ханом П. Дорошенку, який у свою чергу передав його 28 вересня 1665 р. шляхетській Польщі. Опару було ув'язнено у Марієнбурзьку фортецю, там і страчено.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО (ДОРОШЕНКО ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ) (1627—19. XI. 1698). Походив з козацько-старшинського роду, онук гетьмана Михайла Дорошенка. Гетьман Правобережної України (1665—1676). Школу військового і дипломатичного мистецтва пройшов у Богдана Хмельницького, який призначив його полковником Прилуцького полку. За його дорученням їздив на переговори до Швеції (1657). Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. Виговського, а згодом П. Тетерю. Ю. Хмельницький призначив його чигиринським полковником (1658), а Тетеря — генеральним осавулом (1663). Учасник походів польського короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. 1665 р. став полковником Черкаського полку. Того ж року проголошений гетьманом Правобережної України. Прагнути створити незалежну Українську державу, яка б в етнографічних межах включала Перемишль, Галич і Львів, обрав протурецьку орієнтацію, підписав договір про перехід України під протекторат Туреччини. Після тривалої боротьби з російськими військами під командуванням Г. Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича змушений був капітулювати (1676). Поширений гетьманства, деякий час жив у м. Сосниці (тепер Чернігівської обл.). На вимогу царського уряду переїхав до Москви. Був воеводою у Вятці (1679—1682). Згодом жив у дарованому царем селі Ярополче під Москвою, де і похований.

СТЕПАН ВДОВИЧЕНКО (р. н. і см. невід.). Гетьман запорозького козацтва (1669). Генеральний писар. Виступав проти гетьмана Петра Дорошенка і його брата Григорія. Потерпів поразку від Петра Суховія, який сам прагнув стати гетьманом.

ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ (МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН ГНАТОВИЧ) (р. н. і см. невід.). Походив з посполитих м. Коропа. Козацьку службу почав за Б. Хмельницького. І хоча, як зазначав сам, був чоловік «простий і неграмотний», завдяки природному розуму, твердій вдачі і принциповості добився становища чернігівського полковника (1663—1668). Гетьман Лівобережної України (1668—1672). Брав активну участь у Визвольній війні (1648—1654). Був противником Андрусівського договору (1667), який поділив Україну між Москвою і Польщею, і тому брав участь у виступі І. Брюховецького проти Москви (1668). Бажаючи скінчити громадянську війну, яка точилася в Україні, уклав з царським урядом Глухівські статті (1669), у яких на його вимогу, здебільшого на основі статей Богдана Хмельницького, визначалося політичне і правове становище Лівобережної України у складі Російської держави — зменшувалася кількість російських воевод, їхні функції обмежувалися лише військовими справами тощо.

Своїми діями, спрямованими на зміцнення державної влади, самостійницькою політикою щодо козацької старшини, а також у зв'язку з обвинуваченням

у таємних зв'язках з П. Дорошенком викликав невдоволення козацтва. 1672 р. був скинутий з гетьманства. Тоді ж Многогрішного було несподівано схоплено царським урядом і ув'язнено в іркутській тюрмі. Після звільнення (1688) перебував на військовій службі на Забайкаллі. 1696 р. постригся у ченці одного з монастирів, де і помер.

СУХОВІЙ (СУХОВІЄНКО ПЕТРО, АШПАТ МУРЗА) (1645 — р. см. невід.). Походив з полтавських козаків. Гетьман запорозького козацтва (1669—1674). Писар Війська Запорозького, кошовий отаман (1660—1662). У 1660 р. на чолі з 8-тисячним загоном запорозьких козаків як кошовий отаман разом з Юрієм Хмельницьким виступив на допомогу московському воеводі Б. В. Шереметеву, однак той був розгромлений татарським ханом. Дізнавшись про це, повернув на угорські землі, захопив тут шість міст і з чималою здобиччю повернувся на Січ. Згодом разом з кошовим отаманом Іваном Сірком і частиною запорожців увірвався в Крим і спустошив його. Однак згодом помирився з кримським ханом Адиль-Гереем, створив собі печатку, подібно до тієї, що була у кримського хана; лук і дві стріли, і став іменувати себе гетьманом Війська Запорозького ханової величності, тому той і дав йому прізвище Ашпат Мурза. Уклав з ханом угоду, що Адиль-Герей за допомогою орди і козаків визволиться з-під турецького іга, а той допоможе Суховію звільнитися від Польщі і Москви. Воював проти П. Дорошенка (1668) у боротьбі з гетьманом Дем'яном Многогрішним, зазнав поразки, після чого обличив свої домагання на гетьманство Михайлові Ханенку і разом з ним виступив проти П. Дорошенка, але й тут потерпів нищівну поразку і втік на Січ. Влітку 1681 р. знову з частиною козаків виступив під місто Корсунь, прагнучи стати гетьманом Західної України і піддатись під захист Туреччини. Розгромлений гетьманом Іваном Самойловичем, повернувся на Січ. Згодом подався до Криму. Подальша доля невідома.

МИХАЙЛО ХАНЕНКО (ХАНЕНКО МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ) (бл. 1620—1680). Син запорозького козака Степана. Гетьман Правобережної України (1669—1674). Уманський полковник (1660—1669). Підтримував Ю. Хмельницького і П. Тетерю. Прихильник пропольської орієнтації. Разом із старшиною цієї орієнтації підписав Острозький договір, за яким в Україні відновлювалося польсько-шляхетське панування. Після поразки Суховія у липні 1668 р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані проголосили Ханенка гетьманом. У війні проти П. Дорошенка зазнав поразки під Стебловом (1669). Згодом здався лівобережному гетьманові І. Самойловичу. Був наділений маєтностями на Чернігівщині, однак від політичних справ не відходив. За звинуваченням у зносинах з Польщею був ув'язнений (1677). Невдовзі після звільнення помер.

ДУНА ГЕОРГЕ (р. н. невід.—1685) — давнього молдавського роду, молдавський господар. Гетьман Правобережної України (1681). Був поставлений турецьким урядом після усунення Юрія Хмельницького з титулом «воеводи і господаря земель Молдавських і земель Українських». Столицею його мав бути Немирів на Поділлі. На цей час подільська земля була вщент спустошена, і Дуна мав заселити її на засадах давніх козацьких привілеїв. Помер у Львові.

ІВАН САМОЙЛОВИЧ (ПОПОВИЧ) (САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ) (р. н. невід.—1690). Виходець із сім'ї священика містечка Ходоркова (тепер село Попелянського р-ну Житомирської обл.). Гетьман України (1672—1687). Навчався у Києво-Могилянській колегії. У 60-ті роки XVII ст. почав службу в козацькому війську сотенним писарем, згодом був сотником Красноколядинської сотні. У 1668—1669 рр. — полковник Чернігівського полку. Генеральний суддя (1669—1672). На козачій раді в Діброві обрано гетьманом Лівобережної України. Основна мета політики — об'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Російської держави. У зв'язку з цим вів активну боротьбу з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком, який спирався на Туреччину. Очолював козацькі походи проти татар і турок у 1677, 1678, 1687 р. На старшинській раді у Переяславі був проголошений гетьманом Правобережної України. За гетьманування Самойловича у значній мірі відрод-

жується господарство на Лівобережній Україні, відновлюється торгівля із Західною Європою, Москвою, Доном, Кавказом, активізується культурне життя, яке занепало в умовах Руїни: будуються церкви, монастирі тощо. Однак саме за Самойловича завершується поглинання московською церквою української, яка опинилась під зверхністю московського патріарха. Відзначався користолюбством і самовладністю. Перший з гетьманів сформував свій погляд на владу гетьмана як монархічну. Все це викликало проти нього опозицію старшинської верхівки на чолі з Мазепою. Був звинувачений у зрадницьких стосунках з Кримом. 1687 р. на Коломацькій раді за наказом Москви був позбавлений гетьманства, арештований царським урядом і засланий до Сибіру, в Тобольськ, де незабаром і помер.

СТЕПАН КУНИЦЬКИЙ (р. н. невід.—1684). Походив з шляхетсько-старшинського роду. Старшина у гетьмана П. Дорошенка (1672). У 1683 р. наставлений польським королем Собеським гетьманом Правобережної України. Під час походу Собеського проти турків з метою допомоги йому у поході на чолі 8 000 козаків здійснив напад на буджацьких татар. Спочатку добився успіхів, однак після перших поразок татари, отримавши підмогу, завдали козакам відчутної поразки, і ті спішно відступили. Обурені цим козаки забили Куницького у 1684 р. у Могилеві над Дністром.

ІВАН МАЗЕПА (МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ) (20. III. 1639—1709). Виходець з української шляхетської сім'ї Мазеп-Колединських з-під Білої Церкви. Гетьман України (1687—1709). Своїм політичним хистом і культурою підніс авторитет гетьманської влади, виявив себе великим меценатом мистецтв і наук (взяв під опіку Київську академію), будівничий України, прагнув відокремлення її від Росії і здобуття незалежності. Вчився у Києво-Могилянській колегії і в Єзуїтській колегії у Полоцьку. У юнацькі роки служив при дворі польського короля Яна Казимира, куди був узятий як «покойовий» (1649—1652). Коштом короля був посланий за кордон для завершення освіти. Тоді ж вивчив основи фортифікації, гарматну справу. Був у Голландії, Франції, Німеччині, Італії. Як королівський посол відвідував Запорожжя, возив листи короля до Гиговського, до гетьмана Юрія Хмельницького, клейноди до гетьмана Тетері. 1669 р. Мазепа стає на службу до гетьмана П. Дорошенка і дослужується в розмістра «надвірної хоругви» до генерального осавула і писаря. У липні 1674 р. відправлений Дорошенком до Криму і Туреччини за допомогою, але схоплений запорожцями, мало не загинув. Врятований І. Сірком і відісланий до гетьмана І. Самойловича. Увійшовши до нього в довіру, був посланий у Москву, що дало Мазепі можливість налагодити тісні стосунки з верхівкою російського уряду. Повернувшись з Москви, йде на службу до І. Самойловича. Брав участь у Чигиринських походах (1677—1678). У 1682 р. призначений генеральним осавулом. У 1687 р. за допомогою князя В. В. Голіцина обирається гетьманом і укладає з Москвою так звані Коломацькі статті Нагороджений царем орденами Святого Апостола Андрія Первозванного і Білого Орла.

Основною програмою Мазепи була розбудова української державності на ґрунті козацько-гетьманського ладу і соборності українських земель. Заряди здійснення цього брав участь у Кримському поході російських військ 1689 р., воював разом з ними Казикерман у 1695 р., здійснював облогу і взяття Азова у 1696 р., розгром повстання К. Булавина на Дону, підтримуваного Січчю, та ін. На перших порах підтримував Петра I у Північній війні. Однак політика Петра щодо знищення самостійності української держави і скасування її козацького устрою, надмірне визискування ним українського народу для дальшого ведення війни, а також обурливі дії російських військ на території України (руйнація Батурина і Запорозької Січі) змусили Мазепу переглянути свою політику щодо Петра I, і він укладає таємні угоди з шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Після Полтавської битви (1709) виступив на боці шведів. Разом з Карлом XII і залишками його армії відступив на турецьку територію. Помер у Варниці під Бендерами.

Якщо політичні, державницькі і військові зусилля І. Мазепи не принесли бажаних наслідків, то в галузі розбудови української культури, науки, будів-

ництва його вклад неочінуений. Це було своєрідне національне протистояння Мазепи царському наступу в Україну, яке він міг здійснити відкрито.

І. С. Мазепа опікувався Києво-Могилянською колегією, сприяючи перетворенню її у 1694 р. в академію, вбачаючи в ній один з важливіших факторів збереження національного духу і української державної ідеї, з цієї ж метою 1700 р. засновує Чернігівський колегіум, дбає про розвиток української науки, зокрема історії та літератури. Підтримує творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоанна Максимовича, Теофана Прокоповича та ін. Сприяє розвитку малярства, архітектури, про що свідчили збудовані при його меценатстві величні церковні пам'ятки в Києві, Чернігові, Переяславі тощо. Культурні набутки Мазепи складають національну гордість українців, свідчать про духовну велич самого гетьмана.

АНДРІЙ МОГИЛА (МИГУЛА, МОГИЛЕНКО) (р. н. невід.—1689). Походив з козацького роду на Лівобережжі. Козацький гетьман на Правобережній Україні (1684—1689). Під час Молдавського походу, здійсненого наставленим поляками козацьким гетьманом С. Куницьким, брав у нього участь як полковник козацької піхоти. Як гетьман з метою участі в антитурецькій коаліції вів переговори з папою Інокентієм XI, до якого 8 травня 1684 р. надіслав цікавого за своїм змістом листа. Забитий невдоволеними розподілом королівської платні козаками у 1689 р.

ПИЛИП ОРЛИК (1672—1742). Походив із знатної чеської родини, яка емігрувала до Польщі. Батько, Степан Орлик, загинув під Хотиним (1673). Гетьман України в еміграції (1710—1742). Народився під Вільно у с. Косуті Ошмянського повіту. Замолоду мешкав в Україні. Вихованець Києво-Могилянської колегії, після закінчення якої став кафедральним писарем Київської митрополії. З 1700 р. служив у Генеральній військовій канцелярії. Генеральний військовий писар (1706—1708), прибічник І. Мазепи, після Полтавської битви відійшов разом з ним у Бендери, де 1710 р. був проголошений гетьманом і зразу ж визнаний шведським королем та турецьким султаном. За його участю були складені «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» (5. IV. 1710). Це була перша народна демократична конституція, 16 статей якої передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності складових чинників правового суспільства. Ним були вироблені незнані ще в Європі демократичні засади суспільного життя.

1711 р. Орлик уклав союз з Карлом XII і Кримом. У цьому ж році разом з кримськими татарами здійснює похід на Правобережну Україну, однак змушений був відступити перед військовими силами Петра I. Вирішальний бій відбувся над річкою Прутом у липні 1711 р. Оточений турками цар змушений був підписати Прутський договір, за яким Петро I зрікся посягань на Правобережну Україну.

З 1714 р. перебував у Швеції, Польщі, Англії, Ватикані, Франції, намагаючись заручитися їхньою підтримкою у поході проти царської Росії і підняти українську справу на міжнародний рівень. Однак ці заходи успіху не мали. Помер у Яссах. Відомий як письменник і поет, автор цінного твору «Щоденник».

ПЕТРО ІВАНЕНКО (ПЕТРО ІВАНОВИЧ, ПЕТРИК) (р. н. і см. невід.). Гетьман так званої Ханської України (частина Південної України між Бугом і Дністром, яка належала до Кримського ханства 1696—1712 рр. з перервами). Виходець з старшинської родини Полтавського полку. Старший канцелярист Генеральної військової канцелярії за гетьмана І. Мазепи (1691). 1691 утік на Запорожжя, де став військовим писарем. Набувши політичної ваги і будучи прихильником союзу України з Кримом, уклав у 1692 р. у Казикермані від імені «князівства удільного Київського, Чернігівського та Війська Запорозького» угоду з Кримом, яка була спрямована проти Москви. Обраний на гетьмана здійснював за допомогою кримського війська походи проти Москви і Мазепи (1692, 1693, 1694 і 1696), які закінчувалися поразкою Іваненка. Останнє згадується в документах 1708 р.

ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ (СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЛІЧ) (1646—

14. VII. 1722). Народився в Умані у козацькій старшинській сім'ї. Гетьман Лівобережної України (1708—1722). У 1674 р., після зруйнування турками Умані, переселився з братами на Лівобережну Україну і вступив на службу до гетьмана І. Самойловича. Служив військовим канцеляристом, виконував важливі дипломатичні місії до Москви, Криму, на Запорозьку Січ, до Польщі, у яких виявив свої знання, настійливість і кмітливість.

Мазепа готував його на свого наступника. З 1700 р. генеральний осавул, 1706 р. стародубський полковник. У листопаді 1708 р. за погодженням з Петром I на старшинській раді у Глухові обраний гетьманом. Однак Петро I ніколи не довіряв Скоропадському, приховував свої плани і задумки. При ньому царський уряд у 1709 р. увів своїх резидентів для контролю за діяльністю гетьмана і його правління, а 16 травня 1722 р. створено Малоросійську колегію, якій були підпорядковані адміністративні і судові органи гетьманського управління Лівобережної України. Дії царського уряду щодо України виразно набувають колоніального характеру. У цей час політика І. Скоропадського була спрямована на захист прав України і її народу. Помер 3/14. VIII. 1722 р. і похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

ПАВЛО ПОЛУБОТОК (ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ) (р. н. бл. 1660—29. VII. 1724). Гетьман Лівобережної України, обраний старшиною наказним гетьманом (1722—1724), вихованець Києво-Могилянської колегії. Чернігівський полковник (1706—1722). Продовжував політику Скоропадського, домагався відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. У зв'язку з цим писав Петру I листи, які увійшли в історію як «Коломацькі чолобитні». Був викликаний до Петербурга і підступно ув'язнений до Петропавловської фортеці, якої став першим в'язнем. Там і помер у 1724 р. За своє гетьманування розпочав важливі реформи: реорганізував українське судочинство, запровадив колегіальний суд, апеліації, боровся проти хабарництва.

З Полуботком пов'язаний історичний переказ, що начебто, рятуючи від царя українські національні скарби, він у 1720 р. поклав у банк Ост-Індійської компанії 200 тисяч карбованців золотом, які мають бути повернуті Україні, коли вона стане насправді суверенною і незалежною.

Хоча Полуботок був обраний наказним гетьманом, однак це було проведено на козацькій раді і справи, які він здійснював під час свого гетьманування, були настільки значимі для долі України, що є всі підстави подавати його в даній хронології.

ДАНИЛО АПОСТОЛ (АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ) (14. XII. 1654—29. I. 1734). Походив із старшинського роду Апостолів на Миргородщині. Останній виборний гетьман Лівобережної України (1727—1734), миргородський полковник (1683—1727). Визначний воєначальник. Брав участь у багатьох походах проти турецько-татарських агресорів наприкінці XVII ст., учасник першого Азовського походу (1693), Північної війни (у битві під Єрествером, 1701), відійшов від Мазепи та шведів і був на боці Петра I, учасник прутського і перського походів Петра I (1722). Після відновлення гетьманства (1727) його було обрано в Глухові гетьманом (1. X. 1727). На той час йому сповнилося 70 років. І хоча його влада була обмежена і перебувала під контролем царських урядовців, Д. Апостол боровся за автономні права України, ліквідацію створеної Петром I Малоросійської колегії (1722). Намагався відстоювати права старшини, домігся відновлення виборного управління, військового скарбу і суду, ліквідованих Петром I. Похований в Сорочинцях.

Після нього в Україні було встановлено тимчасовий уряд під назвою «Правління Гетьманського уряду».

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ) (29. III. 1728—15. I. 1803). Виходець з простих козаків. Народився в селі Лемешах (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) в сім'ї реєстрового козака Г. Розума Козелецької сотні Київського полку. Гетьман України (1750—1764). Молодший брат Олексія Розумовського, фаворита імператриці Єлизавети Петрівни, який і взяв його до Петербурга. Проїшовши домашню підготовку, вчився в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга (1743—1745), після чого повернувся в Росію і був призначений прези-

дентом Петербурзької академії наук (1746). Коли 5 травня 1747 р. царський уряд за підтримкою Олексія Розумовського відновив в Україні гетьманщину, за вказівкою Єлизавети Петрівни гетьманом було обрано Кирила Розумовського (22. II. 1750 р. у Глухові), права якого були поширені на Київ і Запорозжя. Своєю політикою в Україні намагався сприяти перебудові гетьманщини на зразок Української держави європейського типу, дістати для неї право вести самостійно закордонну політику, захищав фінансову самостійність. 1754 р. був прийнятий указ про контроль над фінансами Гетьманщини. Гетьманщину поділено на повіти.

Особливе значення мала проведена ним судова реформа, за якою було утворено станові суди.

Намагався поширити політичні права старшини, яка почала брати частіше участь в старшинських з'їздах, де обговорювалися найважливіші державні справи і реформи. Термін «шляхетство» став офіційною назвою козацької старшини. І хоч у цей же час йшов процес обмеження прав посполитих, однак було відкрито ширший доступ до старшини представникам не козацьких верств, таких, як духовенство, міські верхи тощо.

За Розумовського у значній мірі набуло пожвавлення політичне життя в Україні, здійснена реформа козацького війська. Сприяючи розвитку науки, зокрема історичної, літератури і мистецтва, планував відкрити в Батурині університет.

Однак новий уряд Катерини II посилив централістичну політику щодо України. З-під влади гетьмана був вилучений Київ, українські справи знову були передані у відомство Сенату, введено контроль за наданням гетьманом посад і маєтків. Скориставшись опозицією шляхетської аристократії в Україні, Катерина II завдала удару по династичних планах Розумовського. Він виступив з проектом, щоб гетьманство в Україні стало спадковим у роді Розумовських, але зустрів рішуче заперечення Катерини II. Після ліквідації нею 10 грудня 1764 р. гетьманства був відправлений у відставку з наданням чину генерал-фельдмаршала. У 1794 р. оселився в Батурині, де і прожив до самої смерті.

ПАВЛО ПЕТРОВИЧ СКОРОПАДСЬКИЙ (р. н. 3(15) 1873—28. IV. 1945). Гетьман України (1918). Нащадок гетьмана І. І. Скоропадського. Виходець з українських дворян. Закінчив Пажеський корпус (1893), служив у кінній гвардії. Був командир 5-ї сотні Читинського козацького полку бере участь у боях з японцями (1904) і отримув за хоробрість золоту зброю. Був царським флігель-ад'ютантом, командиром 20-го Фінляндського полку, командував лейб-гвардії кінним полком (1911). Учасник першої світової війни. Командував 1-ю гвардійською кавалерійською дивізією і армійським корпусом на Південно-Західному фронті. Генерал-лейтенант (1916).

У жовтні 1917 р. на Всеукраїнському козацькому з'їзді в Чигирині, де було 2000 делегатів від 6000 організованих козаків, Скоропадського обрано військовим отаманом Українського вільного козацтва. Стає на чолі організованої ним Української Народної громади, до якої увійшли офіцери 1-го Українського корпусу, яким він командував до січня 1918 р., та представники Українського вільного козацтва, а невдовзі і партія Українських хліборобів-демократів.

29 квітня 1918 р. на з'їзді цієї партії з 6432 делегатів від восьми українських губерній було проголошено Українську державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

Зовнішня і внутрішня політика гетьмана відзначалася конструктивною активністю, що позначилося на розбудові зовнішніх відносин, культури і освіти, створенні основ української армії, організації виборів народних депутатів до Державного сейму України, якому б належала законодавча та найвища управлінська влада. Це мав бути зачаток самостійної Української держави.

14 грудня 1918 р. в обстановці краху австро-німецької окупації України було проголошено відновлення Української Народної Республіки, встановлено режим Української Директорії. У цей же день Скоропадський виступив з своїм зреченням, у якому зазначалося: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого

становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський.

14 грудня 1918 року, місто Київ».

П. П. Скоропадський емігрував до Німеччини, де його стараннями у 1922 р. в Берліні було засновано Український науковий інститут, виникла Українська громада, що надавала українцям за кордоном всіляку допомогу. В період фашистської диктатури в Німеччині перебував під наглядом гітлерівців. Помер у м. Меттені (Баварія).

За браком документальних свідчень, які б дозволяли розкрити зміст життя і діяльності окремих осіб, які зустрічаються в історичній літературі як гетьмани, вони не включені до хронології. Маються на увазі: МИХАЙЛО РУЖИНСЬКИЙ (1585), ЛУК'ЯН ЧОРНИЦЬКИЙ (1586), ВОЙТИХ ЧАНОВСЬКИЙ (1590), ХРИСТОФОР ПЕЧКОВСЬКИЙ (КРИШТО ПЕЧКОВСЬКИЙ) (1596), ГНАТ ВАСИЛЕВИЧ (1596—1597), ІВАН КУЦКОВИЧ (1602—1603), ІВАН КОСИЙ (1603), ГРИГОРІЙ ІЗОПОВИЧ (1606—1610), ОЛЕВЧЕНКО (1609), ТАРАС (1622), БОГДАН КОНЧА (1622), ЖАРА (1622), МАКСИМ ГРИГОРОВИЧ (1624), ДОРОШ КОЦКЕВИЧ (1625), ПИРСЬКИЙ (1625), КОСТЯНТИН ВОВК (1626), ГРИЦЬКІВ (1628), СЕМЕН ПІВТОРЯЗКА (1630, 1632), ГАВРИЛОВИЧ (1632), АРЛАМ (1632), КАРПО ПІВТОРАКОЖУХА (1638), САВАЛТОВИЧ (1642), ГУЦЬКИЙ (1650), ЦЮЦЮРА (1660), ПОПОВИЧ (1674), ОСТАП (ОСТАФІЙ ГОГОЛЬ) (1676—1677), СТЕЦЬКО (1689).

Олександр ПОНОМАРІВ

ІСТОРІЯ В СЛОВАХ

Запорізька Січ, як відомо, це організація українського козацтва, що виникла в першій половині XVI століття в пониззі Дніпра. Другий складник цієї двослівної назви пов'язаний зі словом *сікти*, оскільки Дніпрові острови були вкриті густими лісами і козаки, будуючи свої укріплення, мусли *висікати*, тобто вирубувати, викорчовувати частину лісу. *Запорізькою Січ* звалася тому, що містилася *за порогами*. Останнім часом поряд із *Запорізька Січ* деякі автори почали активно впроваджувати форму *Запорозька Січ*, щоб розмежувати історичну назву і сучасне *Запоріжжя*. Розмежування абсолютно штучне, бо старовинна народна пісня засвідчує вимову, а отже, й написання з і:

Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорізьке
Хорошенько!

Звук *о* в закритому складі за фонетичним законом української мови перейшов в *і* (*пори́г* — *порога*, як *дороги* — *доріг*). Тож немає жодної потреби руйнувати давно усталену конструкцію, нав'язуючи не властиву українській літературній мові форму *запорозький*. Єдино правильний варіант, зафіксований словниками нашої мови, підтверджений творами письменників XIX та XX століть, — *Запорізька Січ*. Наприклад; «Ми тоді жили на *запорізьких землях* вольними *козаками*» (Олекса Стороженко); «Дорожили моряки звичаями, вважали, що походять від *запорізьких* козаків» (Олесь Гончар).

Гетьман — виборний ватажок козацького війська; з XVII століття начальник козацького війська та верховний правитель України. Слово через польське

посередництво запозичене з середньовісньонімецької мови, в якій *houbetman* (*heuptman*) «командир, командувач» є складним утворенням від *houbet* (*heupt*) «голова» та ман «людина». Про важливе місце слова *гетьман* у нашій мові та про його глибоку вкоріненість в український ґрунт свідчить велике гніздо похідних, що виникли за допомогою власне українських засобів словотвору: *гетьманша*, *гетьманат*, *гетьманець*, *гетьманич* «син гетьмана», *гетьманки* «гроші, випущені гетьманатом», *гетьманство*, *гетьманів*, *гетьманський*, *гетьманувати*, *гетьманування*. *Гетьманнівка* — стародавній сорт яблуні народної селекції», *Гетьманщина* — напівофіційна назва території Лівобережної України, якою з 1667 до 1764 року управляв гетьман: «Іде з Січі запорожець В рідну *Гетьманщину*. Там він кинув батька й матір Та ще і дівчину» (Я. Щоголів).

Козак — слово тюркського походження: турецьке, кримсько-татарське казак «вільна, незалежна людина; шукач пригод» виникло з давньотюркського *kez* «ходити, блукати, мандрувати». Первісне значення в українській мові — вільна людина, що помандрувала на південні землі України і вела боротьбу проти її ворогів: «Яке прекрасне слово: ко-за-ки! Українські козаки, що віками боролися за волю українського народу» (Олександр Довженко). Згодом розвинулися переносні значення — юнак, хоробрий завзятий чоловік; український народний танець, поширений спочатку серед козаків: «Еней був парубок моторний і хлопець хочь куди *козак*» (Іван Котляревський); «Я під тренькіт домашньої музики витанцьовувала *козака*» (Гнат Хоткевич). Від *козак* маємо цілу низку власне українських утворень: *козарлюга*, *козачина*, *козачище козаченько*, *козачка*, *козача*, *козаченко*, *козацтво*, *козацький*, *козачий*, *Козаччина* — доба в історії України (друга половина XV—XVIII ст.), коли козаки вели визвольну боротьбу проти Польщі, турків і татар: «Тільки чорні могили, ці велетні степові, ці єдині свідки давньої бувальщини, славної Козаччини, тільки-тільки що мріють» (Любов Яновська).

Кіш — давнє слово в нашій мові. За часів Київської Русі так звався військовий табір, за Козаччини — місце перебування запорізьких козаків, пізніше — літнє житло кочовиків, житло на період тимчасових робіт. Порівняйте: «І розказують, і плачуть, як Січ руйнували, Як козаки Вночі утікали І на тихому Дунаї Новим *кошем* стали» (Тарас Шевченко); «Скотарі мали собі од вітру халабуди, окутані повстьми; вони *кошами* прозивались» (Олекса Стороженко); «На *коші* третьої бригади він застав бригадира тракторної» (С. Добровольський). Запозичене слово *кіш* із тюркських мов: турецьке *kos* «череда, отара», чагатайське *kos* «табір», які зводяться до давньотюркського *qos* «з'єднувати, сполучати». В українській мові тюркська лексема зазнала фонетичної видозміни — звук *o* в закритому складі, як і у власне українських словах, перейшов в *i*: *кіш* — *коша* (пор. *кінь* — *коня*). Від *кіш* у нашій мові утворено *кошовий* — отаман запорізького війська: «Стояв *кошовий* і дивився на своє військо, як на розбурхане море» (Олександр Довженко).

Олександр МУКОМЕЛА

МАКСИМ СЛАВІНСЬКИЙ

«В России командная нация — если брать не элиту ее, а широкие народные массы — была культурно ниже всех присоединенных к ней европейских наций, ниже наций и народов Кавказа и Туркестана, ниже и многих иных азиатских народностей. Это обстоятельство было фатальным для Российской империи, обрекая ее рано или поздно — на развал.»

Ці слова належать відомому на початку ХХ ст. українському державному та громадському діячеві, кваліфікованому юристу, націоналогу, талановитому редакторові та публіцисту, літературознавцеві, перекладачеві, чиє ім'я загубилося в сплюндрованій нашій історії. Сучасному читачеві, навіть дослідникам суспільно-політичної думки в Україні невідома його творча спадщина, ба, навіть біографія. Його життєпис вели лише органи державної безпеки.

Хто ж він, цей пророк загибелі «великодержавного отечества»?

Народився Славінський Максим Антонович 12 серпня 1868 р. в містечку Ставище на Київщині у селянській сім'ї. Після успішного закінчення Київської гімназії 1886 р. юнак уступив до університету св. Володимира, де опанував навчальні програми двох факультетів — юридичного та історико-філологічного.

В університеті ще не зовсім були вивірені прогресивні ідеї професора М. Драгоманова, тому Максим мав змогу здобути ґрунтовну політико-правову та філологічну освіту. Громадсько-політичне загартування розпочав у драгоманівських радикально-демократичних гуртках під керівництвом професора М. Ковалевського. Пізніше ці групи організувалися в партію з програмною орієнтацією на автономну Україну в складі Росії, на соціалістичний мінімум, з яким узгоджувалося селянське трудове господарство. М. Славінський був членом цієї партії до кінця її існування, весь час працюючи над виробленням її ідеологічних принципів. Одночасно брав участь у роботі споріднених літературних гуртків, разом з М. Коцюбинським, Лесею Українкою, В. Самійленком переклали і видали за кордоном двотомник творів Г. Гейне.

Після закінчення 1895 р. Київсько-го університету два роки відбував військову повинність у царській армії. Демобілізувавшись із війська, оселився в Петербурзі, де з переведеної туди київської професури та студентства сформувалася міцна українська громада. Обравши своєю професією журналістику, літературну справу, М. Славінський працював переважно в російських газетах і журналах: «Северный курьер», «Мир Божий», «Жизнь» та ін. Державним столичним чиновником не до владости став вільнодумний малорос, який, крім європейської освіченості, мав ще й гостре перо. Його адміністративно вислали на рік до Катеринослава. Політичний виселенець (а їх на колишній Гетьманщині ставало дедалі більше) і тут не заспокоївся. Редагував газету «Приднепровский край». Через деякий час її закрили, і вже 1902 р. петербурзькі читачі знову побачили на шпальтах столичних видань ім'я невгамовного Максима Славінського.

Черговим містом вислання була Одеса, черговим друкованим органом — журнал «Южные записки». Лише кілька місяців довелося М. Славінському редагувати цей часопис. Його мобілізували захищати «царя і отечество» у ганебно-бездарних воєнних баталіях російського самодержавства з японською самураївщиною.

На початку 1906 р. повернувся до Петербурга, співпрацював у газетах «Наша жизнь», «Труд», «Товарищ», разом з своїм учителем М. Ковалевським майже десять років був членом редколегії популярного тоді прогресивного журналу «Вестник Европы», на сторінках якого намагався висловити своє розуміння національних відносин в західноєвропейських країнах, Росії, в Україні.

Революція застала прапорщика Славінського в окопах першої світової війни. За пропозицією М. Грушевського, з яким був знайомий ще з часів навчання в університеті, він став членом Українського комітету в Петрограді, що представляв Центральну Раду при Тимчасовому уряді. З публікацій у пресі Керенський добре знав про його глибоке розуміння проблем міжнародних відносин і тому запропонував очолити Особливу нараду, яка розробляла програму федеративного устрою Росії. Грунтовний проект реформи перешкодили завершити жовтневі події, але на-

черк її основних положень подав вчасно. Своє ставлення до Тимчасового уряду публіцист висловив у есерівській газеті «Речь» та деяких периферійних виданнях. Він критикував його за млявість у розв'язанні низки важливих питань. Проте й хвалив за нгдані людям певні права та свободи.

Більшовицький переворот М. Славінський сприйняв без приязні, навіть вороже, і зразу ж вїхав в Україну. У партії, яка тепер прибрала назву соціалістів-федералістів, провідних позицій не займав, був її рядовим членом, виступав із статтями на сторінках прогресивних видань, зокрема в газетах «Нова Рада» та «Відродження».

Уряд гетьмана Скоропадського як юриста, фахівця з етнічних, міжнаціональних проблем включив М. Славінського до комісії, яка разом з представниками Радянської Росії намагалася встановити кордон між Україною і Росією. У зв'язку з розбіжностями з цих питань радянська делегація поїхала до Москви і більше не повернулася.

Цей же уряд посилав М. Славінського в ранзі члена ради Міністерства закордонних справ представником Української держави при уряді Всевеликого війська Донського. Йому було доручено внести поправки до договору між генералом Красновим і гетьманом Скоропадським про кордони і права громадян, що він успішно зробив і повернувся до Києва.

До осені 1918 р. авторитет М. Славінського як прогресивного політичного та громадського діяча зріс. Його обрали членом ЦК Української партії соціалістів-федералістів. На цей час чітко викристалізувалася опозиція Скоропадському, до якої ввійшли представники багатьох українських партій, створивши Український народний державний союз. Спочатку опозиція хотіла змусити гетьмана добровільно зректися влади. Для цього від федералістів до складу уряду ввели ще чотириох міністрів, які б переконали Скоропадського в такій необхідності. М. Славінський очолив Міністерство праці. Кожен з його колег умотивовано довів гетьману неминучість відставки. Скоропадський швидко погодився і підготував звіт для обговорення на засіданні Ради Міністрів. Члени уряду більшістю голосів рекомендували йому залишитися на посту. Про це повідомили Винниченка, і на другий же день Петлюра з війсь-

ком увійшов до Білої Церкви, звідки розпочав повстання проти гетьмана. Звдень до вступу Петлюри до Києва Скоропадський викликав до себе М. Славінського і попросив переглянути текст його відмови від влади. Після читання та невеликого редагування документа глава української держави тут же його й підписав.

Перший український уряд Директорії вирішив раціональніше використати інтелектуальний потенціал та організаторські здібності М. Славінського. Прем'єр-міністр і міністр зєкордонних справ В. Чеховський знав, що він добре володіє всіма слов'янськими мовами, особисто знайомий з президентом Чехо-Словаччини Масариком, тому не бачив кращої кандидатури на пост керівника головної дипломатичної місії УНР у цій країні. У січні 1919 р. М. Славінський прибув до Праги. Прзцівники місії з перших днів розгорнули активну роботу: зв'язалися з дипломатичними службами європейських країн, випустили і розповсюдили серію брошур «Пізнай Україну», читали популярні лекції, намагаючись довести світовій громадськості, що є український народ, який має свою націю, свою культуру і що цей народ добивається тепер визнання своєї самостійної держави.

Місія проіснувала до 1923 р., після чого М. Славінський її розпустив, передавши всі справи С. Петлюрі, а сам перейшов на викладацьку роботу. Його обрали професором землеробської академії та педагогічного інституту, де він вів курси «Історія XIX століття» та «Історія України». Педагогом працював до 1931 р., після чого вийшов на пенсію.

Протягом перебування в Празі публіцист ніколи не поривав зв'язків з пресою. Надсилав статті в Галичину до газети «Діло», журналу «Літературно-науковий вісник», з яким співробітничав ще з 1900 р. З 1927 до 1933 р. був постійним кореспондентом популярного громадсько-політичного тижневика «Тризуб», що виходив у Парижі з ініціативи С. Петлюри. У більшості своїх статей М. Славінський виступав проти більшовицької ідеології та методів управління в Радянському Союзі. У «Тризубі» надрукував свою велику працю «Наші монархисти», де засуджував гетьманство як віджили форму державного правління, протиставляв їй французьку форму демократії, виступав проти теорети-

ка гетьманської партії В. Липинського. М. Славінський від також велику громадську роботу серед української еміграції. Він був членом правління республікансько-демократичного клубу в Празі, заступником голови «Головної емігрантської ради» (Париж), входив до складу комісії Ліги Націй по розподілу грошей серед емігрантів, був членом Суду честі, матеріально допомагав «Музею визвольної боротьби» у Празі, часто виступав з публічними лекціями, науковими доповідями про національну політику більшовиків, про відомих діячів української культури та ін.

На запрошення голови комітету «Дружби народів Кавказу, Туркестану і України» М. Славінський у травні 1937 р. поїхав у Париж, де в залі Геогрфічного товариства прочитав лекцію «Національно-державна проблема в СРСР». Слухачі, серед яких був і Керенський, оваціями вітали лектора, а згаданий комітет видав текст лекції окремою брошурою, яка розійшлася у всі європейські країни, США та Канаду.

З приходом до Праги німців М. Славінський припинив будь-яку політичну діяльність. Удомз перекладав твори західноєвропейських прозаїків і поетів українською мовою. Проте гестапо поцікавилось його політичними переконаннями і ствленням до німців, на що той відповів, що політичною діяльністю з віком займатися не буде, а до німців як нації ворожості не має, проте гітлерівської доктрини не визнає. На цьому його й залишили в спокої.

Неспокій настав пізніше. В один з переможних травневих днів 1945 р. на вулиці розтерзаної війною золотої Праги гвардії старший лейтенант Загравський затримав літнього, з виду інтелігентного чоловіка для «встановлення особи». У дідуся вилучили німецький пзспорт, чеську довідку і 1245 крон. Як з'ясувалося, це був українець без підданства з постійним місцем проживання у Празі Славінський М. А. Великою «петлюрівською птзхою» зацікавився відділ контррозвідки «СМЕРШ» четвертої гвардійської танкової армії, яка визволяла столицю Чехо-Словаччини. Гвардії капітан Мінаєв не забарився з постановою про арешт затриманого, на що оформив відповідний ордер. Після попереднього слідства в Презі справу разом з ув'язненим передали до Києва у слідчу частину НКДБ УРСР, де її без зволікань «прийняли до розгляду».

В оголошеному йому звинуваченні значилося, що він, «солідаризуючись з сепаратистськими прагненнями антирадянських українських націоналістичних організацій, протягом ряду років вів ективну роботу, спрямовану на повалення радянської влади в Україні, відриву її від Радянського Союзу і створення самостійної буржуазної держави»¹. За такі «злочини» він має стати перед судом за статтями 58—2 і 58—11 Кримо-го Кодексу Російської федерації. Хворого, кволого, з пороком серця і паховою грижею сімдесятисемирічного в'язня змусили зізнатися у всіх провинах перед радянською владою. Справу передали на розгляд Військового

Трибуналу. Закрите судове засідання призначили на 4 грудня 1945 р. Та в ніч з 23 на 24 листопада серце підсудного зупинилося, що й зафіксовано працівниками київської в'язниці № 1 у акті про смерть, на якому її начальник на-клав теку резолюцію: «Разрешю пре-дать земле труп з/к Славинского М. А., 1868 г. р., умершего 23.XI.1945 г.»².

Так закінчилася одіссея ще одного забутого борця за свободу рідного на-роду.

¹ Архів Управління служби безпеки Ук-раїни—Спр. 39173.— Арк. 17.

² Т а м ж с.— Арк. 138.

М. СЛАВИНСКИЙ

Национально-государственная проблема в СССР*

(фрагмент)

[...] Центральным заданием российской обрусительной политики было стремление создать однопациональное государство. Для достижения этой цели, на протяжении времени, приведено было в действие две силы. Одна из них возникла естественно и планомерно в виде огромного имперского государственного аппарата, действовавшего в известном направлении автоматически и без перебоев. В его задачу входила работа главным образом порядка, если так можно выразиться, очистительного. На его обязанности было, говоря казенным российским языком, предупреждать и пресекать всякую возможность нормального роста и развития подкомандных наций и народов; он своими действиями подготавливал почву для появления единой государственной нации. Другой силой, действовавшей параллельно с государственным аппаратом, была так называемая российская общественность. Сила эта как будто совсем не была предвидена государством в его плановых заданиях — по крайней мере, оно всегда к ней относилось подозрительно и не очень доброжелательно. Тем не менее она появилась в органической связи с предшествующими ей действиями государственного аппарата, ибо, возникши на приготовленном для нее, так сказать, безнациональном поле, вырастала и укреплялась она в меру прини-жения и ослабления сил подкомандных наций.

Как и в каких формах велась работа государственного аппарата, некото-рое представление можно иметь на основании предшествующего изложения. Оно, конечно, стало бы более полным и красочным, если бы были перечисле-ны все те меры, которыми пользовалась российская власть для подавления некомандных наций, — меры часто совершенно средневековые, вроде, напри-мер, воспрещения Евангелия на национальном языке и т. п. Но мы этого делать не будем, воздерживаясь от излишнего обилия фактов и от возможности воскресить негодование, теперь уже бесцельное. Укажем лишь на то, что всеми этими мерами, применявшимися во всех областях публичной, а отчасти и приватной жизни, российский государственный аппарат достигал значитель-ных результатов. Представители подкомандных наций, прошедшие в условиях

* Паряж, 1938.

этих мер школу, проделавшие долголетнюю службу в армии, служившие в государственных и частных учреждениях, превращались в конце концов в своего рода национальные полуфабрикаты. Внутренняя стихия их оставалась еще своя, национальная, но внешность их уже была российской. Окончательную обработку их брала на себя другая, указанная выше сила — российская общественность, которая должна была превращать их в членов единой имперской нации.

Российская общественность — опять-таки термин, на европейские языки не переводимый; нелегко найти ему эквивалент и на русском языке. Причина этому все та же, а именно — особенности российской политической, национальной и социологической группировки населения. Входить в это обстоятельство подробно не будем и из термина «общественность» возьмем лишь то, что нас интересует, — вернее, то, что так или иначе входит непосредственно в область националогии. Сделать это необходимо и легко еще и потому, что эта общественность физически, т. е., все ее члены, взятые en masse, — как раз и представляла собою творимую в России единую имперскую нацию во всех плоскостях интеллектуальной ее жизни; дополнением к ним в иных плоскостях были, — снова же таки физически — члены всего российского государственного аппарата. Вместе взятые, эти слагаемые давали верхушку творимой имперской нации, ее элиту.

Для Европы подобного рода элита — явление в многонациональных государствах обычное. Творилась она на национальной базе командного народа и была его верхушкой, отбором, квалифицированным кадром этой нации. С течением времени под прессом денационализации, а иногда и самочинно приставали к ней и входили в ее состав и люди иных, подкомандных наций, укрепляя тем ее силу и престиж, увеличивая ее количественно и часто даже качественно. Процесс этот был в высшей степени губителен для подкомандных наций, ибо от них уходили наиболее активные, а часто и наилучшие элементы, и уходили, как правило, навсегда и безвозвратно, порывая все свои связи не только с внешней формой своих наций, но и с внутренней национальной стихией своих народов. В свою очередь этот процесс был в высокой степени выгоден для наций командных, ибо все потери наций подкомандных шли всецело в их пользу. А возможны были такие последствия потому, что командные нации европейских многонациональных государств по уровню своего культурного развития обычно стояли выше наций подкомандных и этим весьма содействовали их денационализации.

Иной характер присущ был элите российской. Качественно она была высокого порядка; во многих отношениях она легко выдерживала сравнение с элитами европейских государств, а в некоторых — пожалуй, и превосходила их. Но в отличие от европейских элит, она страдала одним органическим пороком, который в обычное время сильно тормозил ее развитие, а когда наступил трудный для государства период, погубил ее окончательно. Порок этот состоял в том, что российская элита возникла, росла и развивала свое существование, не имея под собою какой-либо одной определенной национальной базы. Базироваться на какой-либо из многочисленных подкомандных наций, само собой разумеется, она не могла хотя бы уже потому, что тогда потеряла бы свой российский характер. А сделать своей базой командную нацию — великороссов — она тоже не могла по той простой причине, что великороссы, как это было указано выше, культурно стояли ниже всех главнейших подкомандных наций и народов, и им, этим народам, великорусская народная стихия ничего от себя дать не могла. И получилось такое неповторенное в европейских государствах положение, что эта элита — физически, через людей — в некоторой степени была как будто близка всем народам России, потому что среди них всех вербовала она своих членов; психологически же — в национальном значении этого слова — она была всем им чуждою, в том числе даже и — великороссам.

От великороссов российская элита взяла только главную свою примету, а именно язык, который для великороссов стал литературным. На основе этого языка и творилась единая имперская нация; вернее — подобие ее, потому что это новое национальное здание строилось, так сказать, от крыши к фундамен-

ту, а не наоборот, как это бывает в нормальном национальном процессе. Теоретически такого рода национальная постройка, может быть, и возможна, но для этого надо было бы, чтобы императорская Россия в том виде, в каком она жила до первой российской революции, просуществовала, не изменяясь, еще несколько сот лет. История же, конечно, такого длительного по времени срока предоставить ей не могла. Поэтому национальное здание российской имперской нации так и осталось незаконченным — с импозантной во вне крыши и без какого-либо прочного фундамента. Во времени и в пространстве нация эта держалась не своей собственной силой, а той железной арматурой, которая создана была российской государственностью. Покоилась она на человеческом материале этой арматуры, который вертикально, игнорируя национальные разделения, пронизывал все имперское население, начиная сверху от министров и кончая внизу учителем и священником, урядником и сидельцем казенной винной лавки. Вместе с этой арматурой она стояла, вместе с нею и упала.

Такая неустойчивость самого бытия имперской нации не ускользала от внимания ее интеллектуальных сил. Чтобы устранить этот недостаток, сделан был ими ряд попыток создать национальную идеологию, которая, как камни цемента, спаяла бы психологически разнообразный человеческий материал имперской нации в единое национальное целое.

Первая такая попытка предпринята была давно, еще в дни начального появления имперской нации на российской сцене, и исходила, так сказать, из кругов почти что первого набора этой нации. Авторы этой попытки, люди почти исключительно великорусского происхождения (славянофилы московского толка), предложили идеологию, основанную на традициях, взятых из архива старой московской государственности. Эта идеология в конечном итоге своем сводилась к трем принципам: православию, самодержавию и народности — конечно, народность великорусская, — которые и должны были спаять собою разнообразие членов имперской нации. Этим авторы идеологии как бы хотели приблизить развитие российской имперской нации к типу европейскому, где, как указано выше, денационализация подкомандных наций происходила всецело в пользу нации командной. В России, как мы знаем, этого не было и не могло быть, и славянофильская попытка поэтому не дала желаемых результатов. Официальные российские круги, правда, признали ее, и она оставалась их государственной и национальной идеологией вплоть до конца существования императорской России. Но вне официальных кругов, даже среди великороссов, в пользу которых идеология эта, казалось, была всецело направлена, она не получила достаточного признания. Левая часть великорусской общности (Герцен и др.) выступили против нее с уничтожающей критикой. Что же касается подкомандных наций, то они либо попросту игнорировали ее как произведение чуждой и враждебной им мысли; либо, как это случилось с украинцами, противопоставили ей свою собственную, отнюдь не имперскую, а республиканско-демократическую национальную идеологию (Кирилло-Мефодиевское братство).

Вторая попытка исходила из кругов указанной выше левой части российской общности. Родилась она в процессе критики московского славянофильства и стала его антитезой — российским западничеством (тот же Герцен и др.). Это было стремление европеизировать российскую жизнь, вложить в нее принципы политического либерализма и социальной справедливости. Движение это в начале как бы единое, хотя и расплывчатое, разбилось впоследствии на ряд течений, принявших позже характер партийных группировок. Этот процесс внедрения европейских идей в политическую жизнь императорской России чрезвычайно оживил ее, но никакой идеологии, в которой нуждалась имперская нация, он ей не дал и дать не мог. Европейские идеалы этого движения отвергнуты были российскими официальными кругами, а за ними, вольно и невольно, и всем человеческим материалом государственного аппарата. И весь указанный процесс силою вещей замкнулся в тесном круге так называемой российской интеллигенции, т. е. интеллектуальных членов творимой российской нации. Две силы, которые должны были, каждая по-своему, работать над созданием этой нации, вместо того, чтобы сотрудничать, непри-

миримо враждовали между собою и враждебными друг другу остались вплоть до революции 1917 года и даже позже.

Для полноты можно отметить еще одну попытку создать идеологию для имперской нации в России — вернее, найти для нее реальную национальную базу. Она исходила из кругов ученых лингвистов (Шахматов) и националогов, защищавших языковую теорию нации (Овсяннико-Куликовский). Они пытались связать появление российской имперской нации с приведенной выше теорией о предполагаемом единстве так называемых трех русских национальных ветвей. В их представлении имперская нация была четвертой русской народностью, стоящей рядом с великорусской, украинской и белорусской и являющейся вместе с тем как бы синтетическим их объединением. Если бы эти теоретики были правы, то оказалось бы, что российская имперская нация нашла свою базу, весьма обширную и очень прочную. Но действительная жизнь на их домысел, не лишенный остроумия и диалектической тонкости, вовсе не реагировала. Российские официальные круги и российская общественность, т. е. весь комплекс имперской нации, как кажется, этой теории попросту и не заметили. Что же касается указанных ветвей, то они, все три, ни к какому наднациональному синтезу не стремились, а наоборот, боролись с ним как с явлением, для них весьма вредным, и заботились каждая лишь о своем собственном органическом национальном оформлении. Все три — потому что работала над этим, правда, не так интенсивно, как две другие, — даже и та ветвь, которая в России должна была бы занимать место командной, а именно — великорусская. Об этом свидетельствует тот факт, что уже во второй половине XIX столетия среди великорусской интеллигенции появилось течение, получившее название почвенников (Григорьев и др.) и возродившееся под тем же названием значительно позже, уже в начале XX столетия (ссылка на имена невозможна, ибо эти люди живут в СССР). В этом последнем движении есть все признаки наметившейся сепарации великороссов от имперской нации. Здоровый национальный инстинкт даже великороссов предостерегал от опасности, какой они подвергают будущее своего народа, связывая его судьбу с эфемеридой, какой была российская имперская нация. С государством она началась, с ним и исчезла. В России, в этой стране начинавшихся и неоконченных процессов (мысль Малюкова), и процесс творимой имперской нации остался незаконченным, а живой человеческий материал ее так и не вышел из стадии национальных полуфабрикатов.

Характерным признаком этой стадии является особый человеческий тип — так называемые люди двух наций. Существовал он в свое время и в Европе, но сейчас он уже там вымирает, и наблюдать его еще можно разве только среди испанских и французских басков, каталонцев и провансальцев, частью — среди ирландцев на Британских островах, а особенно — среди евреев в их европейском рассеянии. В императорской же России эти люди двух наций были чрезвычайно распространенным явлением. В сущности таким был почти что весь человеческий материал российского государственного аппарата и российской общественности, т. е. вся творимая имперская нация. Все ее члены жили, чувствовали, а очень часто и работали сразу в двух национальных секторах — в российском имперском и в своем национальном, в котором они родились. С одной стороны это были творимые россияне, с другой — оставались великороссами, украинцами, евреями, грузинами, армянами, туркменами и т. п. — даже и тогда, когда сами они об этом уже и не думали. В виде многонационального государства императорская Россия начала свое существование в начале XVIII столетия, многонациональной она его и закончила двести лет спустя — уже на наших глазах. Многонациональной оказалась даже и ее единая будто бы имперская нация. Этот факт имел свое весьма важное значение для динамики национально-государственной проблемы в период после 1917 года. [...]

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

Арсен ЗІНЧЕНКО

БЛАГОВІСНИЦТВО ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО

Виглядає цілком трагічним, що українське суспільство кінця століття все ще мляво звертається до гіркого досвіду подій 20-х років, коли під ударами тоталітарного режиму гинула як світська, так і духовна інтелігенція, цілеспрямовано нищилися учасники національно-визвольних змагань 1917—1920 рр., а пам'ять про них цинічно і методично осквернялась. У цій сліпоті ще й сьогодні збайдужіла від червоної пропаганди українська напівсвідомість досить нечітко бачить цінність відродження національної Церкви. Свідомість ширшого ж загалу ледве чи зберігає ім'я Василя Липківського як одного з найвидатніших церковних провідників України. Його особисте подвижництво і пристрасна молитва за долю України знані лише серед інтелігенції. А проте у справі формування української духовності його внесок і діяння мають особливе значення.

Вже в часи революції 1905—1907 рр. його голос виразно лунав серед київського прогресивного духовництва. Кращі з його представників вимагали від закостенілого російського Синоду ґрунтовних реформ, зокрема звільнення Церкви від ролі слуги політичному режимові. До них долучалися вимоги запровадження української мови в духовних навчальних закладах і читання проповідей та Євангелія рідною мовою. Революційні події 1917 р. надали церковному руху в Україні національно-політичного характеру: «... в державному житті на Україні тим часом клекотіло, суто національний бік висувався щораз більше. А це не могло не відбитись і на Церкві,— писав В. Липківський.— Вже на єпархіальних з'їздах лунала українська мова, повставали вимоги про незалежність від Москви, а трохи згодом повстав поділ і в духовенстві на українське і московське»¹. Бурхливі єпархіальні з'їзди в губернських містах України вимагали відродження давніх форм устрою Української Церкви, скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Приклад Грузинської Церкви, яка невдовзі після зречення Миколи II проголосила себе незалежною, показував цілком ясний орієнтир. Восени 1917 р. було утворено першу Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР), яка й мала підготувати скликання Всеукраїнського Собору. Однак разом з наростанням свідомості й гуртуванням українського духовництва шовіністичний російський єпископат став чинити щораз більший опір церковним реформаторам. У кінцевому підсумку цей Всеукраїнський Церковний Собор (січень, червень-липень, жовтень-листопад 1918 р.) не виправдав їхніх сподівань, оскільки ним заправляв московський єпископат.

Проте рух за відродження національної Української Церкви міцнів. У числі його активних організаторів був і протоієрей Василь Липківський. У квітні 1919 р. його обирають товаришем голови Всеукраїнської Православної Церковної Ради нового складу (друга ВПЦР), яка стала керівним органом у заснуванні українських парафій. 22 травня 1919 р. відбулася перша українська служба Божа. Пізніше В. Липківський згадував про цю подію: «На Всеношній і на Службі Божій зібралася така сила народу, що не тільки в соборі, а й навкруги його було тісно. Славетний український композитор Микола Леонтович склав на це

свято літургію і сам диригував хором; увесь народ плакав, слухаючи рідні співи, Євангелію і псалми своєю рідною мовою, відчуваючи, що вперше після віків неволі зібралися вільні діти своєї рідної матері — Української Церкви»².

Російський єпископат, чернецтво поставилися до запровадження українських служб Божих одверто вороже. Ієрархи вирішили, що ситуацію можна буде втримати заборонами в Богослужінні. З приходом до Києва Денікіна (серпень 1919 р.) київський митрополит Антоній, який повернувся разом з Добровольчою армією, негайно заборонив у священнослужінні всіх кліриків, що підтримували українську справу, і оголосив, що В. Липківський знаходиться під церковним судом.

Тим часом українські парафії почали утворюватися й поза межами Києва. ВПЦ Рада склала тоді Статут спілки українських парафій. Статут було зареєстровано радянською владою, і Спілка українських парафій здобула легальний стан. Однак і після реєстрації Статуту ВПЦ Рада, за словами митрополита Липківського, «не хотіла поривати зв'язків і з російським єпископатом на Україні, хоч його мертва канонічність, небажання трошки ожити, відкрити очі, піти назустріч вимогам життя... обурювали й ВПЦР, і всю українську людність... Українська церковна людність шукала спільної мови з київським єпископатом, але зустріла короткозору самовпевненість та бездушну формальність з боку тодішніх керівників слов'янської Церкви»³. 30 квітня 1920 р. всі українські священники Києва були заборонені в священнослужінні.

5 травня ВПЦ Рада обговорювала питання про заборону в священнослужінні панотців Старокиївської парафії. Як бути? Біля Софії згуртувалися найкращі духовні сили й свідоме громадянство, яке дбало про українську відправу служби Божої. З ким рахуватися — з єпископатом чи з українською людністю? Голова ВПЦ Ради М. Н. Мороз тоді зазначив: «Звичайно, ми повинні йти з людністю. Ми дуже хочемо бути у згоді з єпископатом, але ж він нехтує всі наші права. Тому ми повинні твердо і рішуче йти до тієї мети, яку взагалі ставив собі український церковний рух. Ця мета — автокефальність української Церкви»⁴. В. Липківський наголосив, що накладеною заборонаю єпископат мав намір спинити український церковний рух. «Доки не звалиш оте старе дерево, що на ньому теліпається прапор старовини, доти воно не впаде само, а той поганий прапор все маятимо. Треба ж врешті той поганий прапор пхнути... Ми, українські панотці, знали, що з цим єпископатом розрив неминучий. Далі ми знали, що й самий розрив зробить єпископська влада, і ми не помилилися: так сталося. За що ж нас заборонено? Чи ми розпусники, п'яниці, злодії і т. ін.? Ні, єпископат заборонив нас за те, що ми йшли з людністю до визволення Церкви. В цьому питанні між людністю і єпископатом лягла величезна прірва. І от як же нам, панотцям, поставитися до покладеної на нас кари? Інакше кажучи, з ким нам в цей рішучий момент йти, з нашим народом до будування зруйнованої Церкви чи з руйновником цієї Церкви і нашого церковного руху — єпископатом? Ми вибрали перше...»⁵

5 травня 1920 року пленум ВПЦ Ради одногосно проголосив автокефалію Української Православної Церкви.

Однак перед українським духівництвом постала проблема висвяти нових священників, а відтак — ієрархії. Поширення Української Церкви йшло дуже жваво. Свята Софія стала вогнищем церковно-визвольного руху: «до неї заходили прочани з усієї України і, слухаючи службу Божу українською мовою, дуже захоплювалися». Однак, як зазначав В. Липківський, ВПЦ Рада зробила помилковий розрахунок: «вона сподівалася, що коли не міські бутні протоієреї, то смиренні прибиті

селянські панотці охоче підуть до вільної Української Церкви, зосібна, коли піде до неї народ. Вийшло не так: майже ніхто з священників не пішов до Української Церкви: не тільки проти соборноправности, але й проти живої мови в Церкві завзято виступали священники — навіть щирі українці. Ще більш було панотців, що ніби співчували, але оглядались на єпископів, які не таїли своєї ворожості до УАПЦ; найбільше ж — просто не рухалось з місця, очікуючи, що то буде далі. А між тим народ захоплювався Українською Церквою, звільняв тихонівських священників, прохав священників від ВПЦР; в неї були й кандидати, та нікому було їх висвячувати»⁶.

Почалися гарячкові старання ВПЦР, щоб набути для Церкви єпископів. Ентузіасти Української Церкви розраховували і спочатку таки мали підтримку дуже популярного архієпископа Парфенія Левицького. Українські парафії відкрилися в Житомирі, Чернігові, Кам'янці, Вінниці, Одесі й Миколаєві та у багатьох селах, особливо ж на Київщині. Архієпископ Парфеній висвятив тоді для Української Церкви понад 30 священників. Розпочалася жвава робота над перекладом богослужбової літератури. У червні 1920 р. був виданий переклад «Літургії св. Іоана Золотоустого», здійснений Василем Липківським. Були надруковані «Часословець», «Требник», «Молитовник»⁷.

Організаційне оформлення Української Церкви відбулося на Всеукраїнському Православному Соборі, який розпочав свою роботу 14 жовтня 1921 р. в Києві у Свято-Софійському соборі. Собор, відповідно до ухвали передсоборного засідання ВПЦР, в якому брали участь представники від кожної губернії, обрав своїм почесним головою протоієрея Василя Липківського. Оскільки стало зрозуміло, що до Собору залучити єпископів Російської Церкви не вдається, з самого початку стало питання про його повноважність. Делегати хвилювалися. Дехто рекомендував знову послати по єпископів, інші — категорично заперечували, вважаючи, що таких прохань було досить. Створилася загроза внутрішнього непорозуміння.

Слово взяв о. Василь Липківський. Як настоятель храму Св. Софії, він закликає прийняти святе причастя.

«Дійсно, коли ми зібрались зараз во ім'я Христа, то яким же чином ми об'єднаємось, як не цим чином. Коли Христос буде в нас самих, то з'єднає нас в одно. Коли ми хочемо апостольського життя Церкви, то ми повинні знати, що апостоли кожен день причащались тіла і крові Христової. Отже, і ми теж повинні як представники Христа прийняти тіло Христове. І першою ознакою омертвіння нашого життя християнського у старій Церкві було те, що ми дуже рідко, раз у рік і то, як якийсь тяжкий обов'язок виконували, причащались...»⁸. Спільна церковна молитва, спільна сповідь, всенічна і наступне недільне причастя згуртували делегатів і налаштували на духовну єдність і взаєморозуміння.

Засідання 15 жовтня розпочалося з доповідей з місць. Незважаючи на значні труднощі та спротив старого духівництва, український церковно-новизвольний рух набував усе більшого поширення. Делегати з місць пропонували проведення реформ у Церкві, передавали вимогу усталення Церкви як автокефальної. Відтак у виступах ішлося про необхідність мати власний український єпископат, оскільки без цього не можна було забезпечити нові українські парафії священниками. Ставало гостро питання відповідності діянь Собору церковним канонам. Собор мав усвідомити свій статус.

Вирішальне значення в цьому самоусвідомленні відіграла доповідь Василя Липківського, виголошена 17 жовтня. Він зазначив, що цей Собор має надзвичайне значення, подібного зібрання не було не тільки в

Церкві Українській, але й у Церкві Вселенській. Єпископат екзарха Михайла, захищаючи інтерес Російської Церкви, розглядає Собор як протизаконне самочинне зібрання. В. Липківський поставив питання категорично: «чи ми є Собор православний, чи Собор каноничний..., чи прийшли ми для того, щоб порушити православну віру?»

Незвичайність Собору полягала насамперед в тому, що на ньому були присутніми тільки священники й миряни, але не було єпископів. На чолі його стояв не єпископ, а мирянин (голова ВПЦ Ради М. Н. Мороз). «Чи не порушуємо ми цим православ'я?» — повторює своє гостре запитання В. Липківський. І тут же дає відповідь, бездоганну з точки зору засад Християнства. «Ми не порушили ні Святого Письма, того головного ґрунту православної віри, ні постанов Вселенських Соборів, постанов догматичних, якими вони затверджували нашу віру, і тоді безумовно ми стоїмо твердо на ґрунті православ'я».

Головні докори, якими українській церкві завжди намагалися дорікати її недруги, стосувалися кононічних питань. В. Липківський показав, що їхні розуміння мали корисливу мету і схоластичний характер. «Що таке канони? — запитав присутніх. — Я сказав би, що голова Церкви, як це сказано в Святому Письмі, — це Ісус Христос. Віри в Ісуса Христа і Бога ми не порушуємо. Душа Церкви — це слово Боже, ми слова Божого не порушуємо. А тіло Церкви — це є всі ми, вся людність... завше живе, завше утворює різноманітність життя». В. Липківський вбачає в канонах ті межі, «які встановлювалися всякий раз керівниками Церкви, межі, за якими повинно було йти життя в ті чи інші часи». Для нього канони — це одіж, яку треба міняти хоча б тому, що з часом людина виростає з неї. «Зараз канонічним устроєм прикриваються всі ті реакціонери, які хотіли б, щоб Церква Христова не розвивалась, щоб її зашити в залізну одіж. А це зловживання і робе стара царсько-режимна єпископська Церква. Є щось далеко важливіше, ніж єпископи, це єсть поступове життя, яке касує все, що віджило, і встановлює те, що потребує життя. Життя і час касують канони. А що канони можемо змінити і ми, то на це Христос Спаситель дав право, бо він сказав, що не чоловік для суботи, а субота для чоловіка. Не канони повинні панувати над нами, а ми над канонами»¹⁰, — наголосив на Соборі В. Липківський, показавши при цьому як приклад цілу в'язку зовсім застарілих канонів, які ніякими Вселенськими Соборами не відмінялися і разом з тим відмерли в потоці життя.

В. Липківський показав, що Російська Церква не випадково наголосувала на канонах. Це виходить із її закостенілої, змертвілої суті: «...дух всіх цих канонів — це є звичайний дух монархічної влади єпископів Церкви. Це є спеціальне панування єпископів в Церкві. Коли ми перечитаємо поважно всі ці канони, то ми побачимо, що в цих канонах єдиним чинником церковного життя являються єпископи. Єпископи висвячують єпископів. Єпископи судять єпископів. Єпископи збираються на Собори. Єпископи розподіляють між собою владу. Єпископи судять священників і мирян. ...А священники й диякони? Вони зовсім не являються по канонічному устрою активними чинниками церкви. Вони є тільки слуги єпископа. А миряне? Вони доти остаються православними, доки чинять волю єпископів»¹¹. Тільки Російська Церква, спрямована проти життя, зробила канони незмінними. В обставинах ґрунтовних змін у загальному житті «повинно бути перетворення і церковного життя». Тут Василь Липківський наголосувала на необхідності кардинальних змін самих засад церковного життя: «замість монархічно-церковного устрою повинно заснувати народоправний устрій»¹².

Апелювання до Євангелія і заповітів Христових робить логіку В. Лип-

ківського несхибною. Заміна самодержавного ладу в Церкві на лад народоправний не є порушенням слова і віри Христової, а навпаки — поверненням на шлях апостольської Церкви. Церковно-монархічний лад постав під впливом монархічно-державного ладу, зазначає він, указуючи на Російську Церкву. «Коли ми не будемо дотримуватися сього самодержавного-єпископського устрою, а строго апостольського, то ми цим не відійдемо від православної віри, а навпаки, ще ближче до неї підійдемо»¹³.

Перенесення наголосу на народноправні засади в організації церковного життя логічно вирішувало і статус Всеукраїнського Церковного Собору. Єдиним представником церковної людности є Всеукраїнська Церковна Рада. Це робить її єдиним канонічним органом, який має право збирати церковний Собор. Отже, він має всі підстави вважатися цілком канонічним. А відтак канонічний Собор має повне право вирішувати питання про обрання єпископату для Української Церкви. Як бачимо, організатори собору, сам В. Липківський, з особливою увагою ставилися до прикладів життя Христового, євангельської і апостольської традицій, цілком обгрунтовано піддавали сумніву пізніші їхні тлумачення, які виходили здебільшого від інтересів князів Церкви. Єпископат взяв на себе й виключне тлумачення поняття апостольської традиції. Відповідаючи тим священникам, які міцно трималися старого погляду на ці традиції, В. Липківський зауважив: «Я хотів би вам задати трошки роботи подумати над цим, що таке виявляє апостольське преемство. Чи Христос передає Святого Духа Церкві, чи персонально кожному? Прошу вас подивитись у Святому письмі, чи Христос дав персонально, чи Церкві дав Св. Духа, щоб Церква передавала». Він просив делегатів Собору «дуже не заморочувати себе тим, що називається догматичним Богослов'ям, бо це є туман». «Коли хочете знати, що догматичне богослов'я митрополита Макарія, яке ми повинні були в семінарії вчити,— воно є не православне,— акцентував він.— Прошу вас, не будьте рабами цього богослов'я»¹⁴.

Натхненний рішучістю і радикалізмом своїх проповідників, Собор жваво дискутував пропозиції про зміни в управлінні Церквою, про пишноту культу і одягу священництва, про роль чернецтва і монастирів, про відродження давньої української церковної традиції, нищеної століттями російським самодержавним засиллям у Церкві. Але Собор не лише дискутував, він діяв, вносячи в церковний лад нечувані новації, які шокували старе російське духівництво і шовіністично настроєний єпископат. До речі, у вирішальних випадках саме непотупливість цього єпископату змусила делегатів собору вдатися до радикальних рішень. Так сталося, зокрема, і з висвятою єпископів для Української Церкви. Один з учасників Собору, священник Микола Карабінович (згодом єпископ УАПЦ), згадував: «...окремі члени Собору виступили з палкими, любов'ю оповитими промовами, закликали до угоди, братерства й від лица всього Собору просили митрополита Російської Церкви Михаїла піти назустріч бажанням українців. Один з промовців, старий батько кооперації Микола Левицький, закінчив промову словами св. Євангелія: «Ми просимо у вас хліба — не дайте нам каменя; ми просимо у вас риби — не дайте нам гадюки» (Мтф., VII, 9—10). Благання Собору не зворушили, не розтопили серця старого царського митрополита... Забув митрополит заповіді Христа і на це відповів: «Я гадюк не висвячую». Далі йти було нікуди, більшого гріха, більшої образи не можна було чекати. Стало всім ясно, що ні благанням, ні проханням, ні Божим словом не пробити камінних сердець і душ старих єпископів. Вони самі відгородилися стіною, самі вбили кола в організм Церкви, самі стали на

шлях роз'єднання і боротьби»¹⁵. Стало зрозумілим, що «від таких єпископів чекати братерської допомоги — марна річ. Звернутись до єпископів других церков було неможливим, час був військовий, кордони всі було закрито. Роз'їхатись Соборові без утворення власної ієрархії — це було смертю тільки що народженої вільної Української Церкви. В таких тяжких обставинах, коли допомога від людей безсила, — все-сильний Бог», — зазначала ВПЦ Рада в своїй «Історичній записці» 1925 р.¹⁶. Було вирішено висвятити єпископів всесоборною висвятою. 20 жовтня 1921 р. перед північчю дзвони Св. Софії порушили нічний спокій Києва, сповістивши, що представники православного народу українського, яким було доручено визначити долю рідної Церкви, знайшли шлях для її духовного усталення. Закритим голосуванням було проведено вибори митрополита. 21 жовтня митрополитом Київським і всієї України одноголосно обрано протоієрея Василя Липківського. Собор ухвалив, щоб соборну висвяту митрополита провести в неділю, 23 жовтня. «Ціле життя своє я був слугою народу, і тепер, коли така воля Божа, щоб я став першим слугою народу свого, я не маю права відмовлятися. Соборне обрання мене на первоієрарха Української Автокефальної Православної Церкви приймаю», — зазначив митрополит Липківський у подячній проповіді, переймаючись хвилюванням і зворушенням учасників Собору¹⁷.

Завершуючи Собор, В. Липківський сказав: «Звертаючись на прощання до вас, коли роз'їдетесь додому, пам'ятайте про те, що на нас лежить великий святий обов'язок не тільки берегти Церкву, а й ширити. Ми мусимо про це пам'ятати і день, і ніч. Кожен з нас повинен бути апостолом Церкви Української»¹⁸. А виконувати цю місію благовісникам УАПЦ довелося у надзвичайно складних умовах.

23 жовтня 1921 р. митрополит В. Липківський звернувся до вірних з першим архиєпископським посланням, яким він благословив вірних і всю Українську Церкву «не начальницьким, а ширим, рідним отеческим благословенством». Поряд з православною вірою і християнською любов'ю провідним мотивом у ньому поставлено «святу християнську надію, надію живу й радісну на відновлення життя нашого Воскресенням Христа з мертвих». «Нехай не в'яне ця надія в нас при великих бідах і напастях земних, — закликає В. Липківський. — Батьки наші не втрачали надію на Христа в самих тяжких обставинах життя. Не втрачайте ж її тепер, коли світ волі над нами засяв»¹⁹.

Враження, яке справив на українське суспільство Всеукраїнський Церковний собор і утворення УАПЦ, було дуже сильним. Слідом за київською інтелігенцією люди, які вже давно відійшли від старої Церкви-домовини, пригорнулися душею до Української Церкви, яка так рішуче порвала з закостенілістю старої Церкви. До Києва з усіх кінців України йшли люди, щоб почути українську відправу, побачити нову, «свою, народну» ієрархію. «А скільки раптом з'явилося ставлеників на священство: учительство, правники, кооператори, люди високої освіти, що, як казали, нізащо не погодилися б прийняти священство від старого єпископату, з великою побожністю приймали висвяту від нової народної «благодати», — писав В. Липківський. І далі: «зо всіх боків потекли до Києва кандидати на висвяту прийняти священство «нової благодати». І ця благодать линула повним джерелом, великою рікою, на протязі місяців двох після Собору прийшлося висвятити тільки в Києві не менш як 200 священників і стільки дяконів. А спинити цього напливу ніяк не можна було, це було щось стихійне»²⁰.

Про надзвичайне піднесення, яке охопило віруючу людність, писав Липківський після Всеукраїнського собору, який у жовтні 1921 р. за-

вершив утворення Української Автокефальної Православної Церкви: «До Києва рушили цілі прощі почути українську відправу і побачити нову «свою, народну» ієрархію...» Єпископів УАПЦ гаряче просили відповідати парафії: «скоро залунало з сіл з усіх країн: «Ми хочемо бачити свого народного митрополита, хочемо чути його», «ми хочемо бачити своїх єпископів». І от митрополитові УАПЦ уже два тижні після Собору довелося почати свою подорож по селах і містах всієї України і вже не припиняти її, аж поки не припинила її зовнішня сила. Лише на коротку час вертався він до Києва, щоб зараз же знов їхати за вимогою людности. І скрізь зустрічав він велике релігійне національне піднесення. Народ з процесією виходив за село назустріч. Часто коло хатів на вулиці стояли з хлібом, вщерть наповняли церкву і, не дивлячись ні на яку погоду, із буденного дня робили велике свято. Рідна мова з уст митрополита, посвята священників, єпископів на місцях робили велике враження: народ справляв великі обіди, на яких бувала майже вся парафія, і це скрізь — чи на Поділлі, чи на Київщині, чи десь на Чернігівщині, Глухівщині чи Слобожанщині...²¹ За словами В. Липківського, найсприятливішим для поїздки Україною був 1922 рік. З початку січня до початку березня він відвідав Богуславщину, Звенигородщину, Уманщину, Гайсинщину, Липовеччину, Вінниччину. При цьому було висвячено чотири єпископи, немало священників, дияконів. Того року він побував у всіх головних містах України, відвідав понад сотню сіл, провівши в подорожах три місяці. Наступного, 1923, року у січні він знову вирушив у благовісницьку подорож. Але на самому її початку митрополита затримано в Богуславі. Його тримали при ДПУ три тижні й відпустили до Києва, взявши розписку про невиїзд з Києва. Заборону зняли лише в червні. Митрополит В. Липківський відвідав парафії в Лубечі, Чернігівщині, на Катеринославщині, Глухівщині, Борзенщині, Ніжинщині*.

Становлення української церкви було важливим чинником національного відродження. Але цей процес проходив у драматичній боротьбі з старими шовіністичними силами в Російській Православній Церкві, яка спиралася на неосвіченість, нерозуміння власних інтересів і духовних потреб значної частини віруючих. «Серед великого піднесення і радості одних,— відзначав В. Липківський,— помітно було ворожі погляди, а то й вигуки других». Формування українського єпископату й українських парафій було далеко не однотайним. Для рівня культурної та національної свідомості простолюду було характерним, що поділ між віруючими проходив зовсім не з причини соборного обрання єпископату УАПЦ і набуття її владиками благодаті не через традиційну висвяту, а через покладання рук ієреїв. «Народ ділили головним чином мова, тобто, якою мовою має провадитися служба Бога: українською чи російською. Коли між духовництвом ішов поділ на «тихонівців» (каноничних) і «самосвятів» (безблагодатних), то народ поділився на «українців» і «слов'ян», тому й єпископів і священників народ називає українськими або слов'янськими²². «Український народ,— зауважував митрополит Липківський,— до того вже справді спустився, що сам свою мову вважав мужицькою, не гідною молитви і думав, що лише молитва слов'янською мовою приємна Богові». Особливо ж це стосувалося жіноцтва:

* Щирість митрополита, його відверте звертання до національної і політичної свідомості народу використовувалося ворогами Церкви, агентами ГПУ для брехні й провокацій. «Коли жеші в Богуславі прочитали мою промову в Богуславському Соборі, за яку мене ніби заарештовано, я вжахнувся: ні одного слова з моєї дійсної промови в ній не було; якимсь не досить дотепним складачем було складено промову і було приписано мені... Так і в інших випадках, де приводом для допиту були мої промови». ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 4.— Стр. 176.— Арк. 41—42.

«бабка вже з української парафії на десяте село йде, щоб відправити панахиду по своєму небіжчикові або молебень слов'янською мовою, бо їй здається, що панахида або молебень українською мовою не так дійдуть до Бога». Митрополит наводить приклади також ставлення до української мови в Богослужінні і серед священства: священник з Липівця, дуже поважна й побожна людина, приєднався було до УАПЦ, цілком погодившись зі способом висвяти митрополита, але ніяк не визнавав української відправи. Цей священник приїздив навіть до ВПЦР з проханням дозволити йому правити слов'янською мовою, коли в ВПЦР не погодилася — він відійшов від УАПЦ²³.

Радянська влада, маючи на меті руйнацію патріаршої Церкви, спочатку у 1919—1921 рр. поставилася до Української Церкви прихильно. Коли ж ця влада закріпилася в Україні, вона, як пише митрополит Липківський, «застала тут велику боротьбу українців з російською «тихонівською» Церквою. ДПУ зразу вирішило використати цю боротьбу для руйнації «тихонівської» Церкви, що на Україні цілком панувала. Запевне з цією метою радвлда досить охоче зареєструвала українські парафії і в Києві, і у селах, давала їм церкви, дозволяла їм собори і навіть Всеукраїнський собор 1921 р. Але скоро спостерегла, що УАПЦ, руйнуючи «тихонівщину», сама виростає у міцну і для влади небезпечну гору. Вона проголосила себе автокефальною, незалежною від московського церковного уряду, незалежність же церковна криє в собі й думку про незалежність державну і дуже захоплює народ. Це ж для протицерковної влади найбільш неприємне, що Церква нарешті національна і виховує народ в національній свідомості, коли радвлда проти всякої національної свідомості, особливо української. Отже, ДПУ стало зразу живити на Україні тих заходів від розвалу Церкви, що й на Московщині, перенесено на Україну обновленську Церкву, сподіваючись, що вона буде бити разом і по тихонівщині, і по автокефалії²⁴.

З приходом більшовиків багато українських парафій були залиті кров'ю. Серед них — одне з найбільших сіл на Київщині — Медвин, де було спалено Успенську церкву, оселю священника і біля тисячі селянських хат (29 вересня 1920 р.). Восени 1922 р. над Медвином було вчинено ще одну розправу. Її вчинили трійка ДПУ та солдати військ ЧОН. Заарештовано й священника та кілька десятків парафіян. Протягом зими по 20—30 чоловік їх гнано до Києва в ДПУ, і ніхто їх уже не бачив. Така ж доля спіткала Буки, Охматів, Трипілля, Обухів та інші села Київщини. Тоді ж було спалено і с. Веприк на Полтавщині, де народився славнозвісний архієпископ Парфеній Левицький, перекладач Св. Євангелія українською мовою, один з починателів церковно-визвольного руху.

У цих умовах архипастирська діяльність митрополита Василя Липківського та його єпископів тьмарилася печаллю за хресну долю своєї пастви. Ту печаль безстрашний благовісник правди, митрополит, виливав у своїх проповідях. 7 листопада 1922 р. у Білій Церкві під час служби Божої він говорив: «Чуєте гомін? Святується п'ятиріччя будування Вавилонської башти?» І, намалювавши картину страждань народу, розрухи та голоду на багатій українській землі, митрополит сказав: «І все це від того, що державний устрій будується без Бога. Хіба ми чули в деклараціях теперішніх правителів святе ім'я Господне? Ні, вони покладаються тільки на себе, на свою силу. Каже безумний в серці своєму: «Немає Бога!» — пригадуються слова з псалма Давидового. І хочеться крикнути: опам'ятайтеся!» Далі митрополит звертався до християнського сумління вірних: «Перед нами страдницька путь...

Але пам'ятаймо слово Спасителя: «Більшої любови немає, як та, коли хто життя своє віддає за друзів своїх» (Іоана, 13, 15).

Слова митрополита Василя мали відгук насамперед тому, що він сам був зразком подвижництва. Тому й нині його життєвий шлях сприймається як величне страдництво заради Церкви й України. «Про що я благовістив? Лише про відродження нашої Церкви та про ті ідеї, які вона перед собою поставила, про рідну мову в Церкві, про автокефалію, соборноправність, про аполітичність Церкви, про відсутність панування в Церкві, про рівність, згоду і братерство в ній. Тем політичних я торкався лише в тісному зв'язку з церковними, а саме: висловлював, що революція — це є воля Божа для визволення нашого народу й нашої Церкви...» — зазначав він на Другому Всеукраїнському православному Соборі в доповіді «Про минуле життя УАПЦ»²⁵. Діяльність митрополита проходила в надзвичайно складних умовах. «Приходилося, зосібна, в перші роки проводити благовістя при надзвичайно напружених і піднесених настроях і наших прихильників, і наших ворогів, коли великі заколоти в Церкві й навіть до бійки доходили, але Бог помагав утихомирювати людські хвилі. Приходилося в морози зимою не раз правити служби Божі і благовістити надворі; приходилося подорожувати при дуже тяжких умовах негоди. Але я дякую Богові, вважаю цю працю найбільшою утіхою для себе»²⁶.

Загалом проповіді Василя Липківського — це визначне явище в історії Української Церкви, національної культури, мистецтва гомілетики. Наше суспільство лише починає освоювати їхню мову і експресію, уміння митрополита пов'язати давні національні морально-християнські цінності з актуально-пекучими питаннями, подати провідну ідею проповіді глибоко образною мовою, яка заторкує струни душі і простолюду, і людей освічених. Почувши вперше проповіді о. Василя Липківського під час Собору 1921 р., протодіякон Василь Потієнко (згодом голова ВПЦ Ради) писав: «Там же в Св. Софії ми почувли й типові та характерні для автокефальної Церкви проповіді. Щодо цього прот. Василь Липківський створив свій стиль і свою методу промов. Він просто пояснював Євангелію, прочитану перед тим, але обгрунтовував своє пояснення історично-соціальними, на підставі Біблії аргументами. Потім прирівнював тодішнє становище до сучасного, потім робив великий екскурс в історію України і закінчував чудовими патріотично-українськими висновками. Поскільки ієрархія Російської Церкви була тісно пов'язана з російською монархією і царатом, то разом із російськими єпископами перепадало «і царям, і панам». Іноді, слухаючи тих проповідей, страшно ставало і за проповідника, і за слухачів — ми, в провінції живучи, не могли думати, що десь у Києві в умовах радянської влади виголошуються промови такого патріотичного змісту, так густо насичені націоналізмом. А почувши там, взяли же до уваги, легко опанувавши, і практику київської Св. Софії перенесли на периферію»²⁷.

У світобаченні митрополита Василя Липківського однією з найболючіших була тема народу, його долі, умов і обставин його духовного і соціального звільнення. Для нього поняття «народ» щонайтісніше пов'язується з рідною Церквою: «народ, Церква — громада наша... мусить залишатися одностайна, тверда, міцна в своєму поступі за Христом, не сміє зупинитися і назад не сміє повернути, хоч би й прямувала до Голгофи, як Христос»²⁸. Ось лише деякі назви проповідей, з якими митрополит Липківський звертався до вірних: «Христос і народ», «Помолимося за тих, що за волю й віру рідного краю життя своє поклали», «Христова освіта й сліпі бандуристи».

Доля народу бачиться Василеві Липківському в глибоко трагічних обставинах: «не будемо забувати й того, що ми діти бідолашного українського народу, який, мабуть, найбільше може похвалитися своїми могилами. Вся матір наша Україна, як намистом, обгорнена могилами найкращих синів своїх, що за волю, віру й життя ті своє покладали». Отож, він бачить своїм духовним обов'язком нагадувати, що «ми, українці, будуємо своє рідне українське життя... на праці, на боротьбі, на могилах, на кістках тих, що раніше нас працювали, раніше нас і Богові душу віддали».

Надзвичайно зворушливо і довірливо у митрополита Липківського виглядає апелювання народу, окраденого, осліпленого й покинутого, до Бога як до останньої надії своєї: «А він, бідолашний, сидить, не може піднятися і лише до Христа звертається: Ісусе, Сину Давидів, помилуй мене! Його часто перехожі штовхають, б'ють, кричать, щоб замовк. Але він взиває до Бога: помилуй мене, дай мені світ бачити! Бо від кого наш нарід може сподіватися світла і волі? Тільки від Бога. Бо в людей, у народів він і був, і завжди залишиться тільки лірником, жебраком, поки не змилюється над ним Бог»²⁹.

Мотиви народу — сліпця, народу — жебрака, але й народу — кобзаря і бандуриста у митрополита Липківського набувають значення не лише фатальної присудженості на вічне ярмо. Липківський визначає народну долю в контексті співставлення із сліпим жебраком, який «виявив себе більш освіченим релігійно, з більш світлою вірою, ніж начитані в Св. Письмі книжники та фарисеї». У цього жебрака, якого В. Липківський співставляє з рідним народом, очі були сліпі, «але душа його, його віра вже була світла, вона вже далеко більше бачила, ніж видючі та вчені єврейські книжники». Це сліпеч, відтиснутий до вуличних стоків і всіма забутий, за євангельським переказом, маючи чулу душу, зумів відчути Христа, який проходив поряд, хоча й був відтіснений гамірливим натовпом. Відтак для Липківського цілком зрозуміло, що «сліпі жебраки чи кобзарі — бандуристи, що співають на базарах, що просять хліба, часто більше свідомі, більш високі душею люди, ніж навіть кабінетні вчені». Тут Липківський не тільки відзначив підвищену гостроту пам'яті, слуху та чуттів у цих незрячих людей, бо вони, примушені перебувати серед людського натовпу, «часто самі робляться осередками, джерелом народних мрій, спогадів, бажань, вірувань»³⁰.

Отже, Липківський підкреслює особливе місце сліпих базарних співців, читачів в історії українського народу. «Ці сліпці були в нашому народі справжніми вогнищами народної свідомості, народної віри, народної пісні, оповідань про минуле, закликів до кращого — дійсно, як те радіо, вони вбирали в себе все те добре й те лихе, що хвилювало народне життя наше, всі ті біди, страждання, всі ті війни і муки невольництва, всі кроки піднесення релігійного, національного і все це відбивали в своїх думках, піснях, казаннях»³¹.

Для Липківського «і весь наш народ український в цілому це є великій мірі народ-лірник, народ-кобзар, бандурист». Споконвіку він «бідую і горює, сидить при битій дорозі, як той жебрак. Повз нього й через нього завжди проходить натовп людей, проходить різні народи, топчуть його, товчуться по його землі, завжди в нього, як на базарі, гомін народів, а він сидить на лоні своєї Матері, «на нашій не своїй землі», сидить і просить хліба, і всю його працю і його самого нищать, забирають, калічать, в сліпоті тримають»³².

Де ж було чекати порятунку народові-жебракові? Хто був його проводирями й навчителями? Чи ж були справжніми його проводирями ті,

хто мав би бути ними? «Хіба наші книжники та фарисеї, хіба наші високовчені єпископи та митрополити були справжніми вихователями віри народної, охоронцями її чистоти? Ні, ці вчені та величні величчю наш і до римської унії, і до Москви, вони з віри кували зброю для держави, цією зброєю гнітили свій нарід, розбивали його». І народ часто не вірив цим фарисеям, і церкви пустіли. Зате на базарі народ тісно обступав лірника, слухав його пісні про Лазаря, про потоп, страшний суд й інші канти і підносився своєю вірою, задовольняв своє серце.

Неволя темряви, домовини, в яких так довго перебував український народ, зумовили й гірку долю рідної мови. В. Липківський підкреслює, що збереглася вона саме в народних низах, на базарах і майданах. Він, протиставляючи докорам ворогів українства і малодушних, які зумисне принижували нашу мову, визначали її як базарну, знаходить у цьому означенні величезний позитивний зміст. «Коли московська неволя вигнала з наших церков нашу рідну побожну пісню, нашу рідну мову, наші канти, де вони збереглися? Як до нас схоронилися? У лірників, у кобзарів, у жебраків на базарах. І коли величні представники в нас російської церкви і нації називають нашу мову, наші пісні, канти — базарними, то це дійсно так. Лише на базарах у лірників збереглися, заховались до наших часів крихти з того величезного історичного скарбу, який являли собою українські давні народні оповідання, думи, канти, пісні і який так вперто намагались доценту знищити наші російські керівники»³³.

Шлях вікового отрадництва рідного народу в есхатологічних видіннях митрополита Василя — це шлях тих, хто натерпівся і був принижений в земному житті, але буде втішений в житті вічному перед поглядом Христа, який є Правдою. У проповіді, написаній у 1924 р. до м'ясопустної неділі («Страшний суд і український народ»), митрополит подає картину «Страшного суду». «Тоді прийде Син Чоловічеський в славі Своїй і всі святі янголи з Ним, тоді сяде на престол слави Своєї, і зберуться перед Ним усі народи». Не кожна окрема людина, підкреслює В. Липківський, ні, збереться вся людність, і місце визначатиметься народом, бо людина помирає, а народ живе довіку.

Яке ж місце займе на Страшному суді наш український народ? В. Липківський тут гірко докоряє своєму народові: «Наш народ і на землі не може знайти собі певного місця, все ховається за чужими спинами, все еднається і з поляками, і москалями, і навіть турками та татарами». Але там, перед Господом, він «вже мусить зайняти певне і власне місце, там уже не ховається поза другими народами». Пролунає суворий голос Господа, який запитає: «Народе український, як ти виконував Мої заповіді на землі? Чи еднався ти в своє рідне Христове братство, в свою рідну Церкву, щоб самому працювати на своє спасіння, чи, може, ховався за спину московського та царгородського патріярха та російського синоду, не своєю працею, а їхніми руками хотів здобувати спасіння?»³⁴. Чи не залишається це питання так само гострим і пекучим до сьогодні, коли український православний люд далеко ще не весь готовий відстоювати своє право мати рідну Церкву, коли більша його частка не здатна повірити молитві, сказаній рідною мовою? Митрополит Василь передбачає, що Господь запитає український народ: «А на якій мові славив ти Мене. Я чув молитви на всіх мовах, а от молитва на твоїй рідній мові не доходила до Мене. Що це таке?» Що ми на це відповімо? Ми скажемо: «Молились до Тебе, Господи, на слов'янській мові...» «А чому ж не молився на своїй, — запитає Господь? — Хіба Я дав тобі Свій найкращий дар — твою рідну мову, — щоб ти тільки сварився на ній з сусідами чи лаявся на базарах, а

не для того, щоб ти Мене на ній славив? Чого ж ти цей дар в землю закопував, а не віддавав на служіння Мені?»³⁵.

Творення рідної Української Церкви, єднання в своє рідне Христове братерство, відправа служби Божої рідною мовою.— це, за В. Липківським,— наш найперший обов'язок перед Богом, «за який наш народ повинен буде давати відповідь на суді Божому». Якщо ж він не робитиме цього — опиниться перед Богом в становищі лінивого раба, який замість того, щоб вживати і примножувати свої таланти, від Бога ж дані, закопав їх у землю.

В. Липківський нагадує, що в тому скорботному Суді Божому відбудеться поділ на овець і козлів, відповідно до того, що на землі «одні народи, як ті козли, величаються, метушаться, намагаються панувати над другими народами, підбивати їх під себе, в усякий спосіб використовувати їх для свого земного звеличення; другі народи, як ті вівці, хочуть тільки спокою, хочуть жити тихо, не хочуть ні над ким панувати, нікого для себе не використовувати, аби їх ніхто не зачіпав». Митрополит В. Липківський закликав українців молитися, щоб Господь «прилучив нас до овець, а не до козлів, бо наш народ ні над ким не панував, ні на кого не наскакував, нікого під себе не підбивав, як ті вівці жертв, як знущалися над ним пануючі народи — турки, татари, поляки, росіяни...»

З глибинного переконання, що на боці рідного народу є Правда, постає й право митрополита Липківського передбачати, що тим народам, які панували над народом українським, їхнім державним керівникам доведеться відповідати: «Чому вони тримали наш народ у духовному голоді та жаді, в темноті духовній, чому не давали нашому народові жити своїм рідним життям, утворювати свою рідну Церкву, молитись на своїй рідній мові..., чому вони зробили наш народ странником, подорожнім, розбили, розсіяли по всьому світі і навіть на його багатій землі тримали його в бідності і наготі, чому знесиленням та в'язницями відповідали на всі спроби нашого народу визволитись». Липківський не шукає переваг для свого народу перед лицем Господнім, а лише висловлює думку, що Бог «в заслугу нашому народові залічить ті страждання, ті знущання, які він терпів від пануючих народів, як помилював він Лазаря, який бідував за життя свого»³⁶.

Зі сердечною віткою митрополит Василь радів, баачи, як український люд прозріває, як народові розвиднюється на рідній землі.

Гострополітичною й актуальною, як під сьогоднішню пору, є проповідь В. Липківського «Значення церковних канонів у житті Церкви». Він розпочинає її запитанням єврейського законника до Христа: «Яка найбільша заповідь у Законі? Люби Бога — це перша найбільша заповідь, а друга подібна до неї: люби близького до себе, як самого себе». Законники однаково зневажали всі заповіді Божі,— завважує митрополит Липківський,— закрили їх грубим шаром своїх канонів і ними підміняли заповіді Божі». І тут він проводить паралель з сучасними християнськими законниками та їхніми приборчниками, які «докоряють Українській Церкві за те, що ми ніби порушуємо канони, цебто перекази Отців, і на цій підставі обвинувачують нашу Церкву в еретицтві, що ми ніби відійшли від православної віри, що ми «безблагодатні», що наші таїнства недійсні...»

Для митрополита Липківського зрозуміло, що треба «відрізнати заповіді Божі — незмінні, вічні — від наук і переказів людських у справах віри, що є тимчасові і підлягають змінам, що вірним належить йти за Христом, а не за законниками». В свою чергу він відзначав, що нівечили Христові заповіді про любов московські законники ради вико-

нання своїх канонів, переказів людських. «Хіба не брутальним порушенням заповітів Христових було з їхнього боку гоніння на нашу рідну мову та наших пастирів, на наше всецерковне відновлення ієрархії, на нашу автокефальність лише на тій підставі, що ми нібито порушуємо перекази Отців, цебто церковні канони?» Липківський звертає увагу на те, що собори, які регулюють церковне життя, в Московській Церкві не збиралися триста років, а всієї східної Церкви — протягом ще давнішого часу. Однак, незважаючи на це, «стара Московська Церква, навіть будши в стані паралічу, все ж у поступі життя відкинула зі свого вжитку більшу половину старих церковних канонів навіть з так званих апостольських правил»³⁷. Однак Московська Церква «не могла бути творчою навіть в канонічній галузі, бо вона сама собою не керувала, була під орудою держави, а її синод був інституцією не церковною, не Церквою утвореною, а державним урядом». Відтак митрополит відкидає звинувачення в неканонічності соборного висвячення єпископів, підкреслюючи, що повернення її до апостольського способу висвяти єпископа та всі інші засоби до визволення церкви від предковичного сну та нерухомости не тільки не є порушенням духа канонів церковних, а є найканонічніше виявлення справжнього церковного життя, усунення з нього того, «що затьмарює дивну красу Божественної науки». Тож і в самих догматах він убачає можливість для «вільної творчості», маючи на увазі, «не в утворенні нових догматів і заповітів життя, бо це заповіді Божі, вічні, а в їх розумінні, в заглибленні в них своїм розумом, своєю волею»³⁸.

Проповідники й благовісники, духовенство і єпископат УАП Церкви надихалися потужними імпульсами національного відродження і церковновизвольного руху. Це додавало їм сили на змагання в складних умовах і в обставинах напруженої ідейної й духовної боротьби. Митрополит В. Липківський зазначав, що ці роки були часом антихристиянської боротьби й, зокрема, боротьби проти Православної Церкви. УАПЦ змогла виставити ціле гроно блискучих проповідників і полемістів, яким доводиться виступати не лише в колі своїх прихильників, але й в одверто ворожому середовищі. Серед них особливо яскравим даром проповіді відзначався і митрополит. «Ще в 24-му році мені прийшлося виступити проти антирелігійного професора Канторова на релігійному диспуті на заводі «Більшовик» та Шулявці, і цей диспут так захопив людиність, диспути перенеслися до Києва, відбуваючись майже в кожній інституції, багато при моїй участі, а найбільше при участі В. М. Чехівського, і наша Церква на цих диспутах виявляла себе з повною гідністю [...] Все це спричинилось до того, що мое благовістя, а також мій стан в УАПЦ викликали багато ворогів проти мене з приводу моїх промов»³⁹. Слово Василя Липківського ставало впливовим фактором формування національної свідомості українців, гноблених протягом століть чужими церковними впливами, дурманом колоніальної ідеології, бездержавною самоотрутою, поневіряннями і приниженнями на своїй-таки землі.

У жовтні 1924 р. округовим відділам ОДПУ був розісланий шифрований таємний циркуляр, у якому зверталася увага на «дедалі зростаючий вплив серед українського населення т. зв. Української автокефальної церкви, очоленої київським митрополитом Васиєм Липківським». ОДПУ вказувало, визнаючи значення УАПЦ як національного осередку, що Липківський та його сподвижники є «потайними пропагандистами українського сепаратизму і не так прагнуть визволити від залежності Московського патріархату деякі церковні парафії в Україні, як під цією завісою проповідують різні ворожі радвладі ідеї українського націоналізму. Заклики гастролюючого Липківського до віруючих часто

рябіють гострими епітетами на адресу Московської патріархії, а в дійсності все вістря цієї пропаганди скероване виключно на розпалювання ненависти серед українського населення проти російського народу»⁴⁰. ОДПУ як захисник російсько-більшовицької імперії вбачало в діяльності цієї Церкви «особливо небезпечне значення для радянської влади» і зажадало від округових відділів посилити нагляд і докладно інформувати про неї центральні органи⁴¹. Доповідаючи на Другому Всеукраїнському Православному Соборі, В. Липківський говорив і про свої подорожі Україною в 1921—1925 рр. «1924 року я зробив велику подорож з січня до березня на Липовеччину, Бердичівщину, Уманщину, Гайсинщину, Брацлавщину, Винницю та Миргородщину, Харків, Слобожанщину, Лохвищину... Але в липні з мене знову узято підписку про невіїзд, яку знято лише в січні 1925 р.»⁴².

Але й наступного року за митрополитом скрізь пильнувало око ДПУ. У 1925 р. він відвідав Одесу, їздив по Київщині, Хорольщині, побував у Переяславі, Катеринославі, Криворіжжі, Білоцерківщині, Коростенщині. У грудні 1925 р. з нього знову взято підписку про невіїзд, яка діяла і в наступні роки. Отже, за шість років він майже половину часу знаходився під забороною виїзду. Однак митрополит Липківський побував у п'ятистах парафіях різних міст та сіл України⁴³.

Більшовицька влада докладала чималих зусиль для того, щоб розкласти Церкву зсередини. Член центрального «ліквідкому», функціонер московського ДПУ Серафімов час від часу приїздив в Україну і пильно придивлявся до її церковного життя. Він, за словами митрополита В. Липківського, «мав завдання відшукати слабке місце в Українській Автокефальній Православній Церкві, з якого краще почати її розклад і знайти в ній самій придатні для цього руки»⁴⁴. Уже в листопаді 1922 р. після Покровських зборів ВПЦ Ради, на яких непроханим гостем був присутній Серафімов, у харківській газеті «Комуніст» з'явилася стаття «Автокефалія тріщить». То значило: треба, щоб Українська Церква тріщала. Використовуючи людські слабкості, як честолюбність, амбіції тощо, знайшли в Українській Церкві 5—6 чоловік духовенства й оманними обіцянками зінспірували їх на творення «живої церкви», відповідної, мовляв, духові революційного часу. Такий віроломний спосіб дав комуністам успіх у Росії, де вже на початку 20-х років було утворено т. зв. «Обновленческую церковь». Обновленська Церква мала в Україні свою філію на чолі з митрополитом Піменом Пеговим (1926—1935) і завдала Українській Церкві багато шкоди. Крім того, під вивіскою «братств» ДПУ організувало т. зв. «Церкву працюючих», для якої згодом придумали нову назву «Діяльна Христова Церква» (ДХЦ). Серафімов, що на довгий час залишався в Україні, все шукав потрібних йому людей, скрізь їздив, розмовляв з окремими священниками, одним давав обіцянки, інших залякував, а всім казав, що УАПЦ вже нема, що вона «розкололася». ДХЦ справді наче почала було широко діяти, стала видавати часопис «Церковне життя», скликала наради, задумала провести навіть собор.

Такі обставини завдали проводові Української Церкви чимало клопоту, а найперше митрополитові Липківському. Він прийняв на себе всю складність боротьби з підступами, з усякими потайними заходами ДПУ щодо руйнації Української Церкви зсередини і за допомогою своїх сподвижників геніально звів ті заходи нанівець. Коли в травні 1924 р. було скликано Микільські збори ВРЦ Ради, на яких поставлено питання про ДХЦ, митрополит так уміло й глибоко розкрив у своїй доповіді антицерковну природу тієї акції, що всі учасники зборів, 196 чоловік, одностайно засудили її. Присутні тут представники кількох парафій

заявили, що вважають себе українськими парафіями й живуть за канонами УАПЦ, у повній єдності з її керівними органами. Кілька священників з Поділля та Херсонщини зазначили, що їх також було введено в оману, вони підписували статuti братств, що утворювалися ніби для морального удосконалювання людности, а фактично під тим крилася, як потім виявилося, ДХЦ, тому вони зняли свої підписи.

З усього було видно, що ДПУ тими способами наважилося розкласти УАПЦ, гадало, що вона кволала й її легко затруїти. Але її молодий організм був міцний і органічно не прийняв затруєння, а з огидою відкинув його. У жовтні 1925 р. митрополит В. Липківський звернувся до духовенства і вірних УАПЦ з відозвою в справі ДХЦ, в якій з властивою йому щирістю і пристрасстю засудив підступи ворогів Церкви. «Любі отці й брати! Ой лучче мені мовчати, ніж говорити те, що я мушу сказати. З біллу сердца і сльозами жалю сповіщаю вам, що з-серед нас виїшли люті вороги нашої Церкви, що з'єднались у т. зв. братство «Діяльна Христова Церква». І ні перед чим не зупиняються, щоб розвалити, розкласти нашу УАП Церкву і всіма неправдами плямували мене й інших працівників її... А вас, любі, застерігаю від їхньої омани, зрадництва та наклепів з метою розкладу нашої Церкви, які щораз набирають більшої безсоромности»⁴⁵.

ДПУ лютувало, Серафімов погрожував митрополитові і ВПЦ Раді арештами, він не сподівався такого наслідку своїх заходів. Але митрополит був непохитним. Від нього зразу ж після Микільських зборів узяли підписку про невиїзд із Києва. На щастя, в ті дні Західна Європа заговорила про переслідування релігії в СРСР, навіть англійський уряд заходами архієпископа Кентерберійського нагадав про це Москві, а вона в той час ще сяк-так рахувалася з думкою Заходу, бо не почувала себе сильною. Скоро заборону з митрополита зняли, хоча ненадовго, звичайно, й він безперервно їздив на місця і гасив вогнища ДХЦ.

«Вся діяльність ДХЦ була цілком штучна... в ній самій аж ніякого життя не було,— зазначав митрополит Липківський.— На місцях ДПУ майже гвалтівно пробувало ще накидати парафіям статут ДХЦ, але народ не хотів і слухати про це. Храми ДХЦ під час відправ були порожні, люди тільки дивувались, на які кошти утримується причет. Через півтора року з ДХЦ зосталось усього три парафії — одна в Києві та дві на Білоцерківщині, а скоро й ті завмерли»⁴⁶.

Безправність Церкви відзначала й зарубіжна преса. У спеціальній рубриці «Лист з України» паризький тижневик «Тризуб» за 5 вересня писав: «Церква большевиками руйнується. Службовець до церкви ходити не може, тому що його зараз же звільнять зі спілки, а потім і з посади... Духовенство перебуває в надзвичайно тяжкому стані. Воно стоїть поза законом. Влада накладає на духовенство різні податки, а йому нічого не дає — ні хати, ні землі» (с. 15). В іншому номері цього тижневика читаємо про прибуття до Києва комісії московського ОДПУ на чолі з Валентиновим і проведення в ніч з 22 на 23 січня 1926 р. численних арештів серед духовництва та парафіян Києва, Київського повіту. Число заарештованих у Києві й Житомирі священників становило майже 50 осіб, а загалом в Україні — 100 осіб. «Всі заарештовані перебувають у жахливому стані в Київській карній в'язниці». У Кам'янці було заарештовано трьох католицьких священників і відправлено до Москви в розпорядження ОДПУ. У багатьох містах України, в т. ч. у Вінниці, Кам'янці й Проскуріві, населення протестувало проти арештів духовництва⁴⁷.

В українських зарубіжних виданнях 20-х років охоче вміщали різноманітні свідчення очевидців з України: листи та розповіді про події.

Вони мають характерний колорит часу, передають атмосферу суспільства, настрої громадян. У паризькому часописі «Тризуб» за жовтень 1926 р. знаходимо один з таких матеріалів під рубрикою «Вітер з України». Редакція подала виклад розмови з українським комерсантом селянського походження і цілком свідомим свого українства. Він характеризує різноманітні сторони господарського, соціального і культурного життя в Україні, розповідає про київську оперу, театри, хори, видатних діячів культури. Поряд з визначними культурними установами, як свідчить оповідач, «велику культурну місію справляє Софійський собор, якого комуністи звать «українським театром». Митрополит Василь Липківський «тішиться великою і зворушливою повагою всіх. Старий-престарий, він ледве ходить і то тільки за чиеюсь допомогою. Живе при старім соборі. Все, що може, дістає і віддає на церковні справи. А видатки українських церков великі (Софійський собор платить на рік 400 крб. податку)... Михайлівський монастир у руках укр. живої церкви, Володимирський — тримають росіяне... Але люду в цім останнім буває обмаль. Печерська лавра була колись в укр. руках, але через великі податки (700 крб.) мусили її зректися. Нині в ній «славяне», але навряд чи витримають. Найбільші податки покладаються, звичайно, на укр. церкви. Але байдуже. Народу в них завжди повно. Ідуть туди і віруючі, і невіруючі, комуністи і реакціонери, москалі і жиди. Більш тиснуть релігію — дужче до неї горнеться народ. Крім служби Божої, в Софії відбуваються о 5 год. духовні концерти. Перед кожною піснею, псалмом чи колядкою хтось пояснює її зміст. Релігійна тема переплітається з національною. Церква українська, за словами оповідача, є місцем об'єднання, духовного спочинку, спонукою до національного піднесення»⁴⁸.

Як відзначає відомий дослідник історії УАПЦ Б. Боцюрків, завдяки глибині впливу цієї Церкви, який охоплював широкі кола населення, вона сприяла зростанню національної свідомості селян і робітників більше, ніж будь-яка інша українська інституція. Незважаючи на перешкоди, чинені режимом, навіть усупереч слабкості й улесливому схиланню перед владою окремих її провідників, УАПЦ в своїй основі залишалася грізною перепоною на шляху до советизації українського села⁴⁹.

Восени 1925 р. почалися репресії. Від УАПЦ відібрано кілька церков у різних містах, митрополитові Василю Липківському та іншим членам Всеукраїнської Православної Церковної Ради заборонено виїзд з Києва. Протягом 1926 р. відбулися арешти провідних діячів УАПЦ, включно з митрополитом Василем Липківським, архієпископами Олександром Ярещенком і Костянтином Малюшкевичем, єпископом Іваном Павловським, тогочасним головою ВПЦ Ради протодіяконом Василем Потієнком та ін. Декого з них тримали в ув'язненні короткий час і потім звільнили, інші залишались в ув'язненні довше. 1 липня 1926 р. закрито канцелярію ВПЦ Ради і заборонено її дальшу працю. На вимогу влади було створено «комісію по унормуванню життя УАПЦ» на чолі з єпископом Петром Ромодановим. «Унормування» мало полягати в тому, що в заміну за право на дальше існування УАПЦ від неї вимагали осуду і усунення її керівників. На Великих Покровських зборах ВПЦ Ради 25—30 жовтня 1926 р. один з керівників Харківського ДПУ Карін викликав до себе делегацію від керівництва УАПЦ (в тому числі й митрополита Василя) і став вимагати його усунення. На передсоборній нараді УАПЦ (26—30 липня 1927 р.) ці вимоги були в категоричній формі висловлені делегації наради. ГПУ звинуватило митрополита в контрреволюційній діяльності, ставлячи йому в вину, що він, оцінюючи

становище УСРР, називав це «станом агонії» і що «радвладі залишилося 2—3 тижні існування». Цю ж оцінку він начебто повторив у розмові з Потієнком і переконував його в тому, що йому «не треба зрікатися сану, а краще йти на заслання». ГПУ зауважило, що В. Липківський, публікуючи лист одного з зарубіжних кореспондентів, викреслив місце, де той негативно оцінював С. Петлюру, тобто йшлося, що «цим о. митрополит виявив себе прихильником петлюрівщини». Більшовицька влада побачила для своєї релігійної політики небезпеку і в тому, що «з відома о. митрополита представниками УАПЦ мирянами велись переговори з тихоновцями про угоду щодо взаємного ненападу, для боротьби та знищення обновленців, що є «шайкою шпигунів»⁵⁰. ГПУ висловлювало й недовір'я усій ВПЦР, «бо вона прикриває діяння митрополита»⁵¹.

Сам митрополит Липківський наголосив на нараді, що ці звинувачення видають політичні інтереси більшовицького режиму, оскільки, як він висловився, «завдання дискредитувати митрополита УАПЦ — завдання давнє, а в діяльності моїй нема нічого, що б можна було назвати контрреволюційним. Справа Церкви сказати, чи потрібен я як митрополит, чи ні, як потрібен, нехай Церква мене захищає, а як ні — так і буде»⁵².

Даючи відповідь на ці обвинувачення на Другому Всеукраїнському соборі УАПЦ (17—29 жовтня 1927 р.), митрополит зазначав: «ні політичним революціонером, ні політичним контрреволюціонером я ніколи не був і зараз таким не є, бо ні в яку політику я ніколи не втручався і втручатись не хочу. Але я є церковним революціонером, бо Українська Церква й виникла, й визволяється, і боротьбу з старим ладом веде в революційний спосіб й будь-якої реакції в себе — повернення назад не допустить. Тому й політичну, й соціальну революцію, визволення загальне й більш справедливе задоволення трудящих — я вітаю». Митрополит Липківський окреслив своє кредо як державного діяча: «я завжди був і є сином свого народу, і мріяв про визволення Української Церкви й народу від чужого державного керівництва, денационалізації, і щасливий бачити, що за радянської влади дано можливість і державі нашій, і народові визволятися від чужих утисків і відновити своє рідне державне й культурно-національне життя»⁵³.

Зважмо, що II Всеукраїнський Православний Собор відбувався під наглядом ДПУ, яке, погрожувало, що коли Церква «не зробить належних висновків», то «уряд поставлений буде перед необхідністю позбавити УАПЦ всіх набутих прав». Тому ледве чи випадає докоряти митрополитові словесні поступки, які він зробив у тих обставинах: «нічого відносно сучасної радянської влади нікому і ніколи, що дискредитувало б радянську владу, я не говорив ні прилюдно, ні на самоті». І навіть більше: «Всі почуття вищого щастя в моєму житті, які я переживаю завдяки радянській владі, роблять мене щирим прихильником радвлади, заставляють мене бажати їй розвитку і зміцнення, а не бути їй ворогом». Зрештою, тут же він пояснив: «Захищаюсь я ради Української Церкви»⁵⁴.

Ще перед Собором ДПУ вчинило тиск на митрополита, щоб він сам відмовився від своїх обов'язків. «Христос будував Церкву не лише тоді, коли вільно благовістив, але й тоді, коли на хресті страждав. Я мушу вважати керівництво Церквою можливим при всяких умовах, коли на те буде воля Христова, воля Церкви» Такою була відповідь В. Липківського. Коли ж під загрозою розправ з усією Церквою учасники Собору розгубилися, В. Липківський сказав, докоряючи слабодухим: «Чого злякались? Чого перестрашились? Чи не знали раніше, куди й для чого йдете? По нашій вірі Бог послав нам хвиливу радість духовного відродження. Але за нетвердість нашої віри Бог посилав випробу-

вання. Хто могутніший за Бога? Кого, крім нього, маємо боятися? Боятись може той, хто має сумнів у Божій правді нашої справи, боятись може той, хто ради втіхи тіла готовий занедбати душу; боятись може той, в кого впало зерно диявольської спокуси. Не бійтесь, хто широко хоче спасти свою душу! Не бійтесь і відганяйте сумнів! Коли наша справа правдива й угодна Богові, ніхто нас не переможе!»⁵⁵.

Немає даних, щоб на Соборі 1927 р. хто з єпископів відкрито виступив на захист митрополита В. Липківського. Вони мовчали або навіть, як К. Кротевич, виступали з прискіпливою критикою митрополита⁵⁶. В. Чехівський, знаючи категоричність вимог ДПУ, намагався, наскільки було можливо, врятувати ситуацію: «Стерник корабля повинен держати стерно до кінця. Боюсь, що в даному разі є намір перекласти відповідальність на одного митрополита... Нам треба виходити з того, чи є можливість. Немає можливості продовжувати дійсно, фактичне служіння... Не треба докорів на оточення, розмов про те, як ми прийшли до цього, а як треба йти далі. Щоб Церква йшла далі свято і зберегла сили о. митрополита жити й Бога хвалити»⁵⁷. Чи не відгуком цих стосунків в єпископаті був голос селянина на Соборі: «Батько насвятив собі синів, а вони тепер його продають»⁵⁸.

Компроміси, поступки, словесні запевнення в лояльності режимові не врятували УАПЦ. Навіть ослаблена арештами духовенства і вірних, переживаючи матеріальну скруту, вона залишалася осередком національного руху, а тому становила небезпеку для більшовицької системи.

Відомо, що 28—29 січня 1930 р. під натиском ДПУ відбувся «собор» УАПЦ, який ліквідував її. «Голосом цього собору говорив не Христос, не Церква, а ДПУ,— зазначив митрополит В. Липківський.— Радвлада утворила цю соборну ліквідацію лише про людське око, в затінку цієї ліквідації вона робить невинну ліквідацію взагалі віри і Христової Церкви за своєю комуністичною програмою і в першу чергу взялась до ліквідації УАПЦ»⁵⁹. Саморозпуск Церкви мав на меті принизити УАПЦ в очах вірних. Він проводився в тісному зв'язку з процесом СВУ.

Ще до початку суду над СВУ з липня 1929 р. й до березня 1930-го разом з масовими арештами і засланнями української інтелігенції, коли лише в Києві було репресовано понад 1000 чоловік, ДПУ заарештовано шість єпископів УАП Церкви і близько 700 священників. «З одного лише Києва,— каже митрополит Василь Липківський,— пішли на заслання найкращі священники: Красицький, Карпов, Ходзицький, Хомичевський та протод. Пивоварчук, що про СВУ й не знали нічого, і чимало інших, багато й розстріляно»⁶⁰. Заарештовано в той час архієпископів: полтавського Юрія Жевченка, лубенського Йосипа Оксіюка, кам'янець-подільського Миколу Пивоварова та єпископів: черкаського Юхима Калішевського, проскурівського Максима Задвірняка та білоцерківського Юрія Тесленка. Тоді ж, у липні 1929 р., заарештовано й проф. Володимира Чехівського.

Після ліквідаційного собору 1930 р. почалася нещадна ліквідація Української Церкви, арешти, розстріли і заслання на каторжні роботи духовенства та вірних, церковногромадських діячів. «Жахлива комуністична повинь своїми хвилями намагається з головою залити наш народ, звести зі світу і його віру, і Церкву, і все, що для нього найдорожче»,— потай писав у ті дні (1930 р.) митрополит Василь Липківський⁶¹.

На очах у митрополита Липківського відбувалася катастрофа людських взаємин: озлобленість і ворожнеча, руйнування сім'ї і засад моральності, самої віри. Отже, тим більшу пошану викликають суворі рядки його проповідей, які ледве чи доходили до згасаючої християнської свідомості суспільства. Вони, проте, свідчили про незламну силу

духу автора, особливо ж якщо взяти до уваги те, що вони писалися в щоденному очікуванні арешту і розправи. Кожне слово в тому циклі проповідей, писаних у 1933—1936 рр., має напругу переживань старозавітних пророків. «Закони Христові безмірно суворі, але зате вони безмірно більше дають, ніж вимагають: вони вимагають дрібне, тимчасове, а дають і тут, на землі, всю повноту життя, і там, на небі, вічне царство. Закони Христові, як взагалі закони, трудні, важкі, але й своєю величністю, і відповідальністю сумлінню людському, великими обіцянками вічного щастя за виконання їх і певного надією на здійснення цих обіцянок Христом, вони при всіх своїх труднощах є легкі і приємні «Ярмо мое приємне, і тягота моя легка»,— казав Христос (Матв. 11, 30)»⁶².

Для В. Липківського слово Боже якнайтісніше пов'язане з долею України. Навіть тоді, коли на люд її насувався морок безвірництва, коли він відвертався від Церкви і від самого себе. «Тепер кажуть: продай віру, продай Христа, продай Церкву, продай душу — от усе це продай, а тоді будем мати надію на товариство з нами в новому життю»,— пише він про тогочасні безвірницькі приманки. І тут же з гіркою запитують: «Але що це за комерція? Що вона тобі дасть? Продай те, що в тебе є найціннішого, дорогого, невмирущого, а одержиш... кілька червінців та кусник хліба на щоденне підживлення, продай вічне, а одержиш нікчемне».

Ці інвективи В. Липківський адресував тим, хто поступався перед вимогою «продай вічне, дороге задля здобуття тимчасового, нікчемного в новому житті», хто продає «й нарід свій, і віру, і Бога, і Церкву, і Христа», до того ж виявляється, що «особливо на це квапливий наш брат, українець». «Навіть духовництво, пан-отці, що десятки років священствували, і вони безсоромно оголошують в часописах: «Я ніколи не вірив у Бога, а обдурював нарід за паляниці, а зараз хочу стати чесним... щоб одержати хлібний пайок... Продає наш землячок і себе, і рідного брата, і батька, і гуртом, і в роздріб, як кажуть. Продає, а що здобуває?»⁶³

Після того, як на другому Всеукраїнському Соборі УАПЦ в жовтні 1927 р. з митрополита Василя Липківського «знято було тягар митрополичого служіння», він протягом двох років проживав у попередньому помешканні (вул. Короленка, 14/2), а в жовтні 1929 р. мусив перебраться до сестри: на передмістя Києва Солом'янку (Мстиславська, 46/14). У перші роки по звільненні з митрополичої кафедри митрополит працював над «Історією Української Церкви», розділ VII якої «Відродження Української Церкви» є засадничим джерелом з історії УАПЦ. Сам В. Липківський більше цінував перші розділи своєї праці, хоча й вони були написані не на основі історичних джерел, а на основі праць українських і російських істориків. Про сьомий розділ він висловлювався, що його складено «на підставі персональних спогадів, бо ніяких документів, на жаль, не маю», не надаючи належного значення тому, що його свідчення як учасника подій, проводиря національної Церкви безцінні як першорядне джерело⁶⁴.

Митрополит залишив правдиві характеристики провідних діячів УАПЦ, гостро підмічав настрої віруючої людности. Вміння бачити обставини з різних боків, гарячий темперамент, щира відданість українській справі, блискучий дар оповідача, особиста мужність автора надають його працям особливе значення.

В одному з листів до о. Петра Маєвського митрополит писав: «З часу свого поселення на Солом'янці я майже ніколи в Києві не буваю, живу справжнім анахоретом, мало коли й на вулицю показуюсь. Ні з

ким із сучасних церковних діячів я жодних стосунків не маю, ні з ким з них за весь час я навіть ні разу не зустрічався, ніхто до мене не заходить, і я ні до кого, і тому про стан Церкви на Україні я не краще освідомлений тут, на Солом'янці, ніж ви там, в Америці» (лист від 3 квітня 1933 р.)⁶⁵. Священик Петро Маєвський виїхав до Канади у 1928 р. В. Липківський посилав йому церковні книги, ноти, проповіді, які він спеціально компонував для цього, давав поради щодо організації церковного життя. Від нього він три-чотири рази на рік одержував допомогу по 10 доларів, яка в тогочасних умовах фактично його врятувала. З інших листів видно, що митрополит увесь час тяжко бідував, і допомога в 10 дол. через банк на крамницю «Торсін», переведена на золоту валюту в карбованцях, давала можливість одержувати в тій крамниці продукти, якими можна було прожити цілий місяць. «З радістю і вдячністю,— пише митрополит о. Маєвському,— приймаю Вашу обіцянку надсилати мені щомісяця допомогу хоч в 5 доларів; це справді була б для мене велика підтримка й полегшення життя»⁶⁶. Про випадковий зустріч в Києві у 1924—1925 рр. з митрополитом Липківським у 1933 р. розповідає о. Демид Бурко, під час якої «скаржився митрополит-страдник, що він тяжко бідує, що нема засобів для існування (він жив на Солом'янці при своїй сестрі, яка важкою працею заробляла на прожиток, але ті зарібки були мізерні). «Та найгірше гнітить мене жахлива дійсність,— говорив він,— душа ніколи не перестає боліти...»⁶⁷

Петро Маєвський був видавцем проповідей митрополита Василя Липківського, які вийшли до 45-ї річниці відродження Української Автокефальної Православної Церкви в 1966 р. і були перевидані до 1000-річчя хрещення України-Руси. До збірника увійшли проповіді, які ВПЦ Рада видала в Києві у 1924—1925 рр. (86 проповідей), деякі з давніших оригіналів, надіслані митрополитом до Канади (24 проповіді), та проповіді (87), написані спеціально на прохання П. Маєвського і переслані до Канади. Проповіді написані дуже дрібним почерком, бо, як зазначає о. Маєвський, митрополит мусив заощаджувати папір, якого не міг дістати. П. Маєвський пробував висилати папір митрополитові, але його вилучали чи то на пошті, чи при цензуруванні.

П. Маєвський пише, що досить значна частина проповідей до Канади не дійшла. Листи часто конфісковувалися на пошті (таких проповідей налічувалося до 30). Деякі проповіді митрополитові доводилося посилати навіть тричі.

У вересні 1937 р. митрополит Липківський одержав від Маєвського запрошення поїхати до Канади і стати на чолі Української Церкви. Тоді ж Маєвський вислав йому 49 доларів на закордонний паспорт. Однак митрополит, відчуваючи тягар своїх 73-х років, їхати відмовився⁶⁸. Імовірніше всього, що саме це і стало приводом для арешту В. Липківського: в плани режиму не входило випускати такого свідка злочинів системи. 27 жовтня видано санкцію на арешт. Митрополита Василя Липківського заарештовано 29 жовтня 1937 р. за адресою: Київ, Олександрівська Слобода, вул. Дачна, кв. 8⁶⁹.

Перший допит вів оперуповноважений 4-го відділу Управління державної безпеки НКВД УРСР лейтенант держбезпеки Гольдфарб. Митрополитові ставилося в вину керівництво «антирадянською фашистською організацією українських церковників», участь у Спілці Визволення України, зв'язок із закордонними антирадянськими організаціями, від яких Липківському начебто пересилалися «значні суми грошей для потреб антирадянської фашистської організації українських церковників». Однак і на цьому допиті, і на допиті 13 листопада 1937 р. митрополит категорично відкидав усі звинувачення енкаведистів⁷⁰.

Наприкінці листопада справа В. К. Липківського була направлена для розгляду Особливої трійки при Київському облуправлінні НКВД. Митрополита Липківського утримували під вартою в Київській в'язниці⁷¹. 20 листопада трійка присудила його до розстрілу за звинуваченням в тому, що він «був одним з керівників націоналістичної фашистської організації українських церковників, яка ставила своєю метою відрив України від СРСР і створення самостійної держави фашистського типу, і був зв'язаний з закордонними емігрантськими колами, і надсилав їм антирадянську інформацію, за що періодично одержував грошову винагороду»⁷². 27 листопада опівночі вирок було виконано.

Так закінчився земний шлях великого митрополита-страдника, який ревно служив рідному народові та справі рідної Церкви.

¹ Цит. за: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. Т. IV. Ч. I.— Нью-Йорк — Київ — С. Бавьд Брук, 1990.— С. 8.

² *Липківський В.* Православна Христова Церква українського народу.— Нью-Йорк, 1972.— С. 30—31.

³ *Власовський І.* Вказ. праця.— С. 82—84.

⁴ *Мартирологія Українських Церков. Т. I. Українська Православна Церква.*— Торонто, Баятмор: Смолоскип, 1987.— С. 69.

⁵ Там же.— С. 61.

⁶ Цит. за: *Власовський І.* Вказ. праця.— С. 88.

⁷ Там же.— С. 90.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). Ф. 3984.— Оп. I.— 1921 р.— Спр. 57.— Арк. 6.

⁹ Там же.— Спр. 59.— Арк. 12—13.

¹⁰ Там же.— Арк. 14.

¹¹ Там же.— Арк. 15.

¹² Там же.— Арк. 16.

¹³ Там же.— Арк. 17.

¹⁴ Там же.— Арк. 274.

¹⁵ *Мартирологія Українських Церков.*— С. 199—200.

¹⁶ Цит. за: *Власовський І.* Вказ. праця.— С. 117.

¹⁷ *Мартирологія Українських Церков.*— С. 116.

¹⁸ ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 3.— Спр. 104.— Арк. 75.

¹⁹ *Мартирологія Українських Церков.*— С. 130.

²⁰ *Липківський В.* Відродження Церкви в Україні.— С. 69.

²¹ Там же.— С. 69—70.

²² Там же.— С. 70.

²³ Там же.— С. 71.

²⁴ Там же.— С. 157—158.

²⁵ ЦДАВОВУ.— Ф. 3984. Оп. 4.— 1927 р.— Спр. 176.— Арк. 42.

²⁶ Там же.

²⁷ *Мартирологія українських Церков.*— С. 102—103.

²⁸ *Липківський В.* Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу.— Нью-Йорк, 1988.— С. 60.

²⁹ Там же.— С. 59.

³⁰ Там же.— С. 58.

³¹ Там же.

³² Там же.— С. 59.

³³ Там же.— С. 58.

³⁴ Там же.— С. 102.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.— С. 103—104.

³⁷ Там же.— С. 408.

³⁸ Там же.— С. 412.

³⁹ ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 4.— 1927.— Спр. 176.— Арк. 42.

⁴⁰ *Мартирологія Українських Церков. Т. I.*— С. 425.

⁴¹ Там же.— С. 425—426.

⁴² ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 4.— 1927.— Спр. 176.— Арк. 41 зв.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Цит. за: *Бурко Д.* Вказ. праця.— С. 256.

⁴⁵ *Мартирологія Українських Церков.*— С. 408.

⁴⁶ *Бурко Д.* Вказ. праця.— С. 259.

- ⁴⁷ Переслідування Церкви на Україні // Тризуб.— 1926.— Ч. 22.— С. 25.
⁴⁸ Тризуб.— 1926.— Ч. 48.— С. 10—11.
⁴⁹ *Боцюрків Б.* Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929—1936 роках // Сучасність.— 1990.— Ч. 11.— С. 82.
⁵⁰ ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 4, 1927.— Спр. 167.— Арк. 42 зв.
⁵¹ Там же.— Арк. 43.
⁵² Там же.
⁵³ Там же.— Спр. 175.— Арк. 22—22 зв.
⁵⁴ Мартирологія Українських Церков.— С. 130.
⁵⁵ Там же.— С. 139.
⁵⁶ Архів Служби безпеки України у Полтавській області.— Спр. 10687.— Арк. 21—21 зв. ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 4.— 1927.— Спр. 175.— Арк. 26 зв.
⁵⁷ ЦДАВОВУ.— Ф. 3984.— Оп. 4.— 1927.— Спр. 175.— Арк. 73 зв., 74.
⁵⁸ *Власовський І.* Вказ. праця.— С. 203—204.
⁵⁹ *Бурко Д.* Вказ. праця.— С. 95.
⁶⁰ *Липківський В.* Відродження Церкви в Україні...— С. 169.
⁶¹ Там же.— С. 172.
⁶² *Липківський В.* Проповіді...— С. 52.
⁶³ Там же.—
⁶⁴ *Андрусак Н.* Рец. на кн.: Липківський Василь, митрополит, Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. Вінніпег, 1961 // Український історик.— 1966.— № 3—4.— С. 95—96.
⁶⁵ Цит. за: *Власовський І.* Вказ. праця.— С. 331.
⁶⁶ Архів Служби Безпеки України (АСБУ).— Спр. 65685 фп.— 1937.— Арк. 19.
⁶⁷ Цит. за: *Власовський І.* Вказ. праця.— С. 331.
⁶⁸ АСБУ.— Спр. 65685 ФП.— 1937.— Арк. 19.
⁶⁹ Там же.— Арк. 3—5. Див.: *Білокінь С.* Смерть митрополита Липківського // Людина і світ.— 1992.— № 4.— С. 27—34
⁷⁰ Там же.— Арк. 12—19, 27.
⁷¹ Там же.— Арк. 89.
⁷² Там же.— Арк. 90.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ «КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Передплату на наш часопис на 1994 рік можна оформити через Центр розповсюдження періодичних видань і книг у США.

Передплатна ціна

на рік (6 чисел) — 60 американських доларів,
плюс 20 американських доларів на поштові витрати.

Гроші та чеки надсилайте на адресу:

«Svoboda Bookstore»

30 Montgomery st. Jersey City, NJ 07302, USA

Можна замовити також комплект «Київської старовини» за 1992-1993 рр.

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР

в Університеті Альберти, Канада

ЗАКЛИКАЄМО ДО СПІВРОБІТНИЦТВА

Кафедра Української Культури та Етнографії ім. Гуцуляків співпрацює з:

- Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Рильського АН України, Київ (проект по створенню путівника архіву інституту);
 - Інститутом народознавства, Львів (проект по складанню бібліографії видань з українського фольклору).
 - Канадським Інститутом Українських Студій, Едмонтон (видавничий проект).
- Також приймаємо нові пропозиції про співпрацю, що повинні складатися з таких частин:

1. Опис проекту
 - актуальність
 - конкретні етапи роботи
 - термін виконання
2. Кваліфікація виконавця (Curriculum vitae)
3. Висліди праці
 - в якому вигляді будуть представлені результати
4. Детальний бюджет
 - надходження
 - витрати

ЗАПРОШУЄМО НА НАВЧАННЯ

В університет приймаються студенти зі всього світу. Плата за навчання для студентів-іноземців 4500 кан. доларів на навчальний рік (вересень — квітень). Мінімум витрат на житло, харчування та учбові матеріали становить ще 5000 дол.

Для аспірантів можливі стипендії, що надаються Відділом Славістики з умовою обов'язкової науково-дослідної або викладацької роботи (12 годин на тиждень). Обмежена кількість стипендій надається Фондом Курилових та з інших джерел. Можна звертатися також у Міжнародний фонд «Відродження» та інші фонди, що фінансують освіту українців за кордоном. Аспірантам бажано мати зкінчену університетську освіту в Україні.

Для подання на навчання необхідно:

- виповнити анкету-заяву і надіслати її на Відділ до 1 березня (для навчання з наступного вересня);
- скласти іспит з англійської мови — TOEFL (необхідний результат 580 для студентів і 550 для аспірантів).

Зарахування відбувається у травні.

Іміграційні закони Канади не дозволяють іноземним студентам працювати поза університетом.

ФОЛЬКЛОРНА ПРОГРАМА

Фольклор у Північній Америці розуміється у широкому значенні цього слова — як наука, що об'єднує вивчення усної словесності, духовної та матеріальної культури. У 1989 році на основі дару родини Гуцуляків та інших меценатів створена Кафедра Української Культури та Етнографії ім. Гуцуляків, яка має стабільне матеріальне забезпечення.

Наукові інтереси нашої програми зосереджені на:

— методах фольклорних досліджень та теорії фольклору

— класичному сільському фольклорі та його зв'язках з сучасною культурою.

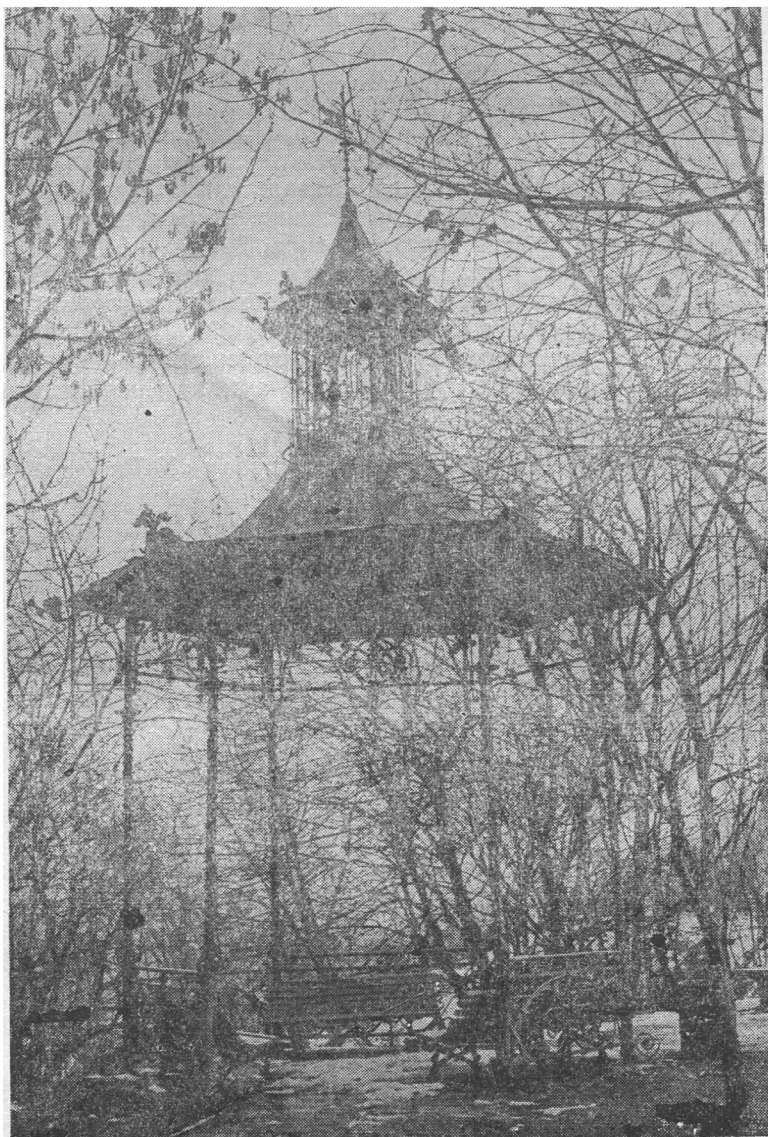
ЗА ПОДАЛЬШОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ ЗВЕРТАЙТЕСЬ:

*Huculiak Chair,
Dept. Slavic and East European Studies 450 Arts
University of Alberta
Edmonton, Canada T6H 2E6*

Fax (403) 492-9112

Tel. (403) 492-3537, 492-6906

E-mail: anahacheualtavm.bitnet.ca

Стародавній Київ.

Альтанка на Андріївському узвозі 1897—1898 рр.

Пам'яті

Бориса Миколайовича Мозолевського

Ще зовсім недавно він дзвонив до редакції і обіцяв занести нові вірші та публіцистичну статтю. Але доля розпорядилася інакше. Україна втратила вченого-археолога, відомого поета, а редакція часопису «Київська старовина» члена редакційної колегії.

Борис Миколайович Мозолевський народився 4 лютого 1936 року у селі Миколаївці Веселинівського району Миколаївської області в селянській родині. По закінченні історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка працював науковим співробітником Інституту археології АН України. Ще студентом видав свою першу збірку віршів, а потім в різні роки з'явилися такі поетичні книжки, як «Шиповник», «Зарево», «Червоне вітрило», «Веретено», «Скіфський степ», «Кохання на початку осені». Серед свого покоління Борис Миколайович був один з найчесніших, найпринциповіших поетів. Не міг він терпіти найменшого фальшу ні в поезії, ні в житті. Це був той випадок, коли людина писала так, як жила, і жила тим, про що писала.

Плідно займався Б. М. Мозолевський науковою діяльністю. Багато років він працював над розробкою найважливіших проблем давньої історії України, відкрив цілу низку визначних пам'яток археології, насамперед знаменитий курган Товста Могила. Завдяки йому з товщі землі був повернутий народу шедевр скіфського мистецтва — Золота Пектораль. Знайомство з цією «знахідкою століття» значно розширило наші уявлення про культуру та побут скіфської доби.

Пам'ять про Бориса Миколайовича Мозолевського — щире людину, видатного поета, подвижника української археологічної науки назавжди залишиться в наших серцях.

Редколегія журналу «Київська старовина».

«Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Науково-популярний та літературний журнал. Виходив у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. Головний редактор П. П. Толочко.

Літературні редактори Л. Мечова, В. Полковенко
Технічний редактор Ю. Дахно

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису, і не завжди поділяє позицію авторів публікацій
При передруку посилання на «Київську старовину» обов'язкове
Рукописи не рецензуються і не повертаються

Здано до складання 27.07.93. Підписано до друку 1.11.93. Формат 70×108/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарб.-відб. 14,18. Обліково-вид. арк. 14,2. Тираж 10 000 пр. Зам. 3—249.
Адреса редакції: 252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. Тел. 290-85-84.
Поліграфкомбінат «Україна». 254119, вул. Дегтярівська, 38—44.

Введення до храму. Перша половина XVII ст. Волинь

Селяни Глевахського, Кожухівського та інших поселень Київського повіту. [Де ля Фліз. Альбом «Етнографічний опис селян Київської губернії», с. 27].

Селяни Чорнобильського та інших поселень Радомишльського повіту. [Де ля Фліз. Альбом «Етнографічний опис селян Київської губернії», с. 29].